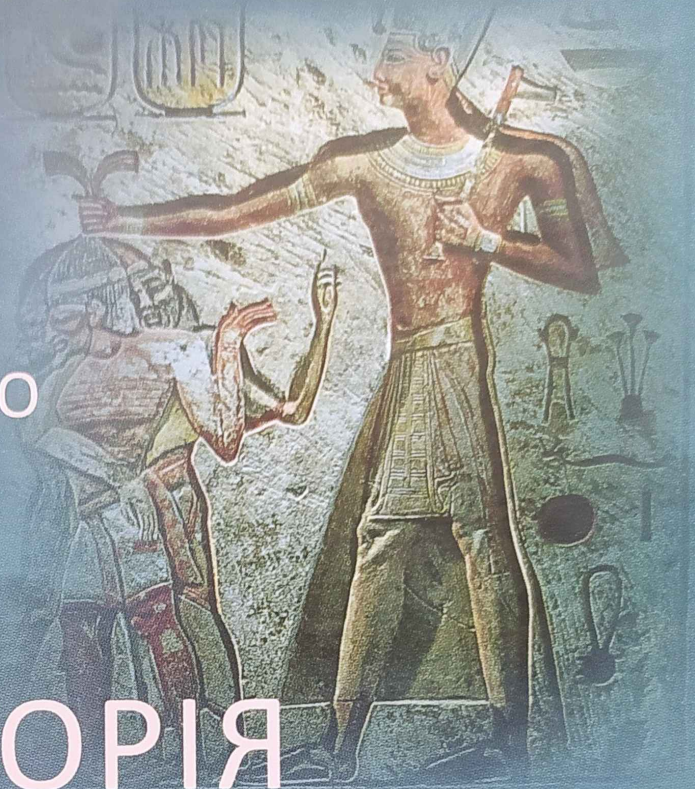

ХАРКІВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗИНА

О. А. ГАВРИЛЕНКО
Т. Л. СИРОЇД

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Стародавня доба

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

О. А. Гавриленко
Т. Л. Сироїд

**ІСТОРИЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА:
СТАРОДАВНЯ ДОБА**

Навчальний посібник

Харків – 2021

УДК 340.15: 341

Г 29

Рецензенти:

В. В. Гутник – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародного права Львівського національного університету імені Івана Франка;

В. Є. Кириченко – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ;

Т. В. Комарова – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права Європейського Союзу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 6 від 31 травня 2021 року)*

Гавриленко О. А.

Г 29

Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник /
О. А. Гавриленко, Т. Л. Сироїд. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. – 232 с.

ISBN 978-966-285-705-4

У навчальному посібнику на основі широкого кола джерел та наукової літератури з'ясовано особливості становлення та розвитку міжнародного права Стародавнього Сходу, Давньої Греції та Риму, проаналізовано пам'ятки стародавнього міжнародного права, що збереглися до нашого часу. Висвітлено основні риси окремих базових принципів, галузей та інститутів міжнародного права, які формувалися у стародавній час.

Видання може бути використане викладачами і студентами юридичних факультетів, факультетів міжнародних відносин, а також вищих навчальних закладів відповідного напрямку під час вивчення окремих тем курсу «Історія міжнародного права», «Історія дипломатії», «Міжнародне публічне право», «Міжнародне гуманітарне право», «Право міжнародних договорів» тощо, а також у самостійній роботі студентів для написання рефератів, курсових та дипломних робіт. Книга становитиме інтерес і для всіх, хто цікавиться історією міжнародного права.

УДК 340.15: 341

ISBN 978-966-285-705-4

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2021

© Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л., 2021

© Чорна О. Д., макет обкладинки, 2021

ПЕРЕДМОВА

Історія міжнародного права є невід’ємною частиною історії людства. Жодна держава у жодну епоху не могла існувати протягом тривалого часу абсолютно ізольовано від інших. Вже від часів сивої давнини держави поступово стали пов’язуватися між собою безліччю зв’язків (економічних, політичних, військових, культурних тощо). У добу Нової та Новітньої історії науково-технічний прогрес, виникнення глобальних проблем, спрощення комунікаційних зв’язків лише посилювали взаємозалежність суб’єктів державно поділеного суспільства (людства). Тим самим посилювалася роль норм права, що регулювали відносини між державами. Отже, міжнародне право виступає продуктом природного історичного розвитку, існує об’єктивно та реально, і, виникнувши одного разу на певній стадії еволюції людського суспільства, воно буде й надалі розвиватися згідно з законами історії.

Слово «історія» походить від грецького *ιστορία* – розповідь про минулі події. Нині зазвичай розрізняють два розуміння цього терміна. По-перше, під історією розуміють будь-який процес розвитку у природі та суспільстві. В цьому сенсі можна говорити про історію всесвіту, історію Землі, історію науки тощо. По-друге, історію можна розглядати як науку, що вивчає конкретний хід розвитку людського суспільства як єдиний, закономірний при всій своїй розмаїтості та суперечливості процес.

Кожна людина розуміє історію по-своєму і, вивчаючи хід історичного процесу, розглядаючи певну послідовність подій та фактів, розставляє власні акценти, робить свої висновки. Наприклад, Діонісій з Галікарнасу вважав історію «філософією у прикладах». Борис Пастернак розглядав історію як «встановлення вікової праці з послідовної розгадки смерті та перемоги над нею у майбутньому». Значення історії він вбачав у тому, що вона становить те середовище, в якому живе та розвивається людство. Саме історія, на його думку, дозволяє людям продовжувати «життя у потомстві». І саме тому, за виразом Б.Л. Пастернака, «людина вмирає не на вулиці під парканом, а у себе в історії...». У цьому з ним не погоджується британсько-австрійський філософ та соціолог Карл Поппер, який виголошував: «Єдиної історії людства не існує, а є лише безкінечна множина історій, пов’язаних з різними аспектами людського життя».

«Всесвітня історія – це всесвітній суд», – наголошував німецький поет, філософ, історик Йоганн-Фрідріх Шиллер. «Історії належить не судити, а пояснювати. Історія не суддя, а адвокат», – заперечував йому італійський інтелектуал, філософ, політик, історик та літературний критик Бенедетто Кроче.

«Уся історія – гонитва за неможливим, і притому часто успішна. Тут не існує жодної логіки: якби людина незмінно дослухалася б до логіки, то й досі жила б у печерах і не відірвалася б від Землі», – писав всесвітньо відомий американський письменник-фантаст Кліффорд Саймак. «Що таке історія людства, як не довжелезна оповідь про задуми, які не здійснилися?», – не погоджувався з ним англійський літературний критик, лексикограф та поет Семьюел Джонсон.

Водночас історія, яка безперечно є наукою, спирається на цілу низку різноманітних джерел, зокрема й письмових, документальних. Будучи належним чином опрацьовані, вони перетворюються на міцний фундамент для об'єктивних наукових висновків.

З-поміж значної кількості навчальних дисциплін, що вивчаються студентами спеціальності «Міжнародне право», яскраво вирізняється історія міжнародного права. Це один з предметів, що зазвичай називають історико-правовими. Оскільки за своїм характером та змістом ця наука є юридичною, вона належить до навчальних дисциплін, які становлять необхідний елемент та невід'ємну частину вищої освіти бакалавра у сфері міжнародного права. Ще один з «батьків-засновників» науки міжнародного права Гуго Гроцій зауважував: «Історія приносить подвійну користь нашому предметові: вона надає і приклади, і судження»¹. Навчальний курс історії міжнародного права є своєрідним вступом до спеціальних міжнародно-правових дисциплін, і глибоке його вивчення та засвоєння, у тому числі найважливіших пам'яток міжнародного права, необхідне не лише для підвищення якості історико-правової підготовки майбутніх фахівців-міжнародників, їхньої загальної юридичної культури, але й для більш глибокого розуміння ними основних особливостей сучасного міжнародного права. Зважаючи на те, що саме у попередні історичні періоди в міжнародній практиці формувалися, проходили етапи становлення і набували сучасного вигляду відомі сучасному міжнародному праву норми, інститути та галузі, варто наголосити, що вивчення історії цього права допомагає з'ясувати його глибинну сутність, а відтак – дати

¹ История международного права: [монография] / авт. кол.; под ред. А.И. Дмитриева, У.Э. Батлера. Одесса: Феникс, 2013. С. 59.

практичну відповідь на його сучасні виклики та передбачити напрями його подальшого розвитку.

Історія міжнародного права – це навчальна дисципліна, зміст якої становлять визначальні факти, явища і процеси, загальні та специфічні закони і закономірності становлення та розвитку міжнародного права, а саме: виникнення та розвиток міжнародного права; типи та форми міжнародного права, причини їхньої зміни; особливості становлення принципів міжнародного права, формування і розвиток його норм, інститутів та галузей.

Між історією міжнародного права та іншими міжнародно-правовими дисциплінами важко провести чітку межу. Ще наприкінці XIX ст. приват-доцент Харківського університету М.О. Таубе, характеризуючи міжнародне право як «сукупність юридичних норм, що розмежовують інтереси та визначають взаємні відносини держав – учасниць міжнародного спілкування», наголошував: «Наука, яка вивчає принципи цього права – як продукту тривалого історичного процесу, що інтегрував окремі народи в одне культурне ціле, – є, звичайно, наукою переважно історичною»¹. З ним погоджується й сучасний фахівець – професор У.Е. Батлер, який у своєму розділі колективної монографії «Історія міжнародного права» також звернув увагу на те, що «міжнародне право є історичною системою права, чії корені лежать глибоко в античності», хоча й зауважив, що досі не досягнуто остаточного консенсусу щодо вирішення питання «чи варто розглядати сучасні інститути міжнародного права як свідчення прямого продовження минулих або як прямих спадкоємців більш ранньої діяльності, що з часом перетворилася на систему міжнародного права»².

Особливістю навчального курсу історії міжнародного права є те, що він розглядає процес становлення й розвитку міжнародного права в цілому, тобто еволюції усїєї сукупності міжнародно-правових процесів та явищ, всебічно аналізує їх у взаємозв'язку та взаємній обумовленості. З'ясування того, які з засад стародавнього міжнародного права чи його окремих галузей та інститутів (права міжнародних договорів, дипломатичного права, мирного вирішення спорів, морського права, законів та звичаїв війни, статусу іноземців тощо) стали основоположними чи

¹ Таубе М.А. Основные фазисы в истории развития международных отношений и права (Вступительная лекция, читанная в Харьковском университете 31 января 1897 г.). Харьков, 1898. С. 2.

² История международного права: [монография] / авт. кол.; под ред. А.И. Дмитриева, У.Э. Батлера. Одесса: Феникс, 2013. С. 33, 35.

складовими його сучасної системи, а які з них не збереглися до нашого часу і чому, – надасть майбутнім фахівцям можливість визначити характерні особливості цього права, його природу і специфіку. Зважаючи на наявність суттєвих лакун в історичному пізнанні права України античного періоду, вважаємо за необхідне приділити пильну увагу особливостям міжнародного права, нормами якого регулювалися відносини античних держав Північного Причорномор'я між собою та з іншими державними (протодержавними) утвореннями протягом кінця VII ст. до н.е. – VI ст. н.е. Вирішення цих та низки інших проблем буде сприяти з'ясуванню та більш ефективному використанню механізмів міжнародної правотворчості та правозастосування, зміцненню міжнародної законності та правопорядку.

Основними завданнями вивчення дисципліни є набуття студентами теоретичних знань про правову дійсність і розвиток міжнародного права в цілому, а також окремих його галузей (права міжнародних договорів, дипломатичного права, права міжнародних договорів, міжнародного морського права, міжнародного гуманітарного права тощо) та інститутів (інституту міжнародного визнання, право наступництва держав, територіальних вод, інституту громадянства в гуманітарному праві, інституту дійсності договорів в праві міжнародних договорів та ін.) протягом різних історичних періодів розвитку людської цивілізації.

У ході роботи над виданням авторами було використано наукові публікації фахівців-міжнародників XIX – початку XX століття – В.Н. Александренка, П.С. Бібікова, В.П. Даневського, Д.І. Каченовського, Ф. Лорана, А.М. Стоянова, З. Цибіховського, М.А. Циммермана, а також враховано напрацювання відомих сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників теорії та історії міжнародного права: В.Ф. Антипенка, М.О. Баймуратова, Д.Дж. Бедермана, М.В. Буроменського, О.В. Буткевич, А.І. Дмитрієва, О.В. Задорожнього, Т.Р. Короткого, І.І. Лукашука, О.О. Мережка, К.О. Савчука, О.В. Тарасова, В.Л. Толстих, Л.Д. Тимченка, Ю.В. Щокіна та інших. Висловлюємо щирі вдячності усім, хто сприяв роботі над цим посібником своїми дружніми порадами та рекомендаціями.

ВИНИКНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ЙОГО ІСТОРІЇ. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТАРОДАВНЬОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА _____

Виникнення міжнародного права. Складна та багатогранна проблема виникнення міжнародного права віддавна викликає палкі дискусії серед фахівців. Ці наукові суперечки не вщухають і дотепер¹. Нині існує кілька основних точок зору.

Одні з дослідників, вважаючи, що міжнародне право слід розглядати як сукупність норм, якими врегульовуються відносини не лише між державами, але й між народами, припускають, що зародки міжнародно-правових норм почали формуватися ще на етапі первісного ладу у взаємовідносинах між окремими племенами та їхніми союзами.

Автори підручника з міжнародного публічного права за редакцією В.М. Репецького² на основі аналізу практики формування міжнародного права як регулятора міжнародних відносин визначають, що цей процес започатковується в додержавних міжплемінних відносинах у вигляді реципрокного обміну-дарунку, який з часом перетворюється на основу існування усіх раннях суспільних об'єднань та взаємин між ними. Як зауважував колишній харків'янин, відомий фахівець у сфері міжнародного права І.І. Лукашук³, вже з утворенням великих та стійких племен між ними встановлюються певні взаємні відносини. При цьому кожне плем'я вважалося таким, що перебуває у стані війни з іншими (це положення

¹ Лукашук І.І. Возникновение и становление международного права. *Вестник Киевского университета. Серия: Международные отношения и международное право.* 1984. № 18. С. 25; Вітошинський Б. Міжнародне публічне право. Курс лекцій. *Війна і міжнародне право. Збірник праць.* Київ: Укр. видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2014. С. 322; Савчук К.О. Історія міжнародного права. Курс лекцій. Київ: Компринт, 2013. С. 5-10.

² Міжнародне публічне право: підручник / В.М. Репецький, В.М. Лисик, М.М. Микієвич, А.О. Андрусевич, О.В. Буткевич; ред.: В.М. Репецький. Київ: Знання, 2012. 437 с.

³ Лукашук Ігор Іванович (1926–2007 рр.) – завідувач кафедри міжнародного права та іноземного законодавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1963–1985 рр.), член урядової делегації УРСР у Генеральній Асамблеї ООН, член її шостого комітету (з правових питань), представник УРСР у Комісії ООН з прав людини (1971 р.), представник УРСР у Постійній палаті Третейського Суду в Гаазі (1963–1985 рр.), директор Центру міжнародно-правових досліджень Інституту держави і права РАН (1985–1995 рр.), член Комісії міжнародного права ООН (1995–2002 рр.).

повністю не втратило свого значення ані у добу стародавньої історії, ані у середньовіччі). «Лише внаслідок укладення міжплемінних угод, – наголошував він, – відносини необмеженої ворожнечі поступалися місцем первинній соціальній регламентації»¹. Ця регламентація здійснювалася за допомогою норм, що ґрунтувалися на принципі таліона – відплатою рівним за рівне (око за око, життя за життя).

Таке міжплемінне право, що почало складатися у додержавну добу, безперечно, ще не було достатньо розвиненим. Воно поки не мало оформленої системи, хоча, як зазначають дослідники, вже у той час роди і племена провадили натуральний обмін, могли відправляти один до одного своїх представників, здійснювали спроби укласти договори. Між племенами укладалися угоди про територіальні розмежування, мир, союзницькі відносини (зазвичай для ведення воєнних дій проти інших племен). На думку В.В. Денисенко, важливе місце у додержавну добу посідали й угоди щодо впорядкування шлюбних взаємовідносин. Адже будь-яка спільнота, заснована на родинних зв'язках, характеризувалася екзогамією – заборонаю шлюбних відносин усередині цієї спільноти, що робило контакти з іногородцями життєво важливими. Не виключає вона й зародження за часів племінного суспільства початків правового інституту статусу іноземців².

Друга група дослідників вбачає паростки міжнародного права у міждержавних взаєминах стародавньої доби (О.В. Буткевич³, П.С. Бібіков⁴, Т.Дж. Лоуренс⁵, Г.В. Ігнатенко, О.І. Тиунов⁶, Д.Дж. Бедерман⁷ та ін.). Останній, наприклад, чітко пов'язує виникнення міжнародного права з відносинами, що склалися між давньосхідними державами (Месопотамія, Сирія, Палестина, Єгипет), а також Давньою Грецією та Римом.

Поділяючи цю точку зору, Ю.Я. Баскін та Д.І. Фельдман зазначали: «Початковим визнається той період, коли вже склалися стійкі політичні та

¹ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов. Москва: Волтерс Клувер, 2005. С. 66.

² Денисенко В.В. Институт державної гостинності (*hospitum publicum*) в Стародавньому Римі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 18.

³ Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ: Україна, 2004. 863 с.

⁴ Бибилов П.С. Очерк международного права в Греции. Москва: Тип. В. Готье, 1852. 118 с.

⁵ Lawrence T.J. *The Principles of International Law*. Boston; New York; Chicago: D.C. Heath & Co, Publishers, 1910. P. 17-22. URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b292733;view=1up;seq=5](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b292733;view=1up;seq=5)

⁶ Международное право / отв. ред. Г.В. Игнатенко, О.И. Тиунов. Москва: Норма, 2007. С. 29.

⁷ Bederman D.J. *International Law in Antiquity*. UK: Cambridge University Press, 2004. 322 p.

державні (а відповідно, класові, але не племінні) утворення»¹. З виникненням перших рабовласницьких держав у Дворіччі та в долині Нілу між ними почали складатися різноманітні відносини, які отримали поступово правовий характер. Спершу ці відносини були епізодичними, але до кінця III – у II тисячолітті до н.е. вони «перетворилися на систематичні, набуваючи при цьому юридичних форм»².

Третій напрямок – медієвістичний. Один з фундаторів харківської школи міжнародного права, ординарний професор Харківського університету, член-співробітник гентського Інституту міжнародного права В.П. Даневський³ вважав, що «правильні міжнародні відносини і саме міжнародне право почали зароджуватися лише у середньовіччі»⁴. У цьому його підтримував і тодішній приват-доцент Харківського університету М.О. Таубе⁵, який у своїй лекції «Основні фазиси в історії розвитку міжнародних відносин і права», прочитаній 11 січня 1897 року для студентів юридичного факультету, зазначав, що період пізнього середньовіччя (а саме XIV–XV ст.), «зберігши в недоторканості моральну сторону папства та імперії, які об'єднували народи», знищив політичні, «небезпечні для міжнародного спілкування елементи імператорсько-папсько-феодальної системи X–XIII століть, висунувши на її місце низку незалежних великих національних держав», що являли собою держави

¹ Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. Москва: Междунар. отнош., 1990. С. 12.

² Там само. С. 14.

³ Гавриленко О.А. В.П. Даневський як історик міжнародного права. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2016. Вип. 22. С. 21-25.

⁴ Даневський В. П. Пособие к изучению истории и системы международного права. Вып. I. Харьков: Тип. А.Н. Гусева, бывш. В.С. Бирюкова, 1892. С. 18.

⁵ Михайло Олександрович фон Таубе (15 травня 1869 року, Павловськ, Санкт-Петербург – 29 листопада 1961 року, Париж) – юрист-міжнародник, історик, дипломат, державний діяч. У 1891 р. закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Залишений на кафедрі міжнародного права, де захистив магістерську дисертацію. Перебував на державній службі (з перервою протягом 1897–1899 рр., коли працював приват-доцентом кафедри міжнародного права Харківського університету): обіймав різні посади в МЗС Російської імперії (1892–1897, 1899–1911 рр.); з 1911 р. – товариш міністра народної освіти, з 1915 р. – сенатор, а з 1917 – член Державної ради. Водночас (1903–1911 рр.) читав лекції з міжнародного права у Петербурзькому університеті; з 1906 р. – ординарний професор. Був представником Росії на Міжнародній конференції з морського права (Лондон, 1908–1909 рр.), членом Постійної палати третейського суду в Гаазі (з 1909 р.) тощо. Від 1917 р. – в еміграції: спочатку у Фінляндії, Швеції та Німеччині, а з 1928 р. – в Парижі. Продовжував займатися науковою та викладацькою діяльністю, читав курси лекцій в університетах Парижа, Берліна, Мюнстера та в Академії міжнародного права (Гаага). Досліджував питання міжнародного права та його історії. Був визнаним фахівцем у галузі середньовічного міжнародного права (Савчук К.О. Таубе Михайло Олександрович. *Юридична енциклопедія*. У 6 т. Т. 6: Т-Я. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 26).

вже сучасного типу і стали суб'єктами міжнародного права, яке вже народжувалося. Саме від цього часу М.О. Таубе веде відлік існування повноцінного міжнародного права, яке тепер містить «усі елементи, необхідні для наявності міжнародного спілкування у нашому (сучасному – авт.) значенні»¹. В.Л. Толстих з посиланням на Л. Оппенгейма визначає сім факторів, що до Нового часу підготували підґрунтя для розвитку принципів майбутнього міжнародного права «цивілізованих народів». Серед них він називає вплив вчень середньовічних цивілістів та каноніків, появу збірок норм морського права, союзи торговельних міст, звичай посилати й приймати постійні посольства, звичай утримувати постійні армії, Відродження та Реформацію, проекти «вічного миру»².

Свого часу й Ф.Ф. Мартенс вбачав «перші зародки міжнародного права» у середньовіччі. Він наголошував: «У середніх віках ми бачимо панування кулачного права, насильства та сваволі. Але середньовічні народи внесли до міжнародних відносин принцип особистості, проголошуючи її джерелом індивідуальної та політичної свободи»³.

Знаний у світі австрійський фахівець-міжнародник А. Фердросс, вважаючи основним чинником виникнення сучасного міжнародного права децентралізацію *Sacrum Imperium*⁴, зауважував: «Через те, що позитивне міжнародне право виникає та розвивається далі, головним чином завдяки співробітництву держав, воно припускає існування множинності держав. Не могло взагалі існувати міжнародного права, якби існувала лише одна світова держава. Тому ані всередині світової Римської імперії, ані всередині держави Каролінгів не з'явилося міжнародне право. Воно могло розвинутися тільки там, де співіснувало кілька самостійних держав. З цієї самої причини міжнародне право – це не просто світовий правопорядок, це лише один з можливих світових правопорядків»⁵.

Прихильники четвертої точки зору пов'язують становлення міжнародного права як системи принципів і норм з серединою XVII ст. – добою буржуазних революцій, які започаткували епоху створення та розвитку держав нового, відмінного від середньовічного типу, сприяли науково-технічному прогресу, що прискорив розвиток торговельно-економічних взаємин у межах загальносвітового ринку, що, у свою чергу,

¹ Таубе М.А. Основные фазисы в истории развития международных отношений и права. Харьков: Паровая тип. и литограф. Зильберберг, 1898. С. 5.

² Толстых В. Л. Курс международного права: учебник. Москва: Волтерс Клувер, 2009. С. 23.

³ Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. А. Бенке, 1904. С. 27-28.

⁴ *Sacrum Imperium* – Священна імперія (лат.).

⁵ Фердросс А. Международное право / Пер. с нем.; под ред.: Тункин Г.И. (предисл.); пер.: Кублицкий Ф.А., Нарышкина Р.Л. Москва: Иностран. лит., 1959. С. 25, 54.

вимагало відповідного міжнародно-правового регулювання. Усі названі процеси сприяли поступовому визнанню міжнародного права як самостійної правової системи, необхідного знаряддя для реалізації дипломатичної практики та міжнародного співробітництва. Так, професор Райнського університету імені Фрідріха Вільгельма (м. Бонн) М. Гердеген зауважував: «Ідея повноцінної (міжнародно-)правової системи, яка б регулювала відносини між незалежними суверенними об'єднаннями, є чужою для античних часів так само, як і для середніх... Міжнародне право у «сучасному» розумінні – творіння нового часу. Формування стійких правил щодо посольсько-консульської справи, набуття територій, врегулювання спорів нейтральними інституціями, а також щодо способів і форм ведення війни тісно пов'язані з появою територіальних держав у континентальній Європі. Поняття повноцінної, необмеженої зовнішніми умовами влади відіграє суттєву роль для формування міжнародного права як координаційного правопорядку незалежних суверенних об'єднань»¹.

Періодизація історії міжнародного права. Періодизація історичного процесу є одним з різновидів наукової класифікації, з якою будь-хто вперше зустрічається ще під час навчання у середній школі. Науковими класифікаціями є періодична таблиця хімічних елементів Д.І. Менделєєва, біологічна класифікація К. Ліннея (тип, клас, ряд, сімейство, рід, вид) тощо. Будь-яка наукова класифікація має не лише теоретичне, але й важливе практичне значення. Вона дозволяє наперед, ще до початку докладного емпіричного дослідження, наукового аналізу, визначити найхарактерніші, суттєві риси явища у залежності від того, яке місце воно займає у класифікації. Наприклад, за розташуванням хімічного елемента в періодичній таблиці Д.І. Менделєєва ми, навіть не вдаючись до практичного аналізу, можемо визначити його валентність, кількість електронів у атомі, масу атомного ядра тощо. На подібних принципах будується й історична класифікація – періодизація.

Під періодизацією розуміють поділ історичного процесу на відрізки часу, які відрізняються один від одного особливостями суспільно-політичного, економічного, культурного, правового та іншого розвитку. Ці часові відрізки найчастіше називають періодами. Значні відрізки часу часто називають епохами. В україномовній літературі інколи застосовується термін «доба». Дрібніші хронологічні відрізки іменують стадіями або етапами.

При розробці періодизації історії міжнародного права найважливішим є визначення її критеріїв, тобто суттєвих ознак, які дозволяють

¹ Гердеген М. Міжнародне право / Пер. з нім. Київ: К.І.С., 2011. С. 41-42.

з'ясувати якісні розбіжності періодів. Для історії міжнародного права найзагальнішим критерієм виступають суттєві квалітативні зміни, які відбуваються у міжнародному праві.

Так само, як і проблема виникнення міжнародного права, питання періодизації його історії широко дискутується протягом близько півтора сторіччя. За цей час вченими запропоновано значну кількість різновидів поділу еволюції розвитку правового регулювання міжнародних відносин. Серед розмаїття варіантів, на наш погляд, найбільш вдалим можна вважати наступний:

1) Доба докласичного (партикулярного, регіонального) міжнародного права (кінець IV тис. до н.е. – 1648 р.). Автори семитомного курсу міжнародного права зауважували: «Перш ніж стати загальним та універсальним, міжнародне право протягом довгих століть розвивалося по окремих регіонах, зв'язки між якими мали епізодичний характер»¹. Ця доба охоплює два періоди – період становлення та розвитку міжнародного права Стародавнього Світу (давньосхідного та античного); період еволюції міжнародного права у добу середньовіччя (включаючи Ренесанс).

Перший з названих періодів хронологічно охоплює час від утворення перших ранньодержавних утворень у долинах Нілу, Тигру та Євфрату та формування норм, що регулювали окремі аспекти їх відносин з оточуючими народами (в особі їхніх очільників), до падіння Західної Римської імперії у 476 році. Серед характерних рис, притаманних міжнародному праву в цей час, насамперед можемо назвати його партикуляризм (регіоналізм), панування міжнародно-правового звичаю, пов'язаність з релігією. Основними регіонами у цей час були Месопотамія, Єгипет, Індія, Китай, Греція і Рим. Міжнародно-правовим інститутам, що розвивалися в них, були притаманні певні спільні риси. Це доводить, що виникнення та формування міжнародного права не становило якоесь виключення, а з необхідністю відображало соціальні процеси. У свою чергу, в межах цього періоду бачимо досить суттєві відмінності в давньосхідному та античному міжнародному праві, а у межах останнього – у міжнародному праві Стародавньої Греції та Риму.

Другий період у розвитку докласичного міжнародного права (476–1648 рр.) пов'язується зі становленням та еволюцією середньовічних держав, формуванням системи взаємовідносин між ними. Серед рис міжнародного права і в цей період бачимо регіоналізм та поширеність правових звичаїв. Значний вплив мала церква, що протягом тривалого

¹ Курс международного права. В 7 т. Т. 1 : Понятие, предмет и система международного права / А.Ю. Баскин, Н.Б. Крылов, Д.Б. Левин и др. Москва: Наука, 1989. С. 31.

часу прагнула стояти над державами, а відповідно, і здійснювати контроль над сферою міждержавних відносин. В цей час набагато ширше, аніж у попередній період, застосовуються різноманітні міжнародні договори, здійснювалися перші спроби скликання міжнародних конгресів¹, тривало закладення підґрунтя для формування в подальшому базових принципів міжнародного права.

2) Доба класичного² міжнародного права (1648–1919 рр.). Вона також може бути розбита на два періоди – період становлення класичного міжнародного права (його вестфальської конфігурації) та період остаточного оформлення класичного міжнародного права (за Головним актом Віденського конгресу 1815 р.).

Період вестфальської конфігурації міжнародного права (1648–1815 рр.) характеризується тим, що в цей час міжнародне право перетворилося на необхідний регулятор значної сфери міжнародних відносин. Вестфальський мирний трактат встановив нову систему принципів міжнародного права, засновану на визнанні суверенітету за усіма державами. Визнання принципу «суверенності національних держав» закріпило за державами роль основних суб'єктів міжнародного права. Новим фактором стала проголошена рівноправність європейських держав, незалежно від державного ладу і віри. Наприклад, країни з республіканською формою правління стали розглядатися як самодостатні держави (на відміну від середньовічної концепції ставлення до них як до «третьосортних» державних утворень). Вестфальська система охопила практично весь континент, міжнародні відносини набули загальноєвропейського характеру³.

Головним джерелом міжнародного права в цей час стає договір. Було укладено величезну кількість як двосторонніх, так і багатосторонніх угод. Ще однією відмінністю даного періоду стало те, що війна почала розглядатися як загалом небажаний, але прийнятний спосіб вирішення міжнародних суперечностей. Помітний крок уперед у розвитку міжнародного права було зроблено завдяки Великій французькій революції (1789–1799 рр.). Основами зовнішньої політики Франції було проголошено відмову від будь-якої загарбницької війни, «загальний мир та принципи справедливості». Намітилися зрушення і в національному праві, яке, наприклад, закріпило привілеї іноземних дипломатів, встано-

¹ Таубе М.А. Международный конгресс на Волыни в XV столетии. Москва: Типо-литогр. В. Чичерина, 1898. 21 с.

² Класика (від лат. classicus – зразковий) – показовий, характерний, типовий, такий, що виник в означеному вигляді.

³ Хижняк И.А. Системы международных отношений в истории Нового времени. Київ: Освіта України, 2011. С. 19.

вило правовий режим іноземців. Було закладено основи широко відомих принципів народного суверенітету, суверенної рівності держав, невтручання, недоторканості території, принцип взаємності. Але ці принципи на практиці далеко не завжди покладалися в основу міждержавних відносин.

Віденський конгрес 1814–1815 рр. знаменував перехід до етапу остаточного оформлення класичного міжнародного права. Мета конгресу полягала в тому, щоб врегулювати питання і перекроїти континентальну політичну карту після розгрому наполеонівської Франції. Переможці прагнули відновити монархії, повалені після Великої французької революції, повернути на континент мир і спокій, але при цьому перекроїти карту Європи – кожен на свою користь. Прийнятий 9 червня заключний генеральний акт Віденського конгресу, що складався з 121 статті, закріпив нові кордони держав. Окрім статей, до Заключного акту включалися 17 додатків, у тому числі договір про розділ Польщі, декларація про скасування торгівлі неграми, правила судноплавства прикордонними та міжнародними ріками, положення про дипломатичних агентів, акт про конституцію Німецького союзу та ін. Продовженням рішень конгресу став договір між Прусією, Австрією та Росією про створення Священного союзу (фр. *La Sainte Alliance*, нім. *Heilige Allianz*). Фактично Союз засновувався для боротьби проти революційного і національно-визвольного руху та забезпечення непорушності рішень Віденського конгресу.

Здобутками цього періоду стали поява перших широких міжнародних організацій (Міжнародного телеграфного союзу, Всесвітнього поштового союзу та ін.), укладення договорів про Суецький канал та ін.

Неабияке значення для формування міжнародного гуманітарного права мали Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни 1864 і 1907 рр. – міжнародні угоди, прийняті на міжнародних конференціях у м. Гаага (Нідерланди). Перша з них (6 (18) травня – 17 (29) липня 1864 року) прийняла три конвенції: про мирне вирішення міжнародних зіткнень; закони і звичаї сухопутної війни; застосування у війні на морі положень Женевської конвенції 1864 р. про поранених і хворих, а також три декларації щодо обмеження засобів ведення воєнних дій. Основою для розробки документів стали матеріали Брюссельської конференції 1874 року. Друга конференція, яка відбулася 2 (15) червня – 5 (18) жовтня 1907 року, прийняла 13 конвенцій: про мирне вирішення міжнародних конфліктів; обмеження випадків застосування сили для стягнення за договірними борговими зобов'язаннями; відкриття воєнних дій; закони і звичаї сухопутної війни; права й обов'язки нейтральних держав і осіб у сухопутній війні; статус ворожих торговельних суден при відкритті

воєнних дій; переобладнання торговельних суден у судна військові; установку автоматичних контактних підводних мін; бомбардування морськими силами під час війни; застосування у війні на морі положень Женевської конвенції 1864 р. про поранених і хворих; деякі обмеження при користуванні правом захоплення у війні на морі; встановлення міжнародного призового суду (не була реалізована); права й обов'язки нейтральних держав у війні на морі. Ці конвенції стали важливим кроком в опрацюванні кодексу поведінки воюючих сторін¹.

3) Добу новітнього, посткласичного міжнародного права (1919 р. – поч. ХХІ ст.) також може бути поділено на два періоди: перший – період формування сучасного міжнародного права (І.І. Лукашук називає його перехідним від класичного до сучасного²) і другий – період сучасного міжнародного права (за визначенням А.І. Дмитрієва – період універсального міжнародного права Організації Об'єднаних Націй³).

У перший період державами-переможницями в Першій світовій війні було створено Лігу Націй, основними завданнями якої було налагодження дотримання прав національних меншин та вирішення територіальних конфліктів у післявоєнному світі. Ліга Націй мала дві суттєві відмінності від попереднього «Європейського концерту»: 1) її було створено на основі міжнародно визнаного акту – Статуту Ліги Націй; 2) вона ґрунтувалася на принципі колективної безпеки.

Статут Ліги Націй, який ратифікували 42 країни, згідно з рішенням Паризької мирної конференції і положеннями Версальського мирного договору 1919 р. набув чинності 10 січня 1920 року. Його статті проголошували необхідність обмеження національних озброєнь «до мінімуму, сумісного з національною безпекою і виконанням міжнародних зобов'язань, які накладаються спільним виступом»⁴, закріплювали принцип взаємної гарантії територіальної цілісності країн-членів Ліги Націй. Будь-яка війна чи загроза війни мала викликати з боку Ліги Націй заходи, «здатні дієвим чином забезпечити мир націй». Було визначено порядок розв'язання суперечок з допомогою третейського суду чи шляхом розгляду в Раді Ліги. Ст. 16 надавала право накладати санкції на

¹ Біленчук П. Д. Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни 1899 і 1907 / П. Д. Біленчук, В. М. Кочетков, В. Б. Міщенко. *Енциклопедія сучасної України. У 30 т. Т. 6.* URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=27901

² Лукашук І.І. *Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов.* Москва: Волтерс Клувер, 2005. С. 86.

³ *История международного права: [монография]* / авт. кол.; под ред. А.И. Дмитриева, У.Э. Батлера. Одесса: Феникс, 2013. С. 438.

⁴ Статут Ліги Націй. *Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Новікова Л.В. Історія міжнародного права: хрестоматія-практикум для студентів напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право».* Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. С. 463.

державу, яка вчинила акт агресії. Усі члени Ліги Націй зобов'язані були розірвати з цією державою торговельні та фінансові відносини. Рада Ліги визначала контингенти сухопутних, морських і повітряних сил «для підтримання поваги до зобов'язань Ліги»¹. Статут Ліги Націй передбачав також можливість втручання Ліги у деяких випадках до суперечок між державами, що не були її членами.

Відомо, що до Ліги Націй неодноразово зверталися з різноманітними заявами еміграційні уряди УНР і ЗУНР. Ці заяви стосувалися порушень прав і свобод на українських землях, що входили до складу СРСР, Польщі та Румунії. Взявши до уваги протест Є. Петрушевича, Ліга Націй у своєму рішенні від 23 лютого 1921 року визнала, що Східна Галичина перебуває під польською окупацією, і засудила антиукраїнську політику варшавського уряду. До компетенції Ліги Націй відносилася також опіка над емігрантами. Зокрема емігрантське бюро на чолі з визначним норвезьким вченим і дипломатом Ф. Нансеном надавало допомогу політичним емігрантам з Наддніпрянської України. За ініціативою тодішнього голови Ліги Націй Люввінкеля (міністра закордонних справ Норвегії), який запропонував створити міжнародну комісію для розслідування справи та організації допомоги голодуючим, 29 вересня 1933 року в Женеві було проведено закрите засідання з приводу голодомору в Україні. У ньому взяли участь представники 14 держав. Однак делегації західних країн не зайняли принципової позиції щодо голоду в Україні. Витративши дві години для обговорення цієї «неприємної справи», представники Англії, Франції, США та інших держав запропонували передати її на розгляд Міжнародного Червоного Хреста, навіть не висловивши свого ставлення до політики більшовицького уряду².

У складній ситуації другої половини 30-х рр. ХХ ст. Ліга Націй, створена для того, щоб запобігти новій світовій війні, зазнала невдачі, оскільки принцип колективної безпеки не знайшов належного практичного застосування. З організації, яка повинна була сприяти колективній безпеці, роззброєнню, мирному врегулюванню конфліктів та повазі до міжнародного права, вона перетворилася, за висловом сучасного британського дослідника К. Арчера, на «порожню шкаралупу», яку ігнору-

¹ Статут Ліги Націй. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Новікова Л.В. *Історія міжнародного права: хрестоматія-практикум для студентів напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право»*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. С. 466.

² Плисюк В.П. Резонанс голодомору 1932–1933 рр. у світі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2003. № 493 : Держава та армія. С. 256. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9813/1/41.pdf>

вали країни, що не бажали проводити політику поза сферою своїх інтересів або щось втрачати через Статут Ліги¹.

Період сучасного міжнародного права абсолютна більшість фахівців пов'язує зі створенням та діяльністю Організації Об'єднаних Націй. Рішення щодо необхідності створення такої загальної міжнародної організації, заснованої на принципі суверенної рівності та співпраці держав, на заміну Лізі Націй, яка дискредитувала себе, було прийнято на англо-радянсько-американській конференції 1943 р. у Москві. Фундамент сучасного міжнародного права було закладено Статутом ООН, який був прийнятий на Конференції Організації Об'єднаних Націй у Сан-Франциско в червні 1945 року. Спочатку його підписала 51 держава. Статут набув чинності 24 жовтня 1945 року і відтоді цей день став щорічно відзначатися як день Об'єднання Націй. Статут ООН декларував відмову від домінуючої протягом століть концепції панування сили та заміну її на концепцію панування права. Сутність сучасного міжнародного права виявляється у його загальнодемократичності, універсальності та антидискримінаційності. Однією з найтипівіших його рис виступає утвердження в ньому прав людини. У Статуті ООН демократичний зміст міжнародного права проявляється у закріпленні таких її загальнолюдських цінностей, як: гідність і цінність людської особистості, рівноправність чоловіків і жінок, рівність великих і малих націй, незастосування сили та загрози силою проти територіальної цілісності і незалежності кожної держави. Поступово із простої сукупності норм міжнародне право перетворюється на струнку систему, що функціонує на основі єдиних цілей та принципів. Але процес перетворення є непростим і тривалим. Сплине ще безліч часу до того моменту, коли усе міжнародне співтовариство зможе заявити про досягнення поставленої мети – гармонізації (принаймні у загальних рисах) міжнародних відносин.

Міжнародне право Стародавнього світу: загальна характеристика. Історія міжнародного права так само, як і історія міжнародних відносин, розпочинається зі стародавньої доби. Центрами тогочасного міжнародного життя був регіон Близького Сходу, Індія, Китай, Греція, Рим.

Незважаючи на те, що, звичайно, в стародавній час міжнародне право ще не набуло модерних рис, усе ж не можна беззаперечно погодитися з думкою одного з найвідоміших вчених-міжнародників другої половини ХІХ ст. Ф.Ф. Мартенса, який стверджував, що «замкненість та неприязні відносини народів, а не мир та міжнародні зносини

¹ Archer C. International Organizations. London, 1992. P. 22.

характеризують стародавнє життя»¹, а тому «ані ідеї міжнародного спілкування, ані, отже, міжнародного права в давнину не існувало»².

Міжнародним правом Стародавнього світу називають систему юридичних принципів і норм, що поступово склалися в період з IV тисячоліття до н.е. по 476 р. н.е. і регулювали відносини між державами у ту історичну епоху.

Сучасні автори, зокрема професор Київського університету О.В. Буткевич, стверджуючи, що «міжнародні відносини виникли та існували в період, коли ще не склалися держави і ...мають своє коріння й передумови формування у відносинах первісних племен, сімейних кланів, груп», вважають, що «вирішення питання щодо походження міжнародного права прямо залежить від позиції, яка обирається відносно появи та становлення міжнародних відносин як об'єкта його регулювання»³.

Особливості стародавнього міжнародного права породжені природою і потребами міжнародних відносин та їхніх учасників. Міждержавні правові норми починають складатися з виникненням перших стародавніх ранньодержавних утворень на підґрунті вже наявних на той час правил додержавного міжплемінного «права». Документи свідчать про моральну всюдозволеність, що панувала в міждержавних відносинах того часу. Наприклад, Закони Ману закріплювали положення про те, що ворог – це наш сусід; що мирні договори повинні укладатися з рівними або сильнішими царями, а на слабого царя треба нападати; що завдання послів – це здійснення місії, підтримка договорів, інтриги, використання секретних сил тощо. Тобто на перший погляд виглядає, що право розглядалося як чинне лише всередині країни, а в міжнародних відносинах йому не відводилося жодного місця.

Насправді ж ми бачимо, що вже Стародавньому світу були притаманні, по-перше, наявність закріплених у звичаях і договорах норм, що вели своє походження ще з додержавного міжплемінного «права»; по-друге, релігійний характер цих норм; по-третє, регіоналізм; і, по-четверте, виключне значення звичаю як основного джерела міжнародного права. Переважання звичаю, наприклад, в міжплемінному спілкуванні є однією з головних особливостей стародавнього міжнародного права. Звичай був стабільним засобом регулювання довгострокових відносин економічного характеру, а також гарантією незмінності набутих в результаті вигод.

¹ Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1895. С. 32.

² Там само. С. 34.

³ Буткевич О.В. У истоков международного права. Санкт-Петербург: Юридический центр-Пресс, 2008. С. 99. URL: <https://www.twirpx.com/file/1739949/>

Отже, першим міждержавним нормам (кінець IV – початок III тисячоліття до н.е.) передували вироблені протягом багатьох століть правила спілкування між окремими племенами та їхніми союзами, що були пов'язані з веденням переговорів, відправленням релігійних обрядів і принесенням клятв у якості засобів забезпечення укладених угод.

Право і релігія в стародавню добу становили єдине ціле, і це знаходило вияв в укладанні договорів, угод, у створенні міжнародних звичаїв, у процедурі оголошення війни, її ведення¹; релігійність простежувалася і в дипломатії. Що стосується міжнародних звичаїв, то, наприклад, в Китаї церемоніальні процедури відображали звичаї того часу, прийом послів і укладення договорів супроводжувалися доволі складними обрядами та багатими жертвопринесеннями.

Велике значення мало визнання релігії усіма суб'єктами тогочасних міжнародних відносин. Завдяки цьому протиборчі сторони могли об'єднатися, оскільки обіцянки та присяги, дані богам обома сторонами, вважалися непорушними. Завдяки релігії встановився принцип міжнародної відповідальності. Це позначилося й на процедурі прийому та обміну посольствами, веденні переговорів, укладенні договорів, правилах обміну дарами.

Безперечно, релігія та звичаї вплинули на зміст міжнародно-правових актів. Одним з найдавніших міжнародно-правових актів є договір, укладений між правителями месопотамських міст Лагаш і Умма після 3100 р. до н.е.², згідно з яким підтверджувався державний кордон та його недоторканність. Договір зобов'язував сторони вирішувати спірні питання мирним шляхом. Зобов'язання з виконання договору гарантувалося присягами зі зверненням до богів.

Міжнародний договір у давні часи містив безліч різноманітних положень щодо врегулювання поточних міжнародних відносин. Спеціальні міжнародні акти, присвячені тим чи іншим галузям міждержавних відносин, були відсутні, що, природно, вплинуло на порівняно «низький ступінь систематизації стародавнього міжнародного права». У Стародавню добу доволі часто укладалися мирні договори (якщо війна не закінчувалася повним підкоренням однієї з держав, то укладали мирний договір), а також договори про заступництво, якими передбачалися здача зброї, видача супротивною стороною вождів і заручників. Стародавньому світу були відомі й договори про перемир'я, які підписувалися командувачем армією, консулом або легатом і підлягали ратифікації.

¹ Авдиев Р.И. Религиозное оправдание войны в древнеегипетском искусстве (сцены триумфа). *Вестник древней истории*. 1939. № 4 (9). С. 103-117.

² Phillips C., Axelrod A. *Encyclopedia of Historical Treaties and Alliances*. New York: Facts on File, 2005. P. 6.

Нерівність суб'єктів також була однією з особливостей міжнародного права Стародавнього світу. Якщо в період зародження норм міжнародного права в Стародавньому Єгипті суб'єктами вважалися фараони, царі та інші правителі, то в Стародавній Греції суб'єктом міжнародного права був кожен поліс. Стародавня Індія не знала рівності суб'єктів міжнародного права. Разом із тим, саме в стародавній час поступово склався так званий інститут визнання, і держава, яка отримала «визнання», визнавалася незалежною у внутрішніх і зовнішніх справах¹.

Незважаючи на попередні зауваження щодо нерівності суб'єктів міжнародного права Стародавнього світу, варто все ж зазначити, що на той час були відомі й принципи справедливості та рівності. В низці випадків у джерелах бачимо вияви прагнення до встановлення справедливих міждержавних відносин, заснованих на рівності (наприклад, у деяких документах дипломатичного листування месопотамських правителів). Також був відомий принцип непорушності правових приписів, що знаходив вияв у загальному визнанні принципу *pacta sunt servanda*.

Розуміння війни і ставлення до неї в Стародавньому світі також були неоднозначними. Війна була головним засобом ведення зовнішньої політики ранніх держав. Але варто відзначити й те, що Стародавньому світу були відомі інститути нейтралітету і невтручання (Давня Греція). Особливістю цих інститутів було те, що нейтралітет був можливим лише під час війни, а невтручання – і в мирний час.

Якщо в Єгипті під час війни панувало необмежене свавілля (переможені та їхнє майно як військова здобич переходили у власність переможця), то в Індії Закони Ману закріплювали гуманніші правила ведення війни: заборонялося вбивати тих, хто просить милостиню, хто добровільно здався в полон, сплячих і беззбройних². Але все ж варто зауважити, що всі ці приписи були радше релігійного, аніж юридичного характеру.

Варто звернути увагу й на такий інститут міжнародного права Стародавнього світу, як інститут міжнародної відповідальності, норми і принципи якого не були згруповані на кшталт норм і принципів, наприклад посольського, договірнього, торгового, морського права, права війни тощо. Положення даного інституту містилися в кожному міжнародному нормативному акті стародавнього періоду. Розмірковуючи про етапи становлення права міжнародної відповідальності, І.І. Лукашук стверджує, що «міжнародна відповідальність є частиною механізму дії міжнародного права, її історія представляє істотний аспект розвитку цього права», а також зазначає, що відносини в Стародавньому світі, а саме

¹ Дурсунов Р.М. Історія інституту визнання держав. Юрист України. 2011. № 4 (17). С. 43.

² Законы Ману (Манавадхармашастра). Москва: ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 243.

«відносини необмеженої ворожнечі повинні були поступитися місцем первинній соціальній регламентації»¹. Міжнародна правова відповідальність протягом тривалого часу зберігала колективний характер. Причина полягала в тому, що особистість у сервісному суспільстві вважалася невід'ємною часткою соціуму. Додатковою гарантією дотримання норм міжнародного права стали репресалії, що впливало з принципу колективної відповідальності. Становлення принципу відповідальності за порушення міжнародних зобов'язань сприяло утвердженню основних принципів міжнародного права, а також зростанню ефективності механізму його регулювання. Положення відповідальності включалися в тексти міжнародних актів і були пов'язані з релігійними нормами та стандартами.

З плином часу складаються інститути проксенії² в Греції та преторів³ у Римі, що, на думку деяких дослідників, поклало початок формуванню підґрунтя для становлення в подальшому інституту консулів та консульського права⁴.

Від часів глибокої давнини ми можемо прослідкувати й практику міжнародного третейського суду. З деяких прикладів, які збереглися до нашого часу, видно, що вона була притаманна навіть давньосхідним деспотіям⁵. Інститути посередництва і арбітражних судів були характерні й для Індії та Китаю. Стародавній Китай був знаменитий і тим, що на загальнокитайському конгресі вперше був підписаний договір про ненапад, що передбачав мирне вирішення суперечок (у 546 р. до н.е.).

Підсумовуючи усе викладене вище, варто зазначити: у стародавню добу ті чи інші правила, які діяли на практиці, не можна назвати системою міжнародного права, і ті союзи, які існували, в жодному разі не можна вважати міжнародними союзами у сучасному розумінні. Водночас вбачається, що цілковито відкидати думку про існування міжнародного права у Стародавню добу, зважаючи на наявні пам'ятки права, що збереглися до нашого часу та були виявлені археологами, та враховуючи аргументацію цілої низки авторитетних дослідників (як минулих часів, так і сучасних), було б легковажним. Адже насправді ми маємо в своєму

¹ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. С. 70.

² Гавриленко О.А. Проксенія. *Юридична енциклопедія*. Т.5. П-С. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2003. С. 158-159.

³ Харитонов Є.О. Претор. *Юридична енциклопедія*. Т.5. П-С. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2003. С. 76.

⁴ Ростовцев М.И. Международные отношения и международное право в древнем мире. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 14: Право*. 2013. Вып. 4. С. 76.

⁵ Камаровский Л.А. О международном суде. Москва: Тип. Т. Малинского, 1881. С. 103.

розпорядженні цілу низку беззаперечних доказів правового регулювання тогочасних міжнародних відносин.

Безперечно, міжнародне право стародавньої доби має цілу низку суттєвих особливостей, що відрізняють його від сучасного міжнародного права. Основні характерні риси, притаманні стародавньому міжнародному праву, були зумовлені особливостями міжнародних відносин того періоду. До кола питань міждержавних відносин, що підлягали тоді договірно-правовому врегулюванню, входили угоди про союз, про взаємну допомогу, про нейтралітет, про державні кордони, про обмін спірними територіями, про порядок розділу військової здобичі, про право притулку, про правила торгівлі, про право контролю за каботажним плаванням та ін.

Стверджуючи, що «усвідомлення незалежними державами необхідності підпорядковуватися правовим нормам відбувалося досить повільно», на наш погляд, даний параграф можна завершити, навівши думку І.І. Лукашука: «...Міжнародне право ...могло з'явитися лише тоді, коли міждержавні відносини досягли досить високого рівня розвитку. Держави повинні були усвідомити необхідність в ім'я своїх національних героїв і міжнародних інтересів підпорядковуватися нормам, які мають юридичну силу. Процес цей виявився тривалим»¹. Він не завершився й досі. Перед людством виникають все нові виклики, що вимагають міжнародно-правового втручання. І так буде завжди, якщо лише людство не об'єднається колись (що нині виглядає надзвичайно мало ймовірним) у єдину монолітну спільноту.

¹ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. С. 67.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Формування основ міжнародного права у Стародавньому Єгипті, Месопотамії, Хетській державі. З утворенням перших стародавніх держав у долинах Нілу й Двортіччя, в Малій Азії між ними почали складатися відносини, які з плином часу почали мати правовий характер. Спочатку такі відносини були епізодичними, але вже наприкінці III – у II тисячолітті до н.е. вони перетворюються на систематичні. В якості їхніх учасників у цей період виступали держави, вождівства, інші недержавні утворення, локальні, сімейні групи, племена, етнічні спільноти, родинні клани, субклани, громади та ін. Наявністю такої великої кількості суб'єктів було зумовлено появу складної різномірної сукупності регулятивних норм, які досить часто були взаємно неузгодженими, суперечливими, що об'єктивно виводило державу на роль правового стабілізатора відносин різних політичних структур. Саме тому з плином часу держава поступово перебрала на себе функції основного правотворчого суб'єкта і гаранта дотримання норм міжнародного права. Міжнародна правосуб'єктність держав знайшла закріплення у міфах, за допомогою яких «божества доводили до відома людства свою священну волю»¹. Міфи та легенди разом із релігійними гімнами дехто з дослідників відносить до нетипових джерел або квазіджерел права суто релігійного походження². А.Б. Венгеров вважав їх «нормативно-інформаційною системою»³. У міфах визначалися основні правила людської поведінки, окремі норми внутрішньодержавного та міждержавного спілкування: права й обов'язки різних категорій населення, необхідність дотримання зобов'язань, ставлення до представників інших держав та їхнього майна, окреслювалися діяння, що вважалися

¹ Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. Харків: Право, 2014. С. 20.

² Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період. Дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право. Київ, 2002. С. 108.

³ Венгеров А.Б. Значение археологии и этнографии для юридической науки. *Советское государство и право*. 1983. № 3. С. 30.

злочинними, деякі види покарань¹, фіксувалися окремі правила ведення війни, розмежування території та юрисдикції тощо.

В якості джерел міжнародного права² у стародавню добу також виступали міжнародні звичаї, міжнародні договори, міжнародно-правова доктрина. З певними зауваженнями сюди ж відносять і такі квазіджерела давньосхідного міжнародного права, як *дипломатичне листування*, односторонні акти держав чи правителів, деякі з джерел внутрішньо-державного права, норми яких, окрім іншого, були спрямовані й на врегулювання міжнародних відносин. Подібні документи, зокрема, було виявлено у стародавніх архівосховищах, знайдених археологами під час розкопок.

Чи не найстарішим із усіх віднайдених державних архівів є архів міста-держави Ебла (на території Сирії, у 53 км на південний захід від сучасного м. Алеппо), який було відкрито під час експедиції італійських археологів у 1974–1975 рр., очолюваної професором археології та історії мистецтв Давнього Близького Сходу університету Рима Паоло Матеа. Документи архіву датуються XXIV ст. до н.е. Загалом було виявлено близько 17 тис. глиняних «таблеток» та їхніх фрагментів із клинописними текстами³.

Суттєве значення для історії міжнародного права Стародавнього Сходу має також вивчення корпусу документів з Тель-ель-Амарни⁴, знайденого у 1891 р., що містить дипломатичне листування фараонів Єгипту з васальними правителями Палестини, Кіпру та з могутніми володарями Мітанні, Хатті, Вавилону й Ассирії. Переписка велася аккадською мовою, яка в середині II тис. до н.е. виконувала роль міжнародної. Місто Ахетатон (ель-Амарна) було засновано фараоном Аменхотепом IV (Ехнатом) (близько 1350–1334 рр. до н.е.) на четвертому році його правління. На сьомому році правління цього фараона Ахетатон став столицею Єгипту. Однак корпус архівних матеріалів включає документи часів Аменхотепа III (1388–1353/1351 рр. до н.е.) та трьох перших років правління фараона Тутанхамона (1332–

¹ Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків: ФОП Панов А.М., 2019. С. 32, 45, 53.

² Джерела міжнародного права – це форми, в яких знаходять вираження правила поведінки суб'єктів міжнародних відносин, які надають цим правилам якості міжнародно-правової норми.

³ Левченко Л. Дипломатичні архіви Давнього Світу. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2017. № 28. С. 190.

⁴ The El-Amarna correspondence: a new edition of the cuneiform letters from the site of El-Amarna based on collations of all extant tablets / Schniedewind W.M. (ed.). Brill Academic Publishers, 2015. 1637 p.; Moran W.L. The Amarna letters. John Hopkins University Press, 1992. 393 p.

1323 рр. до н.е.), тобто батька й сина Аменхотепа IV, попередника й наступника. Загалом корпус документів, що нараховує понад 400 глиняних «таблеток», охоплює період в 30 років¹. В оригіналі артефакти доступні дослідникам в установах, що їх придбали: в Каїрському музеї, Берлінському та Британському музеях. Кілька «таблеток» купив російський дослідник В.С. Голеніщев, і тому нині вони зберігаються у Москві в Державному музеї образотворчого мистецтва².

З аналізу документів з Тель-ель-Амарни та архіву Ебли випливає висновок відносно того, що міжнародне право Стародавнього Сходу не знало ще принципу рівності суб'єктів міжнародних відносин. «Великими» і більш-менш рівноправними вважалися Вавилон, Мітанні та Хеттська держава, а також Єгипет³. Пізніше до них приєдналася Ассирія. При цьому з часом єгипетський фараон став посідати серед глав цих держав особливе, провідне становище. Інші країни більшою або меншою мірою фактично і юридично були залежними від цих «світових лідерів» та не претендували на рівність. Очільники держав, що вважалися рівними за статусом, зверталися один до одного як брати: «...Ніпхуррірії, царю держави Міцрі, скажи: так говорить Буррабуріаш, цар держави Карадуніаш, твій брат. Зі мною [все] добре. З тобою, з твоїм домом, твоїми дружинами, твоїми синами, твоєю державою, твоїми вельможами, твоїми кіньми, твоїми колісницями нехай буде все гаразд!»⁴ Сьогодні вченим широко відомий і документ, надісланий царем Ебли, Іркаб-Даму (близько 2340 р. до н.е.), царю Хамазі, Зізі, що відображає стиль дипломатичного листування середини III тис. до н.е.: «Ти – мій брат і Я – твій брат. Як брат Я дам усе, що ти бажаєш, як ти даси все, що бажаю Я»⁵.

Поступово все більшого розповсюдження в якості джерела міжнародного права в регіоні набувають *міжнародні договори*, за допомогою яких стало розв'язуватися досить широке коло питань, що становили міжнародний інтерес.

¹ Левченко Л. Дипломатичні архіви Давнього Світу. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2017. № 28. С. 195.

² Хрестоматія по истории международных отношений. В 5 кн. Кн. 1: Древний мир / сост. Д.В. Кузнецов. Благовещенск, 2013. С. 53.

³ Єгипет приєднався до «клубу великих держав» у XV ст. до н. е. після військових перемог Тутмоса III в ханаанському регіоні.

⁴ История Древнего Востока. Тексты и документы: учебное пособие / под ред. В. И. Кузищина. Москва: Высшая школа, 2002. С. 220–221 (ЕА 9: Бурна-Буриаш II – Эхнатону).

⁵ Cohen R. Reflections on the New Global Diplomacy: Statecraft 2500 B. C. to 2000 A.D. *Innovation in Diplomatic practice*. Ed. by Jan Melissen. New York: Palgrave, 1999. P. 3. Переклад цитати з англ. Л. Левченко.

Одним з найдавніших договорів, що завдяки лапідарному оформленню зберігся до нашого часу, є договір про кордони, який було укладено після 3100 р. до н.е. між розташованими в Південній Месопотамії містами-державами Лагашем і Уммою¹. Його текст вписаний до так званої «Стели грифів» Еанатума, короля Лагаша. Документ не є договором у сучасному сенсі. Це швидше монументальний царський будівельний напис, який було викарбувано з нагоди повернення до складу Лагаша спірної території від міста-держави Умма. Він згадує присягу, яку Еанатум змусив проголосити переможеного правителя Умми. Ця присяга може допомогти нам створити деяке уявлення про договори цього періоду, відображаючи надзвичайне значення, яке надавалося на той час прокляттям, що супроводжувалися ритуальними діями, як елементам укладення міждержавної угоди. До кожної з шести клятв та самопрокляття, виголошеного правителем Умми, додається додаткове прокляття, зроблене від третьої особи. Правитель Умми обіцяє використати визначену територію («поле Нінгірсу») як відсоткову позику; не переступати цю територію; не переміщувати її зрошувальні канали; не розбивати пам'ятники, розташовані на цій землі. Умови угоди, включаючи відсоткову ставку, опущені, однак припускають, що для писарів, які її складали, мали значення не умови, а присяга, прокляття та ритуал. В написі говорилося: «Еанатум віддав велику бойову сітку (battle-net) бога Енліля цареві Умми і змусив його присягнути йому цим. Правитель Умми поклявся Еанатуму: «Життям бога Енліля, царя неба і землі [присягаю]! Я можу використати поле бога Нінгірсу як [відсоткову] позику. До весни викопали дамбу. Більше ніколи, я не переступлю [територію бога Нінгірсу!] Я не повинен зміщувати [хід] її зрошувальних каналів...! [Я не вирву його пам'ятник!] [Щоразу, коли я переступлюся, нехай велика бойова сітка Енліля, царя неба і землі, якою я присягнув, зійде на Умму!]»².

Частково зберігся до нашого часу й текст викарбуваного на камені договору царя Аккаду й Шумеру Нарам-Суена, який правив близько 2237–2200 рр. до н.е., з Еламом. Він був укладений після тривалої війни з еламським правителем, імовірно, Хітою. Це перший відомий у світовій історії мирний договір. За його умовами Елам зобов'язувався узгоджувати

¹ Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини: Посібник для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання / ред. Т.Л. Сироїд. Харків: ФОП Бровін О.В., 2018. С. 10.

² Altman A. Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law. The Ancient Near East (2500–330 BCE). Leiden; Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2012. P. 20.

свою зовнішню і військову політику з аккадським царем, але зберігав повну незалежність у внутрішніх справах. Водночас, за волевиявленням Нарам-Суена, правителя еламської області Варахсе було заковано у кайдани і забрано в полон, а у Сузах поряд з еламським царем протягом деякого часу перебував аккадський намісник.

*Договір царя Аккаду та Шумеру Нарам-Суена з Еламом.
XXIII ст. до н.е.*

Широкої відомості в сучасній літературі набув договір єгипетського фараона Рамзеса II з царем хеттів Хаттушилем (Хаттусілісом) III, укладений близько 1278 р. до н.е.¹ Близько 1296 або 1270 р. до н.е. посол царя Хаттушиля в супроводі перекладача єгиптянина прибув до Єгипту та

¹ Союзний договір між хетським царем Хаттушилем III та єгипетським фараоном Рамсесом II (1278 р. до н.е.). Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Новікова Л.В. *Історія міжнародного права: хрестоматія-практикум для студентів напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право»*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. С. 16-19.

вручив фараонові Рамзесу II від імені свого повелителя срібну дощечку з клинописним текстом договору. Його було засвідчено печатками з зображенням царя й цариці Хатті в обіймах божеств. Договір було перекладено єгипетською й згодом вирізьблено на стінах храму в Карнаку. Текст договору, який фараон відіслав цареві Хаттусілісу в обмін на його дощечку, теж був клинописним, складеним аккадською мовою. Його фрагменти збереглися в архіві Хаттуси – столиці Хетської держави (сучасний Богазкьой)¹.

У договорі відбилися риси державного ладу деспотій Стародавнього Сходу: повне ототожнення держави з особою носія верховної влади: усі міжнародні переговори велися виключно від імені царя².

За договором 1278 р. до н.е. між царями встановлювалися мир, дружба та братерство на вічні часи³: «І діти дітей великого князя країни хетів [будуть] у братерстві та мирі разом з дітьми дітей Рамсеса II, великого правителя Єгипту. Вони будуть дотримуватися наших планів братерства і наших планів [миру. І земля єгипетська] разом із землею хетською [перебуватимуть] в мирі та братерстві, подібно до нас, навіки, і не буде ворожнечі між ними повік... І повік не вступить великий князь країни хетів на землю єгипетську, щоб захопити майно її, і повік не вступить Рамсес II, великий правитель Єгипту, на землю [хетську, щоб захопити майно] її»⁴.

Між хетами та Єгиптом укладався військовий союз: «Якщо прийде інший ворог проти землі Рамсеса II, великого правителя Єгипту, і він пошле до великого князя країни хетів, кажучи: «прийди до мене і дай силу проти нього», – великий князь країни хетів повинен [прийти до нього]. Великий князь країни хетів вразить його ворогів. Якщо ж великий князь країни хетів [сам] не прийде, він повинен послати свої

¹ Богазкьойський архів – зібрання текстів, виявлених на місці столиці Хетської держави, міста Хаттусас (нині Богазкьой в Туреччині). При розкопках археологами було виявлено понад 14 тисяч клинописних текстів на глиняних табличках II тис. до н.е. Це один з найдавніших державних (царських) архівів; він надає можливість створити найповніші уявлення про Хетське царство та його відносини з іншими державами. Архів було знайдено в 1906 році, коли Німецьке східне товариство направило до Богазкьою спеціальну археологічну експедицію на чолі з Гуго Вінклером. Попереднє повідомлення про результати своїх розкопок він опублікував у 1907 році.

² История дипломатии / сост. А. Лактионов. Москва: АСТ; АСТ-Москва, 2006. С. 15-26.

³ Cybichowski S. Das antike Völkerrecht Zugleich ein Beitrag zur Konstantin des modernen Völkerrechts. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1907. S. 11.

⁴ Союзний договір між хетським царем Хаттушилем III та єгипетським фараоном Рамсесом II (1278 р. до н.е.). Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Новікова Л.В. *Історія міжнародного права: хрестоматія-практикум для студентів напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право»*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. С. 17-18.

війська, свої колісниці, і він вразить його ворогів»¹. Договором передбачалася взаємна підтримка проти ворогів не лише зовнішніх, але й внутрішніх, у тому числі допомога в разі повстань і заколотів всередині країни.

Окрім того, володарі домовилися про видачу політичних втікачів знатного й незнатного походження та повернення їхнього майна: «Якщо втече з землі єгипетської одна людина, або дві або три, щоб піти до великого князя країни хетів, великий князь країни хетів повинен схопити їх та наказати відправити назад до Рамсеса II, великого правителя Єгипту. Що ж стосується чоловіка, якого приведуть до Рамсеса II, великого правителя Єгипту, хай не стягнуть з нього його провини, хай не знищать його будинок, його дружин і його дітей, [нехай не вб'ють його], нехай не ушкодять його очей, його вух, його рота й ніг ...всього його. Точно так само, якщо втече з країни хетів одна людина, або дві, або три і вони прийдуть до Рамсеса II, великого правителя Єгипту, Рамсес II, [великий] правитель [Єгипту], нехай схопить [їх і накаже] відправити до великого князя країни хетів, і нехай великий князь [країни хетів] не [стягне] з них їхньої провини, хай не знищить його [будинку], його дружин і його дітей, нехай не вб'є його, нехай не ушкодить його вух, його очей, його рота і ніг, хай не стягне з нього всієї його провини»².

На прикладі договору 1278 р. до н.е. можемо також наочно побачити, що інститут права міжнародних договорів, основи якого закладалися вже в той час, мав яскраво виражений релігійний характер. Його важливим елементом була релігійна присяга. Вона зазвичай містила священну обітницю дотримуватися умов договору та інвокацію до богів щодо застосування найстрашніших покарань у разі його порушення. «...Що ж стосується слів, які на цій срібній таблетці, для землі країни хетів і для землі єгипетської, і хто-небудь не остережеться їх – тисяча з богів землі країни хетів, так само як тисяча з богів землі єгипетської – знищать його будинок, його землю, його слуг. Того ж, хто остережеться слів, які на цій срібній таблетці, будь вони з країни хетів або з людей Єгипту, і вони не вчинять всупереч їм, тисяча з богів землі країни хетів, так само як тисяча з богів землі єгипетської, нададуть йому благополуччя і життя разом з його будинком, разом з його [землею],

¹ Союзний договір між хетським царем Хаттушилем III та єгипетським фараоном Рамсесом II (1278 р. до н.е.). Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Новікова Л.В. *Історія міжнародного права: хрестоматія-практикум для студентів напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право»*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. С. 18.

² Там само. С. 19.

разом з його слугами», – наголошується в тексті угоди¹. Таким чином, вже на ранніх етапах становлення міжнародного права почали закладатися основи принципу «*pacta sunt servanda*»².

Окрім присяги, укладання договору часто супроводжувалося ритуалом жертвопринесення. В низці випадків виконання договорів могло забезпечуватися обміном заручниками³.

Крім договорів про державні кордони, союз і взаємну військову допомогу, пізніше ми зустрічаємо також договори про нейтралітет, обмін спірними територіями, зміцнення і нейтралізацію прикордонних укріплень і міст. Договорами визначався порядок розподілу військової здобичі, видачі перебіжчиків і права притулку; ними встановлювалися правила ведення торгівлі або заборона на неї, а пізніше – і право контролю за каботажним плаванням (договір 671 р. між Ассирією і Тиром).

Для укладення договорів і виконання інших зовнішньополітичних та міжнародно-правових завдань держави Дворіччя і єгипетські фараони направляли посольства, які мали переважно тимчасовий характер. Але зустрічалися й постійні посольства, точніше такі, що не були обмежені терміном і спеціальними повноваженнями.

Гене́за права міжнародних договорів на Стародавньому Сході зумовлювалася, насамперед, потребами врегулювання нагальних питань майнового обігу. Економіка вже згаданого вище міста-держави Ебла ґрунтувалася на торгівлі вовною, текстилем, металами, цінною деревиною. Розгорнувши масштабний експорт товарів до інших держав, Ебла не просто процвітала. Вона була справжньою «торговельною імперією» та панувала в регіоні, де налічувалося більше сотні міст і селищ. Документи архіву свідчать про торговельні відносини Ебли, в столиці якої мешкало понад 20 тис. жителів, з царствами Хамазі, Ашшур, Газур, Нагар, Алалах, Марі, Кіш, містом Бібл та всім Єгиптом,

¹Союзний договір між хетським царем Хаттушилем III та єгипетським фараоном Рамсесом II (1278 р. до н.е.). *Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Новікова Л.В. Історія міжнародного права: хрестоматія-практикум для студентів напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право»*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. С. 19.

² *Pacta sunt servanda* (договори повинні виконуватися) – латинський вислів, який застосовується у міжнародному праві для визначення положення щодо беззаперечної обов'язковості укладених договорів, а також для визначення принципу міжнародного права, що впливає з цього положення. Це один з найдавніших та найважливіших принципів міжнародного права. Римські юристи викладали його зміст таким чином: «*Pacta conventa quae neque contra leges, neque dolo malo inita sunt, omni modo observanda sunt*» («Договори, які укладені не всупереч законам і не шляхом шахрайства, повинні точно виконуватися у всіх відношеннях»).

³ Тітов Є.Б. *Правова природа та проблеми кваліфікації захоплення заручників у міжнародному кримінальному праві: дис... канд. юрид. наук: 12.00.11*. Київ, 2007. С. 12-14.

особливо за IV та VI династій фараонів, а також іншими державами. З нею торгували навіть портові міста Середземномор'я. Розширюючи свою комерційну мережу, Ебла тримала під контролем «каруми» (торговельні палати) в багатьох союзних їй державах, її царі підписували міжнародні договори комерційного характеру з царями держав-партнерів по торгівлі¹.

*Текст мирного договору між Рамсесом II та Хаттусілісом III.
Близько 1278 р. до н.е. Стамбульський археологічний музей*

Наприклад, договір Ебли з Абарсалом (на думку Л. Левченко, це був перший міжнародний торговельний договір в історії людства²) визначав правила перебування іноземців – підданих держав, що укладали договір, а також правила здійснення торгівлі на території кожної з цих держав: «Будь-які біди царя, або богів, або країни повинні зупинитися. Якщо хтось з-за кордону Абарсала намагається зайняти місце Ебли; якщо він сам, із-за кордону Абарсала, є [підданий] Абарсала [він повинен зупинитися]. Якщо хтось з-за кордону Ебли спробує зайняти місце Абарсала; якщо він сам, із-за кордону Ебли, є [підданий] Ебли, він повинен зупинитися. Якщо будь-

¹ Левченко Л. Дипломатичні архіви Давнього Світу. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2017. № 28. С. 191.

² Там само. С. 190-191.

хто серед десяти наглядачів спричинить біду [порушення цих умов], він повинен сплатити п'ятдесят баранів як штраф. ... Прибулі посланці будуть лишатися не довше десяти днів і будуть споживати їхню власну провізію, одержану на час подорожі. Однак, якщо вони забажають залишитися на довший термін, ти будеш забезпечувати їх подорожньою провізією. Посланцям, які отримуватимуть подарунки, не буде видаватися подорожня провізія: вони повертатимуться назад без подорожньої провізії. ... Тому каже цар Ебли царю Абарсала: «Без мого дозволу ти не дозволятимеш нікому подорожувати країною; якщо ти [дозволиш комусь мандрувати], ти не unikнеш [покарання]; [але] якщо Я віддам цей наказ, вони будуть [їм буде дозволено] подорожувати». ... Що стосується поганих слів, котрі ти чутимеш [тобі пощастить почути], ти зробиш їх відомими. Під час твоїх довгих подорожей [ти не повинен надавати жодної інформації]; але [якщо] ти перебуватимеш на місці [і] ти чутимеш погані слова, і ти не надаси жодної інформації, тоді ти не unikнеш [покарання]. Ебла може здійснювати торговельні операції vis-à-vis¹ Абарсала, [але] Абарсал не може торгувати vis-à-vis Ебли. ... Щодо купців Ебли, Абарсал забезпечуватиме їхнє безпечне повернення додому. Що стосується купців Абарсала, Ебла охоронятиме їхній [безпечний] зворотній шлях. ... Якщо [у святкові дні] місяця Ісі хтось з Абарсала боротиметься з кимось з Ебли [і] вб'є його, він заплатити п'ятдесят баранів у якості штрафу. Якщо хтось [з Ебли боротиметься з кимось з Абарсала] [і] вб'є його, він заплатити п'ятдесят баранів, як штраф»².

У зарубіжних наукових дослідженнях приділяється увага питанням становлення в регіоні права війни. Зокрема наводяться факти щодо випадків оголошення війни. Так, А. Альтман зазначає, що у сильно пошкодженому написі, знайденому в давньошумерському місті Гірсу (Girsu) на території сучасного Іраку, говориться, що володар сусіднього Лагашу, ім'я якого не збереглося, звернувся до населення міста Умми: «[Він] відрядив [посланців до...]: «Нехай буде відомо, що ваше місто буде повністю знищене! Здавайтеся! Нехай [вам] буде відомо, що Умма буде повністю знищена!»³.

Інколи в літературі можна знайти думку про закладення в Стародавньому Єгипті, країнах Месопотамії, Хетській державі основ міжнародного гуманітарного права. Та все ж насправді на практиці

¹ Як опонент, на свою користь, на шкоду партнеру.

² Milano L. Ebla: A Third-Millennium City-State in Ancient Syria. *Civilizations of the Antient Near East*. Ed. by J.M. Sasson. Vol. II. Part 5. New York, 1995. P. 1228. Переклад цитати з англ. Л. Левченко.

³ Altman A. Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law. *The Ancient Near East (2500–330 BCE)*. Leiden; Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2012. P. 18.

в цих державах, особливо там, де панувала давньосхідна деспотія, воїни були найменше схильними до виявів гуманного ставлення до супротивника¹. Народи цих країн розглядали себе як богообрані, а до всіх інших ставилися як до ворогів своїх богів, що заслуговують лише на жорстокість. Війни, що велися цими державами, були надмірно кривавими та безжалісними².

Майно переможених ворогів розграбовувалося або знищувалося. Не лише захоплені на полі бою воїни, але й мирне населення масово перетворювалося на рабів³. До нашого часу збереглися датовані кінцем III тис. до н.е. таблички, на яких вівся перелік жінок та підлітків, що в надзвичайно жорстоких умовах утримувалися в таборах для полонених у Шумері⁴.

У тексті з дерев'яної таблички, знайденої у 1908 р. поблизу Фів (так званій «таблетці Карнавана»), де описано боротьбу фараона Камоса з гіксосами, говориться: «Солдати мої, подібно до левів зі своєю здобиччю, зі своїми рабами, стадами, жиром та медом і ділили свої речі, причому раділи серця їхні»⁵. Давньоєгипетські пам'ятки засвідчують факти масового застосування якнайжорстокіших тортур, яким піддавалися полонені. Їм відсікали праву руку, немилосердно страчували. Траплялися випадки, коли кількість переможених визначалася за відрізними статевими органами. Зображення такого способу квантитативної оцінки підсумків битви зображено у храмі в Медінет-Абу. Тріумфуючі фараони Єгипту зазвичай пресувалися на колісницях, що прикрашалися цілими гірляндами з відтятих голів переможених супротивників. Один з написів Сезостриса надає нам повне розуміння про погляди стародавніх єгиптян на війну. Відповідно до цього джерела обов'язком фараона було «керувати Єгиптом та карати чужоземні народи». Хоча, за усієї своєї жорстокості, єгиптяни були разом з тим доволі поміркованим народом.

¹ Авдиев Р.И. Религиозное оправдание войны в древнеегипетском искусстве (сцены триумфа). *Вестник древней истории*. 1939. № 4 (9). С. 103-117.

² Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Вип. 29. 2020. С. 46-53.

³ Никольский Н.М. Рабство в древнем Двуречье. *Вестник древней истории*. 1941. № 1 (14). С. 45-63.

⁴ Лагерь для военнопленных женщин в Шумере. *Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток* / ред. В.В. Струве. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 144-147.

⁵ Война фараона Камоса с Гиксосами. *Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток* / ред. В.В. Струве. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 65.

Прагматичний розрахунок підштовхував їх до того, щоб зберігати життя більшості військовополонених, які перетворювалися на рабів.

У той самий час, як свідчив давньогрецький історик Діодор Сицилійський (бл. 90–30 до н.е.), стародавніми єгиптянами було запроваджено практику організації у складі власних військ медичних підрозділів для надання своїм пораненим воїнам належної допомоги. За його згадкою «під час військового походу або подорожі за кордон усі лікувалися абсолютно безкоштовно: справа в тому, що лікарів годували вскладчину, а вони забезпечували лікування за записаним законом, складеним у давнину найвідомішими лікарями. І якщо, слідуючи приписам законів, записаних у священній книзі, були не в змозі врятувати стражденного, то вони звільнялися від обвинувачення; якщо ж вони діяли всупереч записаному, то підлягали смерті, оскільки законодавець вважав, що лише деякі могли б бути розумнішими за лікування традиційне, яке з давніх часів пропонується найкращими лікарями»¹.

В державах із формою правління у вигляді східної деспотії, де верховним і єдиним джерелом усіх прав будь-якої особи, незалежно від того, був це місцевий підданий або іноземець, переможець чи переможений, виступав цар, статус людини залежав від волі монарха. Історичні джерела засвідчують, що, наприклад, у персів полонені греки, що сподобалися царю, стали за його волею вищими за його власних підданих, були призначені сатрапами окремих областей імперії Ахеменідів (VI–IV ст. до н.е.).

Хоча зазвичай війни велися давніми деспотіями з надзвичайною жорстокістю та були вкрай кровопролитними, а після перемоги панування над переможеними закріплювалося не менш насильницькими методами. Особливо було поширено масове переселення підкорених народів з метою їхньої асиміляції.

Чи не найбільшою жорстокістю у своїх війнах відзначилися асирійці. Знавець історії Стародавнього Сходу Гастон Масперо (1846–1916 рр.) свого часу характеризував їх таким чином: «Було мало народів в історії, які до такої міри зловживали правом сильного, як асиріяни; це був жорсткий, зрадницький народ убивць і грабіжників»². У написі на одному з пам'ятників асирійський цар Санахериб так описував свою перемогу над якимось народом, що повстав проти нього: «Я склав до куп трупи солдатів як трофеї перемоги та відрізав у них кінцівки; я переламав

¹ Диодор Сицилийский. Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. С. 187.

² Масперо Г. Древняя история. Египет, Ассирия. Санкт-Петербург: Л. Ф. Пантелеев, 1892. С. 241.

як солону тих, яких узяв живими»¹. Після іншої перемоги (цього разу над вавилонянами) цар Ассур-Бангабал живцем спалив їхнього царя, вирвав язика у полонених і потім, розклавши їх зв'язаними перед кам'яними биками Санахериба, наказав повалити на них цих биків та розчавив їх, а трупи викинув на поживу псам. З інших асирійських пам'яток видно, що зазвичай військовополонених піддавали різноманітним знущанням та насамкінець нещадно били. У своєму «Курсі міжнародного права», Д.І. Каченовський, спираючись на аналіз деяких доступних йому стародавніх пам'яток, зазначав, що за наказом асирійських царів з полонених інколи здирали шкіру. «Нищівні схильності цього народу, – писав дослідник, – вочевидь, не обмежувалися жодними почуттями і перетворилися на звичку»².

Про ставлення до полонених, перетворених на рабів, непрямо свідчить ст. 4 таблиці А Асирійських законів другої половини II тис. до н.е.: «Якщо раб або рабиня приймуть щось з рук дружини людини, то слід відрізати ніс та вуха рабу та рабині... Людина може відрізати вуха своїй дружині»³. Однак траплялися й випадки, коли полонених лишали вільними чи напіввільними та масово переселяли до різних округів Асирійської держави. Подібна насильницька колонізація була, з одного боку, політичним засобом для закріплення контролю над підкореними країнами, а з іншого – це являло собою певне поліпшення у становищі полонених, яким, принаймні, зберігалось життя. Такі насильницькі переселення переможених народів розпочалися з середини VIII ст. до н.е. за часів правління Тиглатпаласара II. Семітські племена Передньої Азії було переведено на територію Вірменії та Персії, і, навпаки, арійське населення Персії та Вірменії перемістилося до країн Передньої Азії⁴.

Становлення міжнародного права Стародавньої Індії. Перші державні утворення на території нинішньої Індії з'явилися наприкінці II тисячоліття до н.е. До середини I тисячоліття до н.е. вже існувало близько двох десятків державних утворень (на кшталт князівств), і відносини між ними регулювалися різноманітними нормами міжнародно-правового характеру. Однак рівності суб'єктів між народного

¹Хрестоматия по истории Древнего Востока. В 2 ч. Ч 1 / ред. М.А. Коростовцев, И.С. Кацнельсон, В.И. Кузищин. Москва: Высшая школа, 1980. С. 25.

² Каченовский Д. И. Курс международного права. В 2 ч. Ч. 1. Кн. 2. Харьков: Унив. тип., 1866. С. 154.

³ Ассирийские законы. *Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток* / ред. В.В. Струве. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 182.

⁴ Гавриленко О.А. Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Вип. 29. 2020. С. 46-53.

права не було через те, що всі індійські державні утворення за своїм правовим становищем поділялися на вищі (щось подібне до царств), рівні (князівства) і залежні (слабкі магарадшати). В усіх випадках під суб'єктами розумілися правителі¹.

Вже в той час тут існував інститут визнання. Р.М. Дурсунов наголошує: «Дипломатична практика Стародавньої Індії показує, що, окрім іншого, прийняття послів інших країн у більшості випадків означало визнання такої держави та її представників»². Однак наявність визнання жодною мірою не убезпечувала держави від втручання до їхніх внутрішніх справ з боку інших – вищих за статусом, сильніших та впливовіших. Такі приклади ми легко можемо віднайти в історії.

Доволі розвиненим було посольське право, що розрізняло три ранги дипломатів: повноважні послы, послы з обмеженими повноваженнями і «ті, що передають послання» (тобто гінці). Всі ці категорії користувалися особистою недоторканністю. Послы сприяли розвитку права договорів, для забезпечення яких обмінювалися заручниками, що давало поштовх до розвитку своєрідного заставного права, яке у пізні часи зникло, представляли поручительства, що породжувало інститут гарантій, приносили клятвені зобов'язання й укладали шлюби. Договори поділялися на такі, що були укладені в мирний час, і договори, породжені війною³.

У свою чергу, ставлення до війни, як на той час, було доволі поміркованим. У Законах Ману зазначалося, що війна (*vigraha*) є однією з шести форм політики і може розглядатися лише як крайній засіб вирішення суперечок або як засіб репресалій⁴.

Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що з часом, вже у період стародавньої історії поступово починає закладатися підґрунтя майбутнього права війни⁵. Початковим моментом, що передувало оголошенню війни, мав бути ультиматум із висловленням конкретних вимог до іншої сторони, потім, у випадку відмови від виконання цього ультиматуму, мусило мати місце офіційне оголошення війни. Останнє, в свою чергу, спричиняло припинення всіх дипломатичних відносин, але не виключало

¹ Bandyopadhyay P. *International Law and Custom in Ancient India*. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. P. 24-32.

² Дурсунов Р.М. Історія інституту визнання держав. *Юрист України*. 2011. № 4 (17). С. 43.

³ Bandyopadhyay P. *International Law and Custom in Ancient India*. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. P. 65-85.

⁴ *Законы Ману (Манавадхармашастра)*. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 237, 253.

⁵ Гавриленко О.А. Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Вип. 29. 2020. С. 46-53.

обміну спеціальними місіями. Укладені до війни договори втрачали свою юридичну чинність і припиняли свою дію. Торгівля з жителями воюючих сторін, а також інші форми зносин розглядалися як ворожий акт. Водночас у давньоіндійському міжнародному праві починають закладатися основи інституту нейтралітету¹.

Стан переможених поволі покращувався, війни ставали менш жорстокими та кривавими, починали вироблятися деякі звичаї, дотримання яких на війні вважалося обов'язковим. Серед них – дотримання обіцянки, даної ворогу, недоторканість парламентарів тощо. Але було б помилковим вважати, що ці стародавні звичаї війни закладалися внаслідок усвідомлення народами або очільниками держав необхідності регулювати вияви війни певними юридичними нормами. Правильніше буде приписати їхню появу вродженому почуттю гуманності, яке ніколи не покидає людину, а також усвідомленню спільної користі для народів усіх держав, що дотримуються цих звичаїв. Як зауважував М. Догель, «не відчуття права і справедливості, але відчуття гуманності, моральності та усвідомлення існування спільних для всіх народів інтересів, що зароджувалося тоді, керувало древніми при встановленні ними певних звичаїв, обов'язкових на війні»².

Індія вирізнялася з усіх давньосхідних держав найгуманнішим ставленням до особи під час війни. Насамперед війна розглядалася тут у якості об'єкта безперервної уваги монарха. В сьомому розділі Законів Ману (Манавадхармашастри), присвяченому дхармі царя, останньому приписувалося «постійно обмірковувати... мир (samdhi), війну (vighraha), чотири предмети, що називаються стхана», а також оборону країни (гл. 7, ст. 56)³. До нашого часу збереглися й зафіксовані в Законах Ману норми, які надавали особі певні права навіть під час воєнних дій. Так, під час бою індійським воїнам суворо заборонялося застосовувати отруєну зброю, а також таку, рани від якої завдають надмірних страждань: «Б'ючись, не слід уражати ворогів віроломною зброєю – ані зубчастою, ані отруєною, ані розпеченою на вогні» (гл. 7, ст. 90)⁴. Приписувалося також щадити землеробів, поранених, того, хто просить пощади, спить, хто вбитий горем, беззахисний, а також того, хто злякався й тікає (гл. 7, ст. 91–93)⁵. Щоправда, ці норми ймовірно стосувалися виключно війн між

¹ Bandyopadhyay P. *International Law and Custom in Ancient India*. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. P. 155-161.

² Догель М.И. *Юридическое положение личности во время сухопутной войны*. Казань. Типо-литограф. Императорского ун-та. 1894. С. 79.

³ Там само. С. 237.

⁴ *Законы Ману (Манавадхармашастра)*. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 242.

⁵ Там само. С. 243.

індійськими, одноплемінними та одновірними народами. Але все ж досить важливим вбачається вже сам факт, що такі норми формулювалися вже в таку віддалену від нашого часу епоху.

Навіть полонені, щоправда лише арійського походження, наділялися певними правами. Наприклад, в одній з найвідоміших пам'яток правової думки Стародавньої Індії – «Артхашастрі», авторство якої найчастіше приписується брахману Каутільї (Кауталї чи Вішнагупті), котрий обіймав посаду головного радника при імператорі Чандрагупті з династії Маур'їв (321–297 рр. до н. е.)¹, у главі 13 розділу 65 «Правила, що стосуються рабів та робітників» йдеться про можливість звільнення полоненого, підневільна праця якого використовується у господарстві, за викуп. Тут зазначається: «Якщо арій (вільна людина) взятий у полон в бою і зроблений рабом, то він має бути звільнений за половину ціни відповідно до часу виконання ним робіт (у полоні)»².

Цілком прийнятним і навіть обов'язковим для досягнення державою воєнних цілей вважалося застосування методів, які нині прийнято іменувати «гібридними»³. Зокрема імперією Маур'їв широко використовувалося шпигунство. Керівництво розвідувальною службою здійснювалося особисто царем, якому належало щоденно переглядати звіти своїх таємних інформаторів⁴. Для контролю за діяльністю шпигунів було утворено п'ять «управлінь шпіонажу», які спрямовували та координували діяльність агентів, а також здійснювали перевірку здобутої ними інформації⁵. Якщо свідчення трьох агентів збігалися – такій інформації довіряли. У разі ж якщо розбіжності у свідченнях повторювалися двічі – агентам загрожувала страта.

Для зміцнення зовнішньополітичного становища держави «очам царя» (шпигунам) приписувалося діяти як на території самої імперії Маур'їв, так і за її межами. У першому випадку їх використовували для нагляду за головними посадовими особами (наприклад, царськими синами, його радниками та міністрами) для виявлення їхньої лояльності

¹ Гавриленко О. А. Розвідувально-підбивна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 8.

² Артхашастра или Наука политики / Пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 199.

³ Гавриленко О. А. Розвідувально-підбивна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 8.

⁴ Артхашастра или Наука политики / Пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 45.

⁵ Пик С. М. Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 33.

до монарха¹, а також за міським і сільським населенням для виявлення його настроїв та ставлення до влади. Таємні агенти працювали у всіх регіонах держави і мали спостерігати за діяльністю чиновників, перешкоджати змовам, пильнувати за стратегічними шляхами та місцями масових скупчень людей (зокрема базарами).

У другому випадку шпигуни намагалися пробратися до органів управління, армії і, особливо, до оточення правителів іноземних держав. До їхніх головних завдань було віднесено не лише здобування необхідної інформації, але й здійснення активного впливу на внутрішню ситуацію у цих державах². Звичайно, легалізація таких шпигунів в іноземній державі була справою дуже непростою. Відомий радянсько-німецький подвійний агент Х. Фельфе у своїх мемуарах писав: «Тільки в дуже нечастих випадках може пощастити впровадити класного агента у дійсно потрібне місце або отримати його там і налагодити роботу з ним, коли виникає потреба в інформації звітлія. Хоча ідеал будь-якої розвідки – мати агентуру в ключових точках свого супротивника, причому важливих не лише зараз, але й у майбутньому, ця мета далеко не завжди є досяжною»³.

Агентів, приписи щодо діяльності яких містяться в тексті «Артхашастри», у сучасних дослідженнях умовно поділяють на кілька основних категорій. По-перше, це агенти-інформатори, які «повинні... звертати увагу на ті сторони, які приводять до взаємних розбіжностей, ворожнечі та сварок серед (членів) об'єднань...»⁴. Друга категорія – агенти-дезінформатори, котрі мусили розповсюджувати неправдиві чутки та сіяти паніку. «Воювати треба обманом», – наголошує Каутілья. Ці «агенти... повинні говорити... про успіхи своєї справи й неуспіхи ворожі», або ж, навпаки, «завдяки розголошенню про (свою уявну) поразку..., за допомогою зрадників (створивши враження) про свою загибель», вдарити із засідки по тих, хто повірив⁵.

Третя категорія – агенти-провокатори, підбурювачі. «...Вони мають посіяти розбрат послідовно ретельно підготованим чином, говорячи, наприклад: такий-то намовляє на тебе. Такі (підбурювання) повинні

¹ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 44.

² Гавриленко О. А. Розвідувально-підбивна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 9-10.

³ Фельфе Х. Мемуари разв'язчика. Москва : Политиздат, 1988. С. 59.

⁴ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 79.

⁵ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 312. ⁵.

здійснюватися відносно обох сторін (які бажано посварити)»¹. «В усіх... випадках сварок, що виникають самі собою або підбурені таємними агентами, государ повинен підтримувати більш слабку сторону грошима та військовою силою...». Ці ж агенти мали також фальсифікувати докази різноманітних «провин», начебто скоєних місцевими державними службовцями: «...До службових місць, підвідомчих начальникові охорони, слід підкидати зброю, коштовні предмети та ланцюги, забруднені кров'ю. Після цього шпигун повинен оголосити, що начальник охорони дозволяє собі вбивства й грабежі»². Окрім того, «...шпигун, що перебуває у близьких стосунках з (ворожим) государем, повинен сам давати йому знати, що нібито такий-то з його сановників веде переговори з людьми ворога»³.

Четверта категорія – агенти-диверсанти, бойовики. Їм приписувалося «застосовувати зброю, вогонь, отруту та інше проти гарячого, енергійного ворога або такого, що зазнав поразки». Вони мали «спалювати внутрішні хорони, міські брами і зерносклади та вбивати людей, що охороняють їх»⁴. Окрім того, ці ж «таємні агенти повинні вбивати начальників піхоти й військових частин» та інших осіб за наказом царя⁵.

Окремо в «Артхашастрі» вирізняють подвійних агентів – «шпигунів, що одержують платню від обох сторін»⁶. Нині під такими агентами зазвичай розуміють осіб, які здійснюють таємну діяльність в інтересах двох спецслужб, передаючи одній службі інформацію про іншу, та які умисно чи неумисно використовуються однією спецслужбою проти іншої; перевербованих противником агентів, що працюють на обидві розвідки⁷.

Агентам приписувалося діяти під різноманітними легендами: під виглядом воєначальників, послів іноземних держав, купців, виноторговців, продавців вареного м'яса, торговців ослами, верблюдами, мисливців, у містах – під виглядом ремісників, співаків, акторів, танцюристів, жонглерів, власників злочинських притулків, власників шинків, у селах –

Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 312. ¹.

² Там само. С. 441.

³ Шаваев А.Г., Лекарев С.В. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта и теории. Москва: БДЦ-пресс, 2003. С. 13.

⁴ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 441.

⁵ Там само. С. 265.

⁶ Шаваев А.Г., Лекарев С.В. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта и теории. Москва: БДЦ-пресс, 2003. С. 14.

⁷ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 273.

під виглядом селян-власників окремих домогосподарств, у прикордонних місцевостях – під виглядом пастухів або святих відлюдників чи гадателів тощо¹.

До напрямків розвідувально-підривної діяльності агентів було віднесено не лише збір інформації щодо держав – супротивників імперії Маур'їв, але й поширення на їхній території дезінформації, організацію заколотів, провокацій, підготовку диверсій. Усе це мало здійснюватися за допомогою завербованих представників місцевого населення. «Розгнівані, жадібні, перелякані, ті, хто ставиться (до інших – авт.) з погордливою зневагою – це люди, котрі здатні на зраду», – наголошує автор «Артхашастри»². Саме цей нестійкий елемент і вважали за необхідне використовувати у «гібридних війнах» стародавнього часу.

Протиборство із державою-супротивником, як зазначалося в «Артхашастрі», було можливим лише після отримання всебічної інформації щодо місцевості, настроїв населення, сильних сторін та слабкостей ворога. В умовах підготовки до війни агентам, шпигунам приписувалася невпинна активна діяльність, вони мали нарізноманітнішими способами справляти вплив на керівництво держави-супротивника, його військо, усі прошарки населення, можливих союзників, спонукаючи їх до дій у вигідному для себе напрямку, вносячи сум'яття до ворожих лав. Таємні агенти мали послаблювати противника, підбурюючи поневолені племена до повстань і різноманітних виявів непокори, розпалюючи суперечки у їхніх владних колах, роз'єднувати коаліції. Таким чином вони мушили сприяти зміні співвідношення сил на користь своєї держави. Шпигуни вдавалися до найрізноманітніших методів впливу – підкупу, інтриг, зваблення, поширення неправдивих чуток, паніки, таємних убивств³. Окрім того, «Артхашастра» містить також припис використовувати марновірство тогочасних правителів і пересічних мешканців⁴.

Диверсії, провокації та дезінформація вважалися цілком прийнятними методами й застосовувалися шпигунами та їхніми агентами, зокрема, для того, щоб розірвати союзний договір між двома ворожими державами⁵. З цією метою «шпигуни (зацікавленого царя) повинні

¹ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 268-269

² Там само. С. 32.

³ Там само. С. 440-441.

⁴ Пик С. М. Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 9.

⁵ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 404.

перебувати при усіх (об'єднаннях) та помічати усі сторони, які призводять до взаємних чвар, ворожнечі, сварок серед (членів) об'єднань»¹.

Цар мав застосовувати таємних агентів також для того, щоб розділяти та послаблювати зовнішніх супротивників². Через них та завербованих ними зрадників приписувалося усіляко сприяти беззаконням та утискам народу держави-супротивника з боку чиновників. Начебто захищаючи народ (селян), «наймані вбивці повинні по ночах вбивати їх у поселеннях, кажучи: «Так чинять з тими, хто безвинно гнобить селян». Коли ж звістки про такі акції поширяться, «слід викликати народні заворушення та сприяти вбивствам названих чиновників. Водночас слід спонукати ...осіб, що гнобилися ними, до заняття їхніх посад»³.

Щоб підштовхнути нестійкі елементи до зради, «...шпигуни під виглядом друзів мають сказати: «Ось цей цар хоче усе узяти для себе, вас дурить оцей цар, наглядайте за ним». Або ж спритні агенти, що увійшли в довіру до того, хто погодився на зраду, нехай вб'ють його слуг та воїнів за допомогою зброї чи отрути... Після цього агенти повинні прославити того, хто погодився на зраду»⁴, щоб остаточно «прив'язати» його до себе. У розділі 165 «Сіяння заколоту серед держав» агентам приписується приділяти особливу увагу вербовці державних службовців місцевого рівня. Для цього рекомендується «розбудити жадібність воєначальників та чиновників, пообіцявши їм землю або гроші і таким чином натравити їх на своїх же або ж перетягти на свій бік»⁵.

Посіявши розбрат у лавах супротивника, агенти «...мають створити привід до (численних) дрібних сварок» з будь-яких приводів – «знання, мистецтва, ігор та розваг» тощо. «Вони також можуть розпалити сварку шляхом підтримання тих, хто піддається на їхні умовляння...». З метою ще більше розхитати ситуацію глава зацікавленої держави мусить «підтримувати слабшу сторону військовою допомогою та грошима й таким чином сприяти поразці супротивної сторони»⁶.

Не обходить увагою «Артхашастра» й такий, вочевидь поширений в регіональних міжнародних відносинах, вид таємної війни, як дивер-

¹ Там само. С. 430.

² Гавриленко О. А. Розвідувально-підбивна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 11.

³ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 441.

⁴ Там само. С. 401.

⁵ Там само. С. 443.

⁶ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 431.

сійно-терористична діяльність¹. При цьому звертається увага на те, що провину за здійснені терористичні акти необхідно покладати на тих, хто, навпаки, протидіє диверсантам. Так, у розділі 163 «Війна за допомогою інтриг» наголошувалося, що таємні агенти «мають спалювати внутрішні хорони, міські ворота та зерносклади, і вбивати людей, що охороняють їх. Потім з сумним виглядом вони повинні оголошувати, що (підпали) скоєні ними (вбитими)»².

Доволі докладно в Давній Індії регламентувалися правила ведення морської війни³. Згідно з ними, торговельні кораблі ворога могли бути захоплені і знищені, судна, на борту яких знаходився ворожий вантаж, також могли бути знищені, навіть якщо вони належали нейтральній державі, тобто домінував ворожий характер вантажу. Регламентувалася морська блокада ворожого берега і портів, контрабанда конфісковувалась, винні притягалися до кримінальної відповідальності.

Війна закінчувалася капітуляцією або укладанням мирного договору. Широко використовувалося посередництво і третейські суди. Значний вплив на гуманізацію приписів щодо ведення воєнних дій справляв буддизм (Будда – V ст. до н. е.).

Таким чином, аналіз становлення і розвитку міжнародного права в Стародавній Індії свідчить, що індійський варіант розвитку міжнародного права порівняно з Єгиптом та Дворіччям характеризується дещо більшою гуманністю і часом деталізацією цієї гуманності, і це особливо виявилось в питанні регламентації воєнних дій. Цьому значною мірою сприяло збереження впливів родоплемінних стосунків, що визначало розвиток гуманізації міжнародних відносин у регіоні.

Формування основ міжнародного права в Стародавньому Китаї.

Перші ранньодержавні утворення в Китаї стали з'являтися в III тисячолітті до н.е. У середині першої половини II тисячоліття до н.е. серед них домінувала держава Ін. Джерела цього періоду дуже небагаті, хоча й дозволяють констатувати, що вже в той час були у вжитку звичаї, що регулювали міждержавні відносини.

На межі II і I тисячоліть до н.е. імперія Чжоу (1122 (1050) – 256 рр. до н.е.), що утворилася на місці Ін, проводила активну зовнішню

¹ Гавриленко О.А. Розвідувально-підбивна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 10.

² Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 441.

³ Bandyopadhyay P. *International Law and Custom in Ancient India*. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. P. 136-154.

політику, внаслідок чого почали складатися певні звичаї в цій сфері. Згодом, у VII–VI ст. до н.е., число їх стає досить великим, і до середини тисячоріччя складаються не просто зовнішньополітичні, а саме міжнародно-правові відносини¹.

Протягом усього I тисячоліття до н.е. в Китаї тривав бурхливий процес роздроблення великих і утворення малих держав або державо-подібних формувань. В VII–VI ст. до н.е. на теренах Китаю існувало сім великих державних утворень, а також значна кількість дрібних і найдрібніших. Деякі історики нараховують їх до 200. Між цими державними утвореннями часто спалахували міжособні війни², що призвело до поступового формування політики, яка отримала назву «цяньюші». Дослівний переклад даного терміна невідомий, але приблизно його можна розтлумачити як «поступове поїдання земель сусідів, подібно тому, як шовковичний хробак поїдає листя».

Суверенної рівності між китайськими державами не існувало. Тому були розвинені такі інститути, як васалітет і визнання. Розрізняли дві форми визнання: *de facto* і *de jure* (хоча такі терміни в Стародавньому Китаї, звичайно, не вживалися). Також існував інститут правомірності втручання, котре могло носити колективний характер.

Великий вплив на розвиток міжнародного права в регіоні справило вчення Конфуція (551–478 рр. до н.е.), особливо про церемоніал, ритуал, шанобливість до авторитетів. У поєднанні з цим у вжитку був постулат «чого не хочеш собі – не роби іншим». Це положення часто покладалося в підґрунтя вирішення суперечок мирним шляхом, а також правил ведення війни.

До нашого часу зі Стародавнього Китаю збереглися тексти понад 140 двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорів³. Загалом практика давньокитайських договорів була доволі різноманітною: укладалися мирні договори щодо взаємодопомоги, договори з територіальних питань, особливо з нейтралізації територій, незавдавання шкоди територіям, особливо рікам, договори щодо колективних репресалій та санкцій щодо порушників, шлюбні договори, угоди щодо порядку

¹ Liu D. *International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. Historical Origins of International Criminal Law*. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 88-89.

² Martin W. A. P. *Traces of international law in ancient China: condensed outline of a paper read before the Congress of Orientalists in Berlin, 13 September 1881*. New York: Industrial Review, 1882. URL: https://www.chinacultureandsociety.amdigital.co.uk/Documents/Details/Traces-of-international-law-in-ancient-China--condensed-outline-of-a-paper-read-before-the-Congress/Z134_09_0289

³ Liu D. *International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. Historical Origins of International Criminal Law*. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 91.

експорту чи імпорту певних товарів тощо¹. У більшості випадків договори, що уклалися між давньокитайськими державами, не мали одного визначеного об'єкта, а охоплювали кілька (інколи до десятка) питань, що потребували правового врегулювання².

У 651 р. до н.е. принц Ци зустрівся з іншими главами держав та підписав Угоду Куйцю, яка, серед іншого, передбачала, що «всі договірні сторони не будуватимуть дамб на річці; не будуть зберігати зерно для спекуляції; [очільники держав] змінитимуть наступника (тобто існуватиме наступність у спадкуванні влади – авт.); [очільники держав] не повинні робити наложниць дружинами; не [мають] дозволяти жінкам брати участь у державних справах». Угода Куйцю є переконливою ілюстрацією руху від міжнародних звичаїв до міжнародної конвенції. Як зауважує Д. Лью, зміст цієї угоди виглядає доволі абсурдно і навіть смішно з сучасної точки зору, оскільки вона стосується моральних приписів та внутрішніх питань. Однак у той час ці питання були дуже важливими для міждержавних відносин. Окрім того, дві з половиною тисячі років тому Китай складався з сільськогосподарських держав. Зрошення було порятунком для кожної з них. Якби держава, розташована вище за течією, побудувала дамбу на річці, що протікала територією інших держав, це могло б негативно вплинути на економіку держав, розташованих нижче за течією. Драматичні наслідки будівництва дамби могли бути приводом для війни. Так само, оскільки на той час обсяги виробництва зерна були дуже низькими, якби якась із держав зберігала зерно для спекуляцій, брак їжі став би ще однією причиною для розв'язання війни³.

Історія зберегла до нашого часу й приклади мирних договорів. Так, коли в 580 р. до н.е. держави Чін та Чу після тривалого періоду ворожнечі вирішили примиритися, вони уклали між собою в 579 р. до н.е. договір, у якому зазначалося: «Ст. 1: Чу та Чін не будуть вдаватися до війни одна з одною. Ст. 2: Вони матимуть спільні симпатії й антипатії. Ст. 3: Вони будуть милосердними до держав, які перебувають у біді та небезпеці, й будуть готовими полегшити таке нещасливе становище. Ст. 4: Чін атакуватиме будь-кого, хто шкодитиме Чу, і Чу нападе на будь-кого, хто

¹ Martin W.A.P. Traces of international law in ancient China: condensed outline of a paper read before the Congress of Orientalists in Berlin, 13 September 1881. Berlin, 1882. URL: https://www.chinacultureandsociety.amdigital.co.uk/Documents/Details/Traces-of-international-law-in-ancient-China--condensed-outline-of-a-paper-read-before-the-Congress/Z134_09_0289

² Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. *Historical Origins of International Criminal Law* / ed. Morten Bergsmo, Cheah Wui Ling, Yi Ping. Vol. 1. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher. P. 91.

³ Там само.

шкодитиме Чін. Ст. 5: Їхні дороги будуть відкритими для дипломатичних кур'єрів, які бажають дістатися з пропозиціями до однієї з сторін від другої сторони. Ст. 6: Вони вживатимуть заходи проти незадоволених і каратимуть того, хто не з'явиться до імператорського суду»¹.

Цікаву ілюстрацію давньокитайської договірної практики надають події 562 р. до н.е. Коли держава Ченг захопила Сунг, правителями десяти держав було надано країні-жертві агресії військову допомогу. Внаслідок цього оточена союзниками Сунг держава Ченг змушена була укласти з цими одинадцятьма державами договір, в якому було записано: «Ст. 1: Ніхто не приховуватиме запаси продуктів, зроблені в добрі роки. Ст. 2: Ніхто не допускати переваг перед іншими. Ст. 3: Ніхто не захищатиме зрадників. Ст. 4: Ніхто не буде надавати притулку кримінальним злочинцям. Ст. 5: Кожен допомагатиме іншому в час біди і лихоліття. Ст. 6: Один одному співчуватимуть у період нещастя і безладу. Ст. 7: Кожен плекатиме одні й ті ж самі симпатії та антипатії. Ст. 8: Кожен підтримуватиме і заохочуватиме імператорський двір»².

Ще один цікавий приклад ілюструє визнання суверенітету навіть дрібних давньокитайських держав: у 655 р. до н.е. держави Цзінь та Го були відокремлені одна від одної меншою державою – Ю. Держава Цзінь уклала з Ю договір, згідно з яким, якщо її правитель захоче напасти на Го, він повинен буде отримати дозвіл у Ю, щоб дістатися до території Го³.

Широко розповсюдженою була практика міжнародних переговорів, на яких іноді збиралося до 10 і навіть більше держав. Їх можна вважати передтечами міжнародних конференцій. Д. Лью зазначає: «Звичайною для цих держав була практика проводити зустрічі на вищому рівні та міжнародні конференції, обмінюватися послами та посланцями, укладати договори, обговорювати спільні норми суспільства та встановлювати правила війни. Ці практики перераховані в античних джерелах, таких як Цзо Чжуань та однойменна Чунцю, де зафіксовано різні дипломатичні заходи, що характеризували цей період, такі як судові візити одного правителя до іншого, зустрічі чиновників або інших представників знаті різних держав, ...мисливські вечірки, в яких брали участь представники різних держав»⁴.

Хоча період Чунцю («період весені і осеней») в історії Китаю, який тривав з 722 по 476 рр. до н.е., був періодом нестабільності та заворушень,

¹ Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ: Україна, 2004. С. 295.

² Там само.

³ Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 90.

⁴ Там само. P. 91

дипломатична діяльність навіть у такий час була доволі активною. Наприклад, як свідчить літопис Чунцю, за цей період було проведено понад 500 міжнародних конференцій та нарад. Принц держави Ци особисто скликав дев'ять міжнародних конференцій. Найважливіші «князі» (відомі пізніше як 12 васалів) регулярно обговорювали такі важливі питання, як військові дії проти іноземних угруповань. Під час цих конференцій одного з «князів» інколи оголошували гегемоном і передавали йому керівництво арміями всіх держав Чжоу. Також було вироблено чітку політичну лінію, що виражалася через гасло «підтримати принца і вигнати варварів». Це гасло стало основою для обґрунтування домінування Ци над іншими державами¹.

Створення такої ліги та укладення договору мали бути добровільними. Суворо заборонялося скликати лігу під загрозою чи з застосуванням сили. Водночас на практиці інколи проводилися і «яо-менг» – «примусові ліги». Договори, що уклалися в такий спосіб, були не обов'язковими до виконання, хоча автоматично вони не вважалися нікчемними. Конфуцій з цього приводу зазначав: «Навіть Бог не слухає примусових зобов'язань («яо-менг»)»².

У той же час інколи траплялося, що навіть договорів, укладених під примусом держави, продовжували дотримуватися. Наприклад, у 681 р. до н.е. Після воєнної поразки держави Лу, завданої державою Ци, принц Ци попросив принца Лу відвідати збори в Ке, щоб підписати угоду, що мала підтвердити передачу земель. Під час зустрічі, в момент ритуалу, коли принц Ци стояв поруч з принцом Лу, міністр Лу напав на принца Ци і, загрожуючи мечем, став вимагати від нього обіцянки повернення прикордонних земель державі Лу. Оскільки його свита розгубилася і виявила безпорадність, принц Ци був змушений скласти таку присягу. Коли його звільнили, принц Ци негайно заявив своєму першому міністру, що не буде виконувати цю вимушену угоду. Однак перший міністр порадив інше. Він стверджував, що питання щодо цих земель є справою, значущою лише для невеликої держави. За його словами, якби принц глянув на справу ширше, він побачив би, що, виконуючи присягу, незалежно від обставин, за яких її було укладено, він завоює довіру всіх інших держав. В результаті принц Ци повернув цю ділянку землі Лу і за рахунок цього здобув великий авторитет та

¹ Liu D. *International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 90.*

¹ Там само. P. 91

² Буткевич О.В. *Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ: Україна, 2004. С. 294-295.*

повагу серед інших держав, його титул гегемона був визнаний усіма іншими правителями¹.

Доволі часто в давньокитайських міжнародних договорах, згідно з якими утворювалися об'єднання держав, передбачалися питання відповідальності за дотримання умов договору, а також засоби колективного тиску у випадках порушення договірних умов аж до застосування сили. Але часом укладалися й інші договори, учасники яких взагалі відмовлялися від війни як засобу вирішення спірних питань. Фахівцям відомий факт спроби в 546 р. до н.е. зібрати загальнокитайський конгрес, за мету якого визначалося проголошення відмови від воєн. Вважають, що це був цілком новий крок у розвитку давньокитайської цивілізації. Однак ця спроба залишилася нереалізованою. Насправді і в цьому регіоні війна, тобто зіткнення між двома або більшою кількістю держав, яке здійснюється через застосування їхніх збройних сил з метою переборення одна одної та змушення переможеного визнати умови миру, бажані для переможця, продовжувала бути широко вживаним заходом вирішення міждержавних суперечок².

Навряд чи можна погодитися з твердженням тих дослідників міжнародних відносин стародавньої доби, які вважають, що війна для давньосхідних народів не вважалася постійним явищем. До об'єднання Китаю в 221 р. до н.е. війни та збройні конфлікти були дуже частими. Лише протягом 255-річного «періоду воюючих держав» (475–221 рр. до н.е.) мало місце понад 230 широких збройних конфліктів, які завдавали значної шкоди життю людей та економіці. Насильство, хаос, жорстокість і соціальні заворушення охопили в той час весь Китай³. Головними причинами тогочасних воєн були, перш за все, намагання убезпечитися від ворогів-сусідів, а також забезпечити свої економічні потреби.

Майже безперервний стан війни, у якому перебували давні народи, зазвичай пояснюють їхньою взаємною відчуженістю, відокремленістю та ворожим ставленням один до одного. Саме з цієї причини й кожен чужоземець в силу такого ставлення вважався ворогом і тому в принципі був позбавлений будь-яких прав, окрім тих, що передбачалися персональним добрим ставленням, яке з часом знайшло вияв у праві

¹ Liu D. *International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 93.*

² Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Вип. 29. 2020. С. 46-53.

³ Liu D. *International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 94.*

гостинності, котре зумовлювалося, насамперед, релігійною спорідненістю. Не знаючи прав людської особи, давні китайці, як і інші давньосхідні народи, не могли знати й права війни у тому сенсі, як ми розуміємо його нині. Водночас через часті війни питання щодо їхнього правового регулювання набували першорядного значення. Регламентація воєнних дій в цьому регіоні розвивалася, так само, як і в Індії, під прапором гуманізму. Формально проголошувалися заборони вбивати скореного ворога, знищувати релігійні святині, руйнувати і спалювати оселі, знищувати продовольство, посіви, знаряддя праці.

Суттєво сприяли розвитку концепції щодо значення війни для людства твори видатних публіцистів Стародавнього Китаю. Так, Конфуцій поділяв усі війни на справедливі та несправедливі по відношенню до «людства». Він вважав, що «мета святого, який веде війну, – зупинити вбивства і позбутися тиранії». Лао Цзи вважав, що війна – недобра справа, і до неї слід вдаватися лише тоді, коли це конче необхідно. На його думку, ведення війни потрібно підпорядкувати певній видатній меті і ставитися до неї дуже обережно та помірковано.

Мен-цзи (372–289 рр. до н.е.) – давньокитайський філософ, такий самий відомий, як і Конфуцій, – висунув ідею найвищої цінності людини, що було відривом від традиційного позитивістського мислення. Він вважав, що «в цьому світі найголовніше – це люди; уряди і держави менш важливі, а правителі – найменше»¹.

У тому ж руслі ще один великий філософ Стародавнього Китаю і засновник даосизму Лао Цзи заявляв: «Праведник повинен зробити все, щоб уникнути ведення війни. Навіть якщо це крайній захід, її слід пережити як похорон. Оскільки війна несе великі збитки та смерть людям, навіть якщо хтось виграє війну, він не повинен цим пишатися. Якби він пишався, він насолоджувався б убивством життя... У випадку, коли багато невинних людей втратили життя, навіть якщо ви одержали перемогу в війні, вам слід оплакувати всіх цих загиблих»².

Найвидатніший китайський військовий стратег Сунь Цзи, автор твору «Сунь-цзи бінфа» (дослівно – «Закони війни (воєнні методи) поважного [учителя] Суня»)³, який було укладено не раніше IV ст. до н.е.,

¹ Классическое конфуцианство. Т. 2: Мэн-Цзы. Сюнь Цзы / переводы, статьи, комментарии А. Мартынова и И. Зограф. Санкт-Петербург: Нева; Москва: Олма-Пресс, 2000. 208 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2163163/>

² Лао Цзы. Книга о пути жизни (Дао-Дэ цзин). С комментариями и объяснениями. Пер. с китайского, сост., предисл., коммент. В. Малявина. Москва: АСТ, 2018. 256 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/3107334/>

³ Сунь-цзи. Мистецтво війни / переклад Г. Латника. Київ: Арій, 2014. 128 с.

також зазначив, що в цьому світі найціннішою є людина. Він стверджував, що бути розважливим у веденні війни краще, ніж бути добрим воїном. По суті, він вірив, що битися і здобувати перемогу в битвах не є вищою досконалістю. На його думку, найвища досконалість полягає у тому, щоб зламати опір ворога без бою. Серед правил «п'яти дао», яким мав слідувати полководець, Сунь Цзи називає «жень» – гуманність¹, що мала виявлятися як до комбатантів, так і до некомбатантів. Він також наполягав на тому, що війну можна вести лише на підставі абсолютної необхідності².

Методи Сима (Sīmǎ Fǎ), написані Симою Ранджу (Sīmǎ Rángjū) близько 340 р. до н.е., надають можливість з'ясувати основні принципи ведення війни³. У цій праці зазначалося, що «в давнину людство було основою державної політики, а пропаганда моралі та правил є керівним принципом управління країною». Він також наголосив на принципі «не вести війну, якщо це не є абсолютно необхідним» (принцип необхідності та самозахисту).

Усі вищезазначені автори вважали, що війна – це зло, і що держава не повинна вступати у війну, якщо це не є абсолютно необхідним. Тому вміль керівник перемагає війська супротивника без жодних боїв. У зв'язку з цим Методи Сима передбачали, що: 1) не слід переслідувати ворога, який втратив здатність до бою. «Для піших солдатів не переслідуйте переможеного ворога на відстань більше 100 метрів, а на конях – не більше 45 кілометрів»; 2) «дбайте добре про поранених і хворих, щоб показати дух людяності»; 3) «атакувати можна доти, поки ворог буде в порядку, щоб показати, що це чесна гра»; 4) «до військовополонених слід ставитися з добрим поведженням і милосердям, щоб показати нашу поблажливість»⁴.

Він також навчав: «Перший міністр повинен дати наказ своїй армії наступним чином: в'їжджаючи на ворожу територію, виявляти повагу до богів, яким вони (вороги – авт.) вклоняються; не руйнувати будівлі, особливо селянську хату, не валити дерев, не забирати домашніх тварин, їжу та меблі. Натрапляючи на старих людей та дітей, не завдайте їм шкоди і натомість порадьте їм бути подалі від поля бою. Коли

¹ Веденеєв Д.В., Гавриленко О.А., Кубіцький С.О., Остроухов В.В. та ін. Еволюція воєнного мистецтва: навчальний посібник. У 2 ч. Ч. 1. Київ: Національна академія СБУ. 2017. С. 14.

² Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 104-105.

³ Жан-цзюй С. Военные методы Сыма Жан-цзюя. У-цзин. Семь военных канонів Древнього Китаю. Санкт-Петербург: Евразия, 1998. URL: <http://militera.lib.ru/science/zhan-tsui/index.html>

⁴ Там само.

натрапляєте на чоловіків, здатних [чинити опір], якщо вони є не ворожими до нас, не завдайте їм шкоди. Навіть під час бою з регулярною ворожою армією, серед якої є поранені та хворі, вони повинні отримати медичну допомогу і бути відпущеними після лікування»¹.

У той же час на практиці в Давньому Китаї мали місце численні відхилення від офіційно заявленого поводження – масові вбивства полонених, продаж захоплених людей у рабство, принесення їх у жертву богам. Так, у битві Сима Цяня під Чонгпінгом (близько 250 р. до н.е.) царський ван переміг чжоусців, і вони здалися, після чого Сима Цянь порушив дану обіцянку дарувати життя, винищивши всіх полонених, котрих налічувалося 400 000 осіб, закопавши їх живцем. Ще одним яскравим прикладом широкого розповсюдження насильства в той час був напад армії Цинь на столицю Вей у 225 р. до н.е. В ході нападу армія Цинь пошкодила дамбу на Хуанхе, щоб затопити місто, в результаті чого потонули понад 100 000 невинних людей. Фахівцями підраховано, що під час процесів об'єднання Китаю з 228 р. до н.е. по 221 р. до н.е. армія держави Цинь винищила десяту частину усього населення Китаю, що на той час становило приблизно 1,5 млн осіб².

Отже, на практиці відмінності між статусом воюючих та мирного населення у той час ще не існувало. Усякий підданий ворожої держави, без урахування статі й віку, міг бути вбитий, обернений на раба, підданий різноманітним знущанням і тортурам. Проти ворога в стародавню добу допускалося застосування будь-якої зброї, яких завгодно засобів, навіть віроломних, котрі здатні були завдати йому шкоди. Ніхто з супротивників, ані поранені чи хворі, ані ті, що здавалися в полон, не могли уникнути того, щоб у кращому випадку бути позбавленими особистої свободи та стати живим товаром чи дармовою робочою силою, а в гіршому – померти смертю мучеників.

Початок воєнних дій мав супроводжуватися певними нормальностями. Доволі суворо в Давньому Китаї дотримувалися процедури оголошення війни. Сима Ранджу писав: «Оголошуючи війну, держава повинна повідомляти про це всіх інших суверенів і засуджувати неправомірні дії держави-супротивника. Верховні боги, сонце, місяць і зірки повинні бути свідками присязі..., [а також] боги і знамениті гори та річки, та могили попередніх князів». Отже, процедура оголошення

¹ Liu D. *International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. Historical Origins of International Criminal Law* / ed. Morten Bergsmo, Cheah Wui Ling, Yi Ping. Vol. 1. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher P. 106.

² Там само.

війни мала яскраво виражений релігійний відтінок, а її метою було обґрунтування необхідності ведення воєнних дій.

Вже в той час можемо бачити й зародження того, що в Давньому Римі називали *jus in bello* – сукупності міжнародно-правових норм, які застосовуються у перебігу війни. У своїй книзі «Методи Сима» Сима Ранджу чітко зазначив, що існують певні обмеження і люди мають бути головною цінністю, навіть якщо війна була виправданою. Він писав: «Принципи ведення війни полягають у наступному: не вступайте у війну, коли настав час для сільськогосподарських робіт або коли настає голод, щоб захистити власний народ; не нападайте на ворожу державу, коли вона перебуває в траурі після смерті князя держави і коли ворожа держава страждає від голоду, щоб захистити людей у ворожих державах. Не ведіть війни в сезони зими та літа, щоб захистити людей обох країн. Хоч якою держава є потужною, якщо вона віддається війні, вона приречена».

Як правило, вважалось неприпустимим нападати на ворожу державу одразу після смерті її правителя, особливо через те, що вся країна перебувала в траурі. Яскравим прикладом є випадок, що стався в березні 569 р. до н.е., коли війська Князівства Чу напали на князівство Чень. Коли правитель Чу дізнався, що правитель Чень помер, він відмовився від нападу.

В низці випадків полководці виявляли поблажливість до ворога. У 597 р. до н.е. армія Чу розгромила війська Цзинь. Принц Чу побачив, як цзинські солдати відступали на човнах, щоб переплисти річку, відбиваючись від переслідувачів. Оскільки він вважав, що війну ведуть очільники держав і звичайні солдати не є його ворогами, він вирішив зберегти людські життя і наказав своїм військам припинити переслідування, дозволивши переможеним відступити.

Часом на цінність людського життя зважали навіть у розпал воєнних дій. В 598 р. до н.е. армія Чу напала на Сун і оточила її столицю. Облога тривала протягом дев'яти місяців. Коли в таборі Чу дізналися, що голодуючі громадяни Сонг почали обмінювати своїх дітей, щоб їх зарізали на їжу, вони добровільно зняли облогу.

Звичаєвим правом оформилися конкретні правила ведення війни, які знайшли відображення, наприклад, у «Методах Сима». Зокрема вважалось необхідним оголосити війну перед підняттям зброї; ніколи не вбивати посланців; окрім того, тут містилися приписи: «не використовуйте перешкод, щоб сховатися від ворога»; «не бийтеся в небезпечному середовищі та не робіть засідок» – поле бою має бути на рівній місцевості; «жоден бій не повинен починатися без барабанів»; «не нападайте на свого опонента, коли він цього не чекає»; не можна калічити свого ворога; «як

тільки опоненти отримають поранення, не продовжуйте атакувати»; «не захоплюйте сивокосих учасників бойових дій – дозвольте їм повернутися додому та отримати пенсію»; «не переслідуйте ворога, який розвернувся спиною і відступає, бо він визнав поразку»¹.

Історичні приклади в деяких випадках показують, що цих принципів дійсно дотримувалися. Так, 29 червня 575 року до н.е. князівство Цзинь розгромило об'єднану армію Чу і Чжен. Генерал Хан Жуе сидів на колісниці, переслідуючи принца Ченга. Візник його колісниці сказав генералу Хану, що «візник на колісниці принца Ченга безперервно озираться назад. Його думка не спрямована на керування фургоном. Чи треба нам пришвидшитися, щоб упіймати принца Ченга?» Генерал Хан відповів: «Ми не повинні ще раз принижувати принца» і наказав припинити переслідування².

В міжнародному праві Стародавнього Китаю був також розвинений інститут посередництва та арбітражні суди, а також інститут «мандрівних вельмож» – професійних дипломатів, що виконували спеціальні доручення князів. Це вже свідчить про розвиток посольського права. До числа інститутів, що мали місце в міжнародному праві регіону, можна віднести також інститут заручників, інститут притулку, видачі злочинців.

Отже, з одного боку, на теренах Стародавнього Китаю ми бачимо помітні кроки на шляху до розвитку міжнародного права. З іншого боку, ідеалізувати міждержавні відносини цієї доби не варто. Справжнє міжнародне право встановлюється на основі рівності держав, поваги до громадян інших країн, а цього, особливо після об'єднання Китаю першим імператором династії Цинь у 221 р. до н.е., ми не бачимо. З цього часу Китай став державою, де «вся земля під небом належить імператору, а всі люди до кордонів землі – це його власність».

¹ Жан-цзюй С. Военные методы Сыма Жан-цзюя. У-цзин. Семь военных канонов Древнего Китая. Санкт-Петербург: Евразия, 1998. URL: <http://militera.lib.ru/science/zhan-tsui/index.html>

² Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 107-108.

ДАВНЬОГРЕЦЬКЕ МІЖНАРОДНЕ ПРАВО _____

Загальна характеристика. Історія становлення державності й права Стародавньої Греції та становлення підґрунтя давньоеллінського міжнародного права сягає своїм корінням II тисячоліття до н. е. Саме в цей час на теренах Пелопоннесу та прилеглих островів розкладається первісний лад і виникає соціально неоднорідне суспільство. Розвиток продуктивних сил, соціально-економічна диференціація та утворення нових соціальних прошарків призвели до виникнення на теренах Стародавньої Греції в VIII–VI ст. до н. е. античних міст-держав (полісів). Античні поліси, що склалися із самого міста і прилеглої сільської округи (хори), по суті, являли собою єдину громаду. Дослідники виокремлюють два основні типи полісів: 1) торговельно-ремісничі – Афіни, Коринф, Мілет, Родос тощо; 2) аграрні – Спарта, Беотія, Аркадія, Фессалія. В історії Стародавньої Греції найвизначнішу роль відіграли два міста-держави: Афіни і Спарта.

Вигідне для зовнішніх зносин географічне розташування, спільність походження племен (відомі чотири групи племен: ахейці, дорійці, іонійці, еолійці, відмінності були незначні – в діалекті мови), схожість релігій та багато іншого стали сприятливими умовами для розвитку міжнародних відносин у Стародавній Греції.

Водночас існувала ціла низка обставин, що зумовлювали певну специфіку розвитку міжнародних відносин в регіоні. Наприклад, серед еллінів склався особливий погляд на індивідуума як на члена державної організації, громадянина, а не як на особистість, окрему людину. Окрім того, не було й мови про особисті права людини, йшлося лише про свободу громадянина. З цього, зокрема, випливали особливості правового статусу іноземців. Окрім того, така ситуація зумовлювала ведення усіх зовнішніх зносин полісів від імені громади (сукупності повноправних громадян певного поліса) і народних зборів (екклесії).

Платон зауважував, що всі греки є братами; і якщо між ними й виникають чвари, то їх варто оплакувати, як хворобливий стан. Такі конфлікти, на його думку, не можна вважати справжніми війнами подібно до тих, які елліни ведуть проти варварів¹. Дехто з дослідників історії

¹ Лоран Ф. Международное право древних греков / пер. Д.И. Каченовского. *Прописки. Сборник статей по классической древности*. 1856. Кн. 5. Ч. 1. С. 238.

права вважає цю теорію афінського філософа цілковитою реальністю. Але реальність, на жаль, далеко не завжди відповідає ідеалам. Насправді давньогрецькі міста-держави не визнавали між собою загального юридичного зв'язку; взаємні обов'язки полісів ґрунтувалися переважно лише на формулах договорів, що уклалися ними. Незважаючи на те, що давньоеллінські філософи розробили вчення про природні обов'язки, що випливають з людської природи, все ж їхні погляди в той час не поширилися на сферу міжнародних відносин.

Правові основи грецької колонізації. Відомо, що в стародавній час елліни мешкали не лише на теренах Пелопоннесу. Їхні колонії розташовувалися в найвіддаленіших куточках Середземномор'я та чорноморського узбережжя.

Умовно грецьку колонізацію можна поділити на два великі періоди: 1) масштабний рух племен протягом Темних віків (XI–IX ст. до н. е.), що був викликаний Троянською війною (межа XIII–XII ст.), та 2) подальша колонізація, що здійснювалася вже стабільними полісами, багато з яких сформувалися ще в попередній час.

Якщо перший період з об'єктивних причин (насамперед через брак джерел) становить майже суцільну лауну, то питання масового переселення еллінів на нові місця проживання у другий період привертало увагу багатьох дослідників. Проте, незважаючи на це, ще й досі відсутня усталена та загальновизнана точка зору щодо його причин і характеру. Ще наприкінці XIX сторіччя набули більш-менш чітких обрисів дві концепції щодо причин міграційних рухів в Елладі – торгівельна й аграрна. Перша з них знайшла остаточне оформлення та розвиток вже у XX ст. в працях як дореволюційних, так і радянських істориків: Е.Р. Штерна¹, В.Д. Блаватського², О.О. Іссена³, В.П. Яйленка⁴ та інших дослідників, які розглядали засновані греками колонії у якості торгівельних факторій (емпоріїв) й визначали грецьку колонізацію як торгівельну експансію.

Відповідно до другої концепції – аграрної, колонізацію зумовила нестача земельних ресурсів у метрополіях. Саме це стало головною

¹ Штерн Э.Р. Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории черноморской колонизации. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1900. № XXII. С. 43-61.

² Блаватский В.Д. Архаический Боспор. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1954. № 33. С. 7-34.

³ Иссен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Москва: Изд-во АН СССР, 1947. 164 с.

⁴ Яйленко В.П. Греческая колонизация VII–III вв. до н.э. по данным эпиграфических источников. Москва: Наука, 1982. 312 с.

причиною освоєння еллінами нових територій. Лише в подальшому в створених колоніях стали також розвиватися ремесла й торгівля. Деякі дослідники (В.В. Лапін¹, Я.В. Доманський² та ін.) на відміну від інших фахівців навіть зовсім заперечували будь-яку роль торгівлі в колонізаційному процесі.

У сучасній, як вітчизняній, так і зарубіжній історіографії часто підкреслюється, що концепції торгівельної та аграрної колонізації застаріли та не витримують критики. Однак такий висновок зовсім не означає, що історики остаточно відмовилися від обох цих концепцій на користь якоїсь нової. Просто останнім часом серед дослідників превалює більш поміркована точка зору: колонізація залежала від конкретних історичних ситуацій, що склалися в метрополіях і на землях, які колонізувалися, і вивчати колонізаційний процес необхідно з урахуванням всіх конкретних даних. Практично усі фахівці єдині в тому, що колонізація могла мати як торгівельний, так і аграрний характер³. Насамперед вчені зважають на той факт, що материкова Греція тієї епохи була бідною у тому розумінні, що її природні ресурси могли надавати більш-менш пристойного рівня існування мільйону чи двом населення, але через технічну лімітованість оволодіння ними можливості для накопичення багатства були обмежені. Іншими словами, для пересічного громадянина архаїчної епохи стояло питання не стільки про нагромадження матеріальних благ, скільки про здобуття прожиткового мінімуму. Видатний фіванський поет Піндар (522–442 рр. до н.е.) писав: «Усякому своя плата за працею людською солодка – пастухові, і орачеві, і птахолову, й тому, хто годується від моря, кожен напружується, силуючись відвернути болісний голод від черева»⁴. Та все ж, за висновком спеціалістів, на ранніх етапах колонізаційного руху домінувала торгівля⁵.

¹ Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Киев: Наукова думка, 1966. 238 с.

² Доманский Я.В. О начальном периоде существования греческих городов Северного Причерноморья. *Археологический сборник. Государственный Эрмитаж. Вып. 7. Ленинград, 1965. С. 42-47.*

³ Гавриленко О.А. Грецька колонізація Північного Причорномор'я та її правове регулювання. *Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва. Матеріали XII Міжнародної історико-правової конференції. 10-13 вересня 2004 р. м. Бахчисарай / За ред. О.В.Тимощука. Сімферополь: ДіАйПі, 2005. С. 101-102.*

⁴ Pind. Isthm. I. 47–49; Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т.1. Становление и развитие полиса. Москва: Наука, 1983. С. 156.

⁵ Брашинский И.Б., Щеглов А.Н. Некоторые проблемы греческой колонизации. *Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1979. С. 36.*

Дослідники також зауважують, що міграційний рух еллінів відбувався в умовах інтенсивного зростання міст-полісів, розвитку сільського господарства, ремесел і торгівлі. Він був зумовлений різноманітними причинами економічного та соціально-політичного характеру розвитку стародавньої Греції. Важливим стимулом для греків при заснуванні найбільш ранніх поселень були пошуки джерел сировини, зокрема металу. Розвиток ремесла, в свою чергу, викликав постійну потребу в ринках збуту, що сприяло розширенню торгівлі і мореплавства¹.

Не останню роль відігравали й політичні чинники. Так, однією з причин мілетсько-іонійської колонізації, окрім іншого, стала військово-політична ситуація, що склалася в Малій Азії у VIII–VI ст. до н.е. Постійні вторгнення лідійців, а згодом тривалі війни з персами завершилися розгромом Іонії в 545 р. до н.е., спустошенням її сільськогосподарських територій і зруйнуванням Мілета в 494 р. до н.е. За свідченням Геродота, із розорених персами земель греки іноді цілими містами переселялися на нові місця. Важливою причиною була і внутрішня соціально-політична боротьба. Переможені найчастіше емігрували до колоній.

У середині ХХ ст. висувалися різні припущення щодо варіантів періодизації колонізаційного процесу. О.О. Іессен визначив чотири етапи колонізації – 1) випадкові відвідування еллінами припонтійських земель, 2) заснування торговельних факторій, 3) торгових колоній і 4) перетворення їх на виробничі центри. В.Д. Блаватський, у свою чергу, припускав тричленний розвиток процесу колонізації циркумпонтійського регіону: спочатку випадкові наїзди еллінських купців і створення тимчасових факторій, потім заснування постійних торговельних факторій – емпоріїв і, нарешті, – колоній-полісів².

Зазвичай заснування нових міст здійснювалося за офіційним рішенням міської влади метрополії, але могло бути й приватною ініціативою. Тільки-но засноване місто часто одразу ж ставало цілком незалежним від своєї метрополії. Це варто враховувати, вживаючи терміни «колонізація», «колонія» стосовно процесу розселення греків по периферії античного світу. На думку деякого з дослідників, ці терміни не цілком адекватно відбивають сутність процесу³. Хоча все ж

¹ Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. Київ: Альтернативи, 1998. С. 20.

² Блаватский В.Д. Архаический Боспор. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1954. № 33. С. 8.

³ Там само; Гайдукевич В.Ф. История античных городов Северного Причерноморья. *Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры*. Москва; Ленинград, 1955; Сокольский Н.И., Шелов Д.Б. Историческая роль античных государств

відмовлятися від цих загальноприйнятих умовних термінів, мабуть, не варто. Зв'язки між метрополією та заснованими нею містами могли зберігатися у вигляді політичного союзу, в якому обидві сторони виступали як рівні й суверенні партнери. Втім нерідко політичний зв'язок між метрополією та колонією зовсім поривалася і між ними могли існувати навіть ворожі відносини. Але найчастіше метрополії та засновані ними міста усе ж лишалися пов'язаними економічними узами, єдністю релігійного культу¹.

Колонії, які виводилися греками, мали різний правовий статус. Офіційними документами, що збереглися до нашого часу, достатньо чітко розрізняються два їхні різновиди: апойкії та клерухії². Загалом внаслідок недостатності джерел для з'ясування питання щодо типології грецьких колоній та відповідного статусу колоністів протягом тривалого часу залишалося доволі неясним. Це зумовило наявність різноманітних точок зору, які знайшли широке відображення у науковій літературі. Але нині вже склалося певне усталене розуміння названих термінів.

Апойкії, що виникали внаслідок грецької колонізації, конституювалися із самого початку як самостійні поліси. Вони і політично, і економічно не залежали від своїх метрополій, підтримуючи з ними торговельно-економічні та культурні зв'язки на паритетних засадах. Хоча дехто небезпідставно зауважує, що терміни «апойкія» та «апойки» з плином часу могли змінювати своє початкове значення та в певні періоди навіть могли означати поселення типу клерухій³.

Як зазначає відомий дослідник античної історії В.П. Яйленко, апойкія у традиційному значенні цього слова становила самостійний поліс із власним громадянством, власною системою органів влади та управління (самоврядування), своїм власним правом, яке, щоправда, значною мірою ґрунтувалося на праві метрополії. Деякі апойкії (наприклад афінські), зберігаючи ці традиційні риси, водночас були тісно пов'язані зі своєю метрополією⁴. У V ст. до н.е. вся зовнішня та внутрішня політика апойкії визначалася інтересами Афін, які, за свідченням Таціта, влаштовували колонії «відповідно своїм законам».

Северного Причорномор'я. *Проблеми історії Северного Причорномор'я в античну епоху*. Москва, 1959.

¹ Археология СССР. Античные государства Северного Причорномор'я. Москва: Наука, 1984. С. 8.

² Яйленко В.П. Греческая колонизация VII–III вв. до н.э. По данным эпиграфических источников. Москва: Наука, 1982. С. 144.

³ Паршиков А.Е. О статусе афинских колоний V в. до н.э. *Вестник древней истории*. 1969. № 2. С. 11.

⁴ Яйленко В.П. Греческая колонизация VII–III вв. до н.э. По данным эпиграфических источников. Москва: Наука, 1982. С. 148-149.

Клерухії являли собою військові поселення, мешканці яких у своїй діяльності поєднували землеробство з епізодичною військовою службою. Про це яскраво свідчить, наприклад, декрет про статус клерухів на Саламіні кінця VI ст. до н.е.: «Нехай сплачують податі до Афін та несуть військову службу»¹. На відміну від епойків (також воїнів-переселенців), які отримували громадянські права нового поліса, клерухи зберігали громадянство метрополії. Колонії, засновані малоазійськими греками у Північному Причорномор'ї, очевидно, слід вважати апойкіями.

За висновком В.П. Яйленка, грецька колонізаційна практика складалася з декількох послідовних стадій: 1) визначення місця нової апойкії, 2) набір колоністів і призначення за загальною згодою громадян керівника – ойкіста², 3) організація вивозу колоністів, 4) їхнє переселення, заснування поселення і 5) самостійний розвиток нового поліса, що, природно, у різних конкретних ситуаціях відбувалося неоднаково. Чисельність однієї колоніальної експедиції звичайно складала декілька сотень, не перевищуючи тисячі чоловік³. На чолі її стояв призначуваний державою або обраний ойкіст (архагет), що походив з древнього знатного роду або був визначним державним діячем. Інколи виведені колонії навіть набували свого імені на честь ойкістів або навіть їхніх дружин чи сестер. Саме так, на думку фахівців, було дано назву Феодосії⁴, Гермонасі, Фанагорії⁵ тощо.

Зважаючи на відзначений ще Н.-Д. Фюстель-де-Куланжем релігійний характер, притаманний правосвідомості стародавніх греків,⁶ обов'язковою процедурою перед відправленням колоністів було запитування оракула Аполлона, що вважався покровителем колоністів. Дослідники вважають, що основну роль у мілетсько-іонійській колонізації відігравав дідімський, а не дельфійський оракул Аполлона⁷. Кістяну

¹ Яйленко В.П. Греческая колонизация VII–III вв. до н.э. По данным эпиграфических источников. Москва: Наука, 1982. С. 200.

² Печатнова Л.Г. Научная конференция «Проблемы античного полиса – IV». *Вестник древней истории*. 1982. № 2. С. 208.

³ Яйленко В.П. Греческая колонизация VII–III вв. до н.э. по данным эпиграфических источников. Москва: Наука, 1982.

⁴ Петрова Э.Б. Античная Феодосия. История и культура. Симферополь: Сонат, 2000. С. 51.

⁵ Пичикян И.Р. Малая Азия – Северное Причерноморье: Античные традиции и влияния. Москва: Наука, 1984. С. 136-137.

⁶ Фюстель-де-Куланж Н.-Д. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. Москва: Типо-литография т-ва И.Н.Кушнарев и К, 1895. С. 172.

⁷ Петрова Э.Б. Античная Феодосия. История и культура. Симферополь: Сонат, 2000. С. 53.

пластину з пророцтвом дідімського оракула Аполлона, датовану VI ст. до н.е., було віднайдено при розкопках на о. Березань¹.

Широкої відомості набули афінські декрети про відправлення та облаштування апокій в Бреї, Гестієї тощо. Так, у декреті про відправлення колонії до Бреї (прибл. 446–438 рр. до н.е.)², оригінал якого вирізьблений на мармуровій брилі, що нині зберігається в Афінському епіграфічному музеї, докладно регламентується процес добору колоністів, розподіл між ними нових земель, закладено правові основи відносин апокій з метрополією. Полісною Радою (Буле) складався список колоністів. Одразу після цього особа, що записалася, мусила внести заставу, яка слугувала гарантією укладеної угоди про виїзд. Майбутні переселенці обирали геонів, на яких покладався розподіл земель між колоністами. У разі нападу на колонію їй повинна була надаватися військова допомога відповідно до укладених угод. Особи, які будь-коли закликали до скасування будь-якого пункту декрету, а також їхні діти мали бути позбавлені прав громадянства, а майно їхнє конфісковувалося³.

Фахівцями-антикознавцями створено кілька моделей формування античної держави, побудованих на підставі літературних та епіграфічних джерел, а також археологічних даних. Перша, найвідоміша модель виходить з розуміння апокій як самостійного поліса з характерними для нього установами. Контингент колоністів визначався та організовувався ще в метрополії. Його чисельність (маються на увазі лише повноправні громадяни) найчастіше становила від 100 до 1000 осіб. З метою обрання найбільш перспективного для колонізації регіону зазвичай запитувався оракул, для попереднього ознайомлення з місцевістю зазвичай висилалася спеціальна комісія.

Переселившись, колоністи насамперед споруджували оборонні стіни міста, потім здійснювали розподіл земельних ділянок, чому повинно було передувати розмежування міської території – виділення вулиць та ділянок під забудову, яке, судячи зі свідчень Вітрувія, здійснювалося після побудови стін.

На жаль, не збереглося документальних свідчень щодо того, як саме першопоселенцям нарізалися клери, тому в даному випадку доведеться вдатися до логічних міркувань, що звичайно робить висновки,

¹ Зубар В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку: навч. посібник. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1999. С. 18.

² Яйленко В.П. Греческая колонизация VII–III вв. до н.э. По данным эпитафических источников. Москва: Наука, 1982. С. 159-160.

³ Гавриленко О.А. Право античних держав Північного Причорномор'я: навчальний посібник. Харків: НУВС, 2004. С. 9.

яких можна дійти, доволі гіпотетичними. Зазвичай землі античного поліса оцінювалися залежно від якості ґрунту, рівнинності ділянок, відстані до джерел прісної води та близькості до міста. Цей висновок випливає з 14 розділу п'ятої книги «Законів» Платона, де він трактує питання, пов'язані із заснуванням поліса. Він відзначає, що спочатку слід обрати відповідну місцевість; визначивши місце для акрополя, його слід оточити стіною. Починаючи звідси, поселенці поділяли на 12 частин і саме місто, і всю країну. «Ці дванадцять частин повинні бути рівними; ті ділянки, де ґрунт добрий, будуть менше, а де поганий – більше... Кожен з них (наділів – авт.) знов-таки поділяється навпіл на дві ділянки: близьку та далеку; з цих двох половин і складається кожен наділ. Ділянку найближчу до міста треба поєднати в один наділ з ділянкою, розташованою на околиці; ділянку поближче до міста – з такою, що не на самому краю, і так далі»¹. Отже, кожен повноправний громадянин нового поліса одержував ділянку під забудову – ойкопедон у місті (іноді з присадибною землею), а також один, два або навіть більше клерів – земельних наділів у різних частинах хори (сільськогосподарської округи).

Друга модель відрізнялася від першої поетапною системою освоєння нової території. Колоністи спочатку засновували поселення на острові чи півострові, виходячи, напевне, з міркувань безпеки, а також через недостатнє знання місцевих умов. Через певний час основна їхня маса переселялася вглиб материка, де й будувалося місто. Так, за свідченням Геродота, було засновано Кірену в Лівії². Цілком ймовірно, що подібна модель колонізації певною мірою була характерна й для Ольвії, Херсонеса, інших причорноморських полісів, заснованих греками.

Необхідно підкреслити, що і в першій, і в другій моделі реальним діям – розмежуванню території, яка освоювалася, будівництву міста тощо – передувало конституювання апоїкії ще в метрополії³.

В якості третьої моделі творення нової держави може слугувати якийсь із варіантів синойкізму, поширеного в античному світі. Під терміном «синойкізм» за часів античності розумілося об'єднання та злиття кількох самостійних громад у єдину державу⁴.

Для такої моделі характерним є більш або менш тривале співіснування окремих автономних громад неподалік одна від одної. На

¹ Яйленко В.П. Декрет иссейцев о разделе земли колонистами. *Вестник древней истории*. 1971. № 2. С. 12-13.

² Herod. IV. 151-161.

³ Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М. К проблеме формирования Ольвийского полиса. *Ольвия и ее округа. Сб. науч. трудов*. Киев: Наук. думка, 1986. С. 4.

⁴ Там само. С. 4.

певному етапі внаслідок зовнішньополітичного тиску або внутрішніх соціально-політичних тенденцій розвитку ці общини зливалися в єдину державу. Часто цей процес супроводжувався концентрацією основної маси населення у міському центрі. Відоме й виключно політичне вирішення питання: один з населених пунктів ставав політичним, адміністративним та релігійним центром, а інші набували статусу ком чи демів нового поліса. Цим шляхом свого часу було здійснено об'єднання Аттики¹.

Отже, опрацювавши наявні нарративні та лапідарні джерела, а також узагальнивши висновки істориків, насамперед фахівців-антикознавців, можемо зауважити: колонізаційні процеси регулювалися в першу чергу нормами звичаєвого права держав-метрополій, а також їхнім законодавством. Аналіз документів, які містять норми, що регулювали процес виведення колоній, декретів про відправлення та облаштування апокій, надає можливість дійти певних висновків про закладення підґрунтя для створення достатньо складної та розгалуженої системи полісних органів влади й управління, а також систем права окремих держав, які будувалися за принципами, характерними для всього грецького світу, з урахуванням норм античного міжнародного права, а також місцевих особливостей державно-правового розвитку.

Громадянство та натуралізація у давньогрецьких полісах. Біпатризм і полігромадянство. У сучасному світі за кожною людиною, незважаючи на походження, беззастережно визнаються її невід'ємні права. Водночас варто зауважити, що гідна концепція прав людини має бути універсальною, тобто застосовною до всіх областей людського життя. Серед таких областей є й такі, що досі недостатньо гарантовані на практиці. Одна з них – право громадянства. Нині незручно і неполіткоректно говорити про «виняткове» право окремих людей на громадянство в той час, коли ми живемо в глобалізованому, мультиетнічному та мультикультурному світі, а слова про право на «світ без кордонів» повторюються політиками як мантра.

Нині право на громадянство закріплено міжнародними правовими актами. Зокрема у ст. 4 Європейської конвенції про громадянство, прийнятої в Страсбурзі 6 листопада 1997 року, право кожної людини на громадянство розглядається як один з основних принципів, на якому мають ґрунтуватися «правила кожної держави, які регулюють грома-

¹ Aristot. Ath. Pol. 41. 2.

дянство»¹. Про нього йдеться й у Звіті Регіональної експертної наради з питання про права осіб без громадянства на Близькому Сході і в Північній Африці (18-19 лютого 2010 року): «Кожен має право на громадянство. Ніхто не може бути позбавлений свого громадянства і нікому не може бути відмовлено в праві змінити громадянство. Держави повинні встановлювати гарантії для запобігання безгромадянству, надаючи громадянство особам, які в іншому випадку можуть залишитися без громадянства та або ж народилися на території відповідної держави, або один з батьків є громадянином цієї держави. Держави повинні також запобігати безгромадянству через втрату або позбавлення громадянства»².

Для стародавніх греків суб'єктивне право на громадянство визначалося тим, що «говорив закон» (у широкому розумінні, включаючи й норми звичаєвого права). В них не було жодих психологічних комплексів з приводу «винятковості» й почесності права на громадянство. Однією лише обставиною, що держава надавала громадянство одним і відмовляла в ньому іншим, вона прищеплювала народу ідею про громадянство як про особливий і надзвичайно цінний привілей для обраних, що викликало у давніх греків почуття гордості.

Питання щодо характерних рис правового становища громадян та інших категорій постійного населення еллінських держав, а також іноземців, набули чи не найдокладнішого опрацювання як у дослідженнях істориків, так і в юридичній літературі (переважно навчального характеру).

У теоретичному плані категорія правового статусу особи знайшла детальне опрацювання в теоретико-правових працях багатьох вітчизняних і зарубіжних правознавців. Під правовим статусом звичайно розуміють юридично закріплене становище людини у державі. В сучасній юридичній науці визначається кілька обов'язкових структурних складових правового статусу особи. Серед них насамперед називають громадянство (або його відсутність), яке виступає в якості передумовного елемента. Під громадянством розуміється постійний правовий зв'язок особи та держави, який виявляється у їх взаємних правах та обов'язках. Інститут громадянства є фундаментальним інсти-

¹ Европейская конвенция о гражданстве. Страсбург, 6 ноября 1997 г. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168007f2f6>

² Meeting Report. Regional Expert Meeting on the Human Rights of Stateless Persons in the Middle East and North Africa. Amman, 18-19 February. 2010. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/RuleOfLaw/RegionalExpertMeetingMENA.pdf>

тутом державного права, оскільки він розкриває особливість правового стану громадян держави порівняно з іншою частиною населення¹. Друга складова – правосуб'єктність – передбачена нормами права здатність бути учасником правовідносин (категорія, що об'єднує правоздатність та дієздатність). Центральним елементом правового статусу особи є суб'єктивні юридичні права та обов'язки. Серед інших складових називають також гарантії реалізації прав, свобод та обов'язків, а також юридичну відповідальність за невиконання обов'язків. Правовий статус особи є категорією динамічною. Обсяг прав та свобод особи може змінюватися в міру розвитку суспільства, в залежності від змін у життєдіяльності людей².

Зважаючи на особливості правового статусу, постійних мешканців еллінських держав до певної міри умовно можна поділити на три основні категорії: громадян (*πολίται*), різноманітні перехідні стани, представники яких не мали прав громадянства – неповноправне населення, а також рабів. Орім того, тимчасово на території античних держав могли перебувати й іноземці (*ξένοι*).

Правовий статус громадянина зазвичай характеризується максимально повним набором прав, свобод, обов'язків, які існують у даній державі, оскільки громадянин – це особа, пов'язана з державою постійним юридичним зв'язком, який виявляється через їхні взаємні права та обов'язки.

Афінське громадянство в класичну добу, після 451 р. до н.е., залежало насамперед від того, чи були афінянами мати або батько. Дитину оголошували громадянином по її народженні під час традиційного ритуалу за участю сусідів. В тих полісах, що були утворені внаслідок грецької колонізації (у тому числі й тих, що розташовувалися на теренах нинішньої України), протягом принаймні перших 100 – 200 років після їхнього утворення повноправними громадянами вважалися тільки ті чоловіки – уродженці поліса, предки яких належали до громадянської общини (громади), заснованої при створенні міст-держави³. З плином часу коло громадян розширювалося.

¹ Журавка О.В. Міжнародно-правова характеристика інституту громадянства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 – Міжнародне право. Київ, 2002. С. 3.

² Погребной И.М., Шульга А.М. Теория права. Харьков: УниВД, 1996. С. 23.

³ Зуц В.Л. Гражданская община ольвиополитов догетского времени. Археология. 1975. Т. 16. С. 38.

Усі громадяни, зазвичай, записувалися до спеціальних списків за демами, філами, фратріями та родами¹. Головною метою цього було недопущення самовільного присвоєння прав громадянства, тому до списків вносилися тільки законнонароджені діти (як чоловічої, так і жіночої статі) громадян. Після досягнення вісімнадцятиріччя молодий громадянин визнавався повнолітнім та вносився, як самостійний член громадянської общини, до общинної книги (*ληξιαρχικόν γράμματεῖον*) того дему, до якого належав його батько. При цьому демоти приймали рішення про наділення нового члена общини громадянськими правами шляхом голосування. Акт прийняття до дему вважався свого роду випробуванням – докімасією (*δοκιμασία*) молодих громадян², які після цього виголошували присягу, де містився перелік основних громадянських обов'язків. Прикладом її може служити присяга херсонеситів (кінець IV – початок III ст. до н.е.)³.

Вступаючи до дему, молода людина отримувала своє повне громадянське ім'я, яке складалося із власного імені, імені батька у називному відмінку та назви за демом. З цього часу громадянин починав користуватися суб'єктивними громадянськими правами за виключенням тих, для яких існували вікові обмеження. Нині під суб'єктивним правом розуміється міра свободи проживаючої у суспільстві особи – міра, в межах якої вона може чинити певні дії та повинна утримуватися від здійснення певних дій. Поза суспільством, окремо, воля людини не обмежена: вона може чинити все, що схоче, або, точніше сказати, те, що є фізично можливим для неї. Але при співжитті людей така необмежена свобода неможлива, тому що вона порушувала б свободу інших. Тому, як і нині, в античному суспільстві свобода кожної окремої особи завжди обмежувалася певними межами, так що лише у них людина могла діяти вільно. Саме ця міра й становила право людини, особи, громадянина.

Загальний правовий статус громадян полісів спочатку, за часів демократії, охоплював доволі широке коло їхніх суб'єктивних прав. Вони мали доступ до Народних зборів, могли брати участь у виборах та бути обраними до Ради, обіймати громадські (державні) посади

¹ Виноградов Ю.Г. Дорийские филы в Херсонесе Таврическом. *Вестник древней истории*. 1993. № 4. С. 61; Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI–I вв. до н.э. Москва: Наука, 1986. С. 50.

² Латышев В.В. Очерк греческих древностей: в 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 202.

³ Гавриленко О.А. Історія держави і права України: стародавня доба: навчальний посібник. Харків: ХНУВС, 2011. С. 44-45.

(τιμοῦχος)¹, мали право законодавчої ініціативи². Це суб'єктивне право реалізувалося повноправними громадянами з урахуванням норми звичаєвого права, згідно з якою злочинним діянням вважалося внесення на розгляд Народних зборів (екклесії) протизаконного чи такого, що суперечив звичаям, законопроекту (παράνομον). Особа, яка вносила подібну пропозицію, навіть у випадку її прийняття, протягом року могла бути притягнена до відповідальності.

Під час олігархічного правління, коли реальна влада зосереджувалася в руках відносно вузького кола аристократів, у полісах існували обмеження законодавчої ініціативи громадян. Так, Р.А. Новікова відзначала, що в Херсонесі, починаючи з III ст. до н.е., з законодавчими пропозиціями виступають виключно магістрати³. З II ст. до н.е. ці функції тут виконувалися номофілаками, а з перших сторіч нашої ери – проедрами. Дослідниця цілком справедливо розцінила вказаний факт як показник аристократизації державного ладу. Її висновок було підтримано І.П. Нікітіною⁴ та іншими авторами.

За громадянами було закріплено також право на судовий захист порушених прав⁵. Чи не найважливішим з майнових прав громадян еллінських держав було й право набувати у власність землю та іншу нерухомість (εὐχτησις)⁶.

Як правило, загальний правовий статус громадянина доповнювався ателією (ατελεια) – правом громадян поліса на звільнення від усіх прямих податків та мита⁷. Особа, якій надавалося право ателії, іменувалася «ентелес» (έντελής). У перші століття після виведення колоній їхні громадяни зазвичай не сплачували прямих податей на користь держави. Їхнє майно, ймовірно, виключаючи рабів, спочатку

¹ Ручинская О.А. К вопросу о тенденциях социальной активности граждан античных городов Западного Понта. *Проблемы истории и археологии Украины: материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины. (Харьков, 16-18 мая 2001 г.)*. Харьков, 2001. С. 71-72.

² Кадеев В.И. Правовое и социальное положение граждан античного Херсонеса. *Проблемы античной культуры*. Москва: Наука, 1986. С. 155.

³ Новикова Р.А. Симмнамоны и номофилаки Херсонеса Таврического. *Вестник древней истории*. 1961. № 2. С. 102.

⁴ Никитина И.П. Эволюция института проксении в Ольвии. *Научные труды Свердловского юридического института. Вып. 44 : Государственный аппарат. Историко-правовые исследования*. Свердловск, 1975. С. 133.

⁵ Latyshev V. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. 594 p. № 401.

⁶ Кадеев В.И. Правовое и социальное положение граждан античного Херсонеса. *Проблемы античной культуры*. Москва: Наука, 1986. С. 156.

⁷ Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / [ред. Ф. Гельбке, Л. Георгиевский, Ф. Зелинский и др.]. Санкт-Петербург: [Б.и.], 1885. С. 175.

також не обкладалося постійними податками (за виключенням надзвичайних випадків, та й то лише у почесній формі). Серед населення полісів у цей час панувала думка, що особисті податки мають відбиток рабства і їх сплата є приниженням для повноправного громадянина¹. Навіть внесення на розгляд Народних зборів пропозиції про стягнення податку вимагало попереднього ухвалення, без чого розглядалося як дещо заборонене і навіть злочинне².

Серед свобод, якими користувалися громадяни грецьких полісів, одне з чільних місць посідала ісегорія (ἰσηγορία, від ἴσος – рівний, однаковий та ἀγορεύω – говорити на Народних зборах) – свобода слова. З Афін походила поширена у більшості полісів з демократичною формою державного (політичного) режиму традиція двічі на рік переглядати у театрі комедії, де б висміювалися всі без виключення відомі та популярні політичні діячі і взагалі усі знаменитості. У виставах в гіпертрофованому вигляді показувалися усі їхні вади. Іноземців могло шокувати те, що народ щиро висміював архонтів, агораномів, номофілаків, стратегів, ситонів, які показувалися злодіями, шахраями, дурнями, бабями, але одразу ж після закінчення вистави міг виказувати щире повагу до цих магістратів³. Насправді ж жодного протиріччя тут не вбачається. Просто громадяни античних полісів, які розглядали ісегорію як фундамент демократії, вважали, що автори комедій лише «дещо перебільшують». Адже не можна визначити межі свободи слова. Громадяни були впевнені у тому, що для держави немає нічого гіршого за рабство думки її громадян⁴.

Певні права, що надавалися за виключні заслуги перед полісною громадою та державою, визначали спеціальний статус деяких з громадян, яким закріплювались особливості правового стану певних категорій громадян (магістратів, купців, ефебів тощо). Інколи рішенням Народних зборів або Ради поліса громадянину могла надаватися проедрія (προεδρία) – надзвичайно почесне право посідати почесні місця у Народних зборах⁵, а також промантейя (προμαντεία) – право першому звертатися до оракула

¹ Пришва Н.Ю. Історико-правовий аналіз зародження та становлення системи обов'язкових платежів. *Держава і право. Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 17. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. С. 224.

² Чибинев В.М. Возникновение налогов за рубежом. *История государства и права*. 2002. № 4. С. 39.

³ Волкова С.В. Античный полис: Из истории политико-правовых идей (V–IV вв. до н.э.). Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002. С. 64.

⁴ Кравчук А. Перикл и Аспазия. Москва: Мысль, 1991. С. 154.

⁵ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. С. 185.

з проханням надати прогноз на майбутнє¹. Сукупність громадянських прав становила честь (τιμή) громадянина, який називався «повночесним» (ἐπίτιμοι), якщо користувався ними у повному обсязі².

Спеціальний, а також індивідуальний правовий статус громадян – тобто такий, що відображає усю повноту суб'єктивних юридичних прав та обов'язків конкретного громадянина (визначається, наприклад, його статтю, віком, сімейним станом, посадою тощо), в еллінських полісах значною мірою залежав від їхнього майнового стану та професійної приналежності.

Найсуттєвішим з усіх майнових прав громадян було право власності на нерухомість – землю й будівлі (εὐχτησις). За майновим критерієм громадяни диференціювалися на кількісно невелику групу заможних, а також повноправних громадян середнього і навіть низького достатку. Хоча варто зазначити, що значна майнова нерівність громадян з'являється лише з плином часу. Спочатку, в архаїчний період (сер. VII – перша чверть V ст. до н.е.), на думку дослідників, можна говорити лише про відносний рівень багатства громадян³. Фахівці вважають, що в архаїчну епоху ще не було створено стільки матеріальних цінностей, щоб вони суттєво впливали на суспільний устрій. Це був час виробництва й негайного споживання продукту, але не його накопичення⁴.

Отримуючи права, у свою чергу, громадяни відплачували державі тією ж самою монетою. Вони навіть змагалися між собою у своїй ретельності в справі служіння суспільству. Демонстрація щирої громадської участі надавала можливість завоювати повагу в суспільстві. Недарма Аристотель говорив: «Всякий, хто не має активної громадянської позиції – або бог, або тварина».

Варто зазначити, що у правовому статусі громадян яскраво відбилася давно вже усвідомлена людьми ідея відповідності правових дій, правової еквівалентності. Більшістю норм права вимагалось у відповідь на певні дії контрагента відповідно оплатити товар, відшкодувати збитки, відповісти на правові дії іншої сторони тощо. Як зазначав Е. Аннерс, «...кожен член суспільства, виконуючи приписи закону, що від нього

¹ Пероговский В. О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира. Киев: [Б.и.], 1859. С. 28.

² Латышев В.В. Очерк греческих древностей: в 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К., 1888. С. 205.

³ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. до н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 69.

⁴ Античная Греция. Проблемы развития полиса. В 2 т. Т. 1: Становление и развитие полиса / [Редкол.: Е.С. Голубцова, Л.П. Маринович, А.И. Павловская, Э.Д. Фролов]. Москва: Наука, 1983. С. 155.

вимагалися, набував відповідне, мотивоване принципом еквівалентності право, у відповідності з яким він міг розраховувати на отримання того, що належало йому за нормами правової системи»¹. Отже, з плином часу право в суспільній свідомості стало розглядатися як міра справедливості. Поступово ідея правової еквівалентності все чіткіше визначається через обов'язки громадян, що також були невід'ємною частиною їхнього правового статусу.

Почесним обов'язком усіх чоловіків-громадян античних держав – Афіні, Спарти та інших – була військова служба². Дослідниками відзначається підвищений інтерес до військової справи громадян грецьких полісів. У цьому відношенні найцікавішими є віднайдені та вивчені археологами надгробні пам'ятники і зображення на них. Так, херсонесити розробили оригінальну систему атрибутики на пам'ятниках, яка не зустрічається більше ніде. На пам'ятниках із чоловічими іменами поміщалися три символи: спеціальний шкребок, яким користувалися спортсмени, і посудина для олії, якою вони ж натирали тіло перед боротьбою; меч із портупеєю; посох. Перший із символів зображувався на пам'ятниках хлопчиків або юнаків-ефебів, він являв собою предмети, необхідні всякому молодому греку. Якщо вмирав чоловік у розквіті років, воїн, захисник батьківщини, йому ставили пам'ятник із зображенням зброї. Перед обличчям зовнішньої небезпеки поліси часом жили подібно до військового табору, де усе підпорядковувалося суворій військовій дисципліні, понад усе цінувалися військові успіхи, засуджувалося боягузтво. Усіма військовими питаннями в еллінських державах зазвичай опікувалася авторитетна колегія стратегів. У цих державах зброя шанувалася, існував навіть своєрідний культ зброї. Цілком природно, що зброя і озброєні люди зображувалися на надгробках. Нарешті, останній атрибут – посох. Він був символом старості і зображувався на пам'ятниках людей, померлих у похилому віці. Таким чином, символи на пам'ятниках поділяють усіх померлих громадян на групи за їхнім відношенням до військової служби: на «допризовний» вік, коли діти і юнаки готуються до військової служби; вік розквіту, коли чоловік входить до складу міського ополчення; і на людей похилого віку, для яких служба в армії вже непосильна. Така система є відбитком видатної ролі військової справи в античних державах³.

¹ Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс. Москва: Наука, 1994. С. 24.

² Латышев В.В. Очерк греческих древностей: в 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 204.

³ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. до н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 72.

Смерть громадянина на полі бою вважалася почесною. «Левкій, син Левкія, прощай. Коли ти припинив свої труди і прийшов до кінця, і душа покинула твоє кремезне тіло, Левкію, і достойні вітчизни та грізні ворогам лати, зрошені варварською кров'ю. Так ти помер від натовпу ворогів. Адже й троянський Гектор впав серед передових бійців», – шанобливо говориться в одному з пантікапейських написів¹. «Арістон, син Арістона, прощай. Не тяжке горе батьків буде оплакувати тут тебе, Арістоне, який захищав стіни батьківщини, а доблесть. Звичайно, ти не прилучишся до мертвих, але будеш вічно у пам'яті всіх боспорців...», – зазначається в іншому².

Важливим обов'язком громадян будь-якої держави є обов'язок сплачувати податки – обов'язкові, за юридичною формою безвідплатні, нецільові, безповоротні, безумовні платежі юридичних і фізичних осіб, що встановлені органом законодавчої влади або органом місцевого самоврядування для зарахування в державний чи місцевий бюджет або в цільовий фонд у точно визначеному розмірі та в точно визначений термін. Для громадян античних держав обов'язок сплачувати податки до останніх сторіч до н.е., як правило, замінювався літургіями (λητοουργίαι чи λειτοουργίαι) – натуральними повинностями або громадськими службами, за допомогою яких держава замість грошей отримувала безпосередньо те, у чому мала потребу. Водночас негромадяни, які постійно мешкали на території Афін та інших античних полісів, були зобов'язані сплачувати невелику пряму подать (μετόκιον)³. Але з плином часу, по мірі розвитку та ускладнення суспільних відносин, оподаткування все частіше розповсюджується й на громадян.

Отже, характерною рисою правового статусу громадян античних полісів був тісний взаємний зв'язок особи та держави. В низці випадків права і свободи дещо обмежувалися громадянською общиною, але з іншого боку община надавала всебічний захист громадянам свого поліса.

Громадяни, принаймні формально, вважалися рівноправними. Ця антична традиція неодноразово підкреслювалася тогочасними політиками. Так, в одній з відомих промов Перікла, де міститься виклад його поглядів на основні принципи демократії, відзначається, що вплив на хід державних справ має справляти не лише обмежене коло осіб. Це право має поширюватися на всіх без виключення громадян⁴. Як зауважує

¹ Корпус боспорских надписей. Москва; Ленинград: Наука, 1965. № 136. С. 135.

² Там само. № 133. С. 132.

³ Зубар В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я: нариси історичного та соціально-економічного розвитку: [навчальний посібник]. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. С. 117.

⁴ Thuk. II. 34. 8-46.

А. Аннерс, в особистому житті кожен громадянин відповідно до закону мав однакові права¹. Такий тип мислення, очевидно, визначав в очах еллінів їхню оригінальність та перевагу над варварським світом, на противагу цареві, чия влада була нікому не підконтрольною².

На практиці реальний правовий статус громадянина в грецьких полісах часто залежав від приналежності особи до певного роду, філи, розмірів земельної ділянки, що перебувала у її власності, або доходів із неї. З колонізаційної практики також відомо, що в полісах-колоніях друга і наступні хвилі переселенців не користувалися однаковими правами порівняно з родинами першопоселенців та їхніх нащадків. Епойки (έποικοι) – переселенці другої хвилі³ – зазвичай отримували у власність землю з незайнятих ділянок або з неподільного фонду. Їхні наділи були меншими за площею і гіршими за якістю ґрунту. Це призводило до утворення в середовищі громадянства привілейованого прошарку – полісної аристократії і об'єктивно сприяло обмеженню громадянських прав епойків, що було причиною соціальних конфліктів між нащадками першопоселенців та представниками нової колонізаційної хвилі⁴. Це ж впливало й на форму державного правління в полісах. Наприклад, більшість дослідників схиляється до думки, що у другій половині VI ст. до н.е. Ольвія була аристократичною республікою. Встановлення аристократичного або олігархічного правління за умов притоку нових колоністів дозволяло кількісно невеликій групі населення, насамперед нащадкам першопоселенців, зберігати за собою той обсяг прав, який відрізняв їхній спеціальний та індивідуальний політико-правовий статус від становища епойків. Внаслідок гострих соціальних конфліктів у другій половині VI ст. до н.е., як свідчить, наприклад, віднайдений археологами на о. Березань так званий «лист жерця», вирізьблений на кістяній пластинці, в Ольвії ймовірно відбулося принаймні формальне зрівняння правового статусу епойків з нащадками першопоселенців⁵. Отже, вже з

¹ Аннерс Э. История европейского права. Москва: Наука, 1994. С. 40.

² Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. Москва: Прогресс, 1988. С. 17.

³ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. С. 85.

⁴ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. до н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 63.

⁵ Русяева А.С., Виноградов Ю.Г. Лист жерця з Гілеї. *Золото степу. Археологія України*. Київ-Шлезвіг, 1991. С. 201-202; Зубар В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я: нариси історичного та соціально-економічного розвитку: [навчальний посібник]. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. С. 26.

першої половини VI ст. до н.е. у більшості полісів громадянство могло бути родовим або наданим (жалуваним)¹.

Громадянами за народженням вважалися законні діти (γνήσιοι παῖδες) громадян, тобто такі, що походили від законного шлюбу громадянина поліса з дочкою громадянина цього ж міста, або міста, якому було надано епігамію (ἐπιγαμία) – право громадянам певного іншого поліса брати шлюб із громадянками даного міста² (хоча відносно жінок поняття громадянства може застосовуватися лише умовно). Подібні норми існували у більшості грецьких полісів. Так, в Афінах у 450 р. за пропозицією Перікла було прийнято закон про права громадянства. Народні збори постановили «не брати участі у державних справах тому, хто не народився від обох (батьків) громадян»³. Цей закон знадобився «внаслідок надмірно великої кількості громадян». Його запровадження, як зауважувала Р.А. Нікольська, свідчило про «прагнення афінської демократії до звуження числа громадян, які мали право як управління, так і право користування усіма матеріальними вигодами, що залежали від права громадянства»⁴.

Оскільки статус громадянина надавав особі значні переваги, громадянська община суворо слідкувала за тим, щоб громадянство не привласнювалося тими, хто не мав на це права. Самовільне присвоєння прав громадянства загрожувало таким особам перетворенням на раба. Для виявлення подібних намагань у стародавніх Афінах було розроблено спеціальну форму слідчих дій – діапсефізію (διαψηφισις)⁵. Як зазначає Плутарх, внаслідок широкого її застосування в Афінській державі понад п'ять тисяч іноземців втратили свободу⁶.

Водночас варто зазначити, що в певних випадках негромадяни все ж отримували можливість набути права громадянства через *натуралізацію*. Нині натуралізацію визначають як акт прийняття до громадянства (підданства) певної держави іноземця чи особи без громадянства⁷.

¹ Кадеєв В.И. Правовое и социальное положение граждан античного Херсонеса. *Проблемы античной культуры*. Москва: Наука, 1986. С. 155-160.

² Пероговский В. О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира. Киев: [Б.и.], 1859. С. 28.

³ Aristot. Ath. Pol. 26. 3.

⁴ Нікольська Р.А. Государственное устройство афинской демократии. *Ученые записки БГУ им. В.И. Ленина. Серия историческая*. Вып. 30. Минск, 1956. С. 11.

⁵ Лоран Ф. Международное право древних греков / пер. Д.И. Каченовского. *Прописки. Сборник статей по классической древности*. 1856. Кн. 5. Ч. 1. С. 226.

⁶ Plut. Pericl. 37.

⁷ Чалий П.Ф. Натуралізація. *Юридична енциклопедія*. Т. 4. Н-П. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2002. С. 72.

Як наголошував Ф. Лоран, «дух виключності, що панував у давньогрецьких республіках, рідко допускав подібне благодіяння»¹. Оскільки діти батька-громадянина та матері-негромадянки вважалися юридично незаконними (νόθοι) та не ставали членами сім'ї батька, вони могли бути введені до його фратрії за допомогою спеціального юридичного акту, що прирівнювався до всиновлення. Це давало їм можливість претендувати на отримання громадянських прав. Та все ж і після цього прийняті мали менше суб'єктивних прав, ніж законні діти (γνήσιοι), особливо стосовно успадкування майна². Але в інших випадках різниця між законними та незаконними дітьми практично не відчувалася³.

Права громадянства могли бути також надані іноземцям постановою органу вищої державної влади за значні заслуги перед державою⁴. Протягом V–I ст. до н.е. жалувані громадяни (πολιτοί, δημοποίητοι) зазвичай мали деякі обмеження у спеціальному правовому статусі: вони самі, а також їхні сини, народжені до отримання батьком прав громадянства, не могли обіймати посади архонтів та бути жерцями. Таке право надавалося тільки їхнім синам та онукам, народженим від законного шлюбу з дочкою громадянина даного поліса⁵.

У відносно нещодавно знайденій постанові Ради та Народу Фанагорії, датованій 88/87 р. до н.е., вказується на факт надання громадянських прав найманцям з інших країн, усім, хто відслужив гідно термін служби та дружньо ставився до міської громади. Разом з тим їм було надано привілеї не сплачувати податки за користування місцем проживання при розселенні та всиновленні, а також звільнення від усіх внесків та повинностей, окрім призову на військову службу⁶.

На початку нашої ери ситуація змінилася. В цей час права полісного громадянства за певні заслуги інколи могли отримувати й відпущеники –

¹ Лоран Ф. Международное право древних греков / пер. Д.И. Каченовского. *Прописки. Сборник статей по классической древности*. 1856. Кн. 5. Ч. 1. С. 227.

² Латышев В.В. Очерк греческих древностей: в 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 199.

³ Волкова С.В. Античный полис: Из истории политико-правовых идей (V–IV вв. до н.э.). Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002. С. 72.

⁴ Кадеев В.И. Правовое и социальное положение граждан античного Херсонеса. *Проблемы античной культуры*. Москва: Наука, 1986. С. 156.

⁵ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 64.

⁶ Зубарь В.М., Русяева А.С. На берегах Боспора Киммерийского. Київ: ИД «Стилос», 2004. С. 147.

колишні раби, які за певних умов могли навіть посідати магістратури¹. Відомий фахівець в галузі античної історії, професор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна В.І. Кадеєв на підставі просопографічного аналізу тексту херсонеського декрету на честь Папія сина Гераклеона 130/131 р. н.е. дійшов висновку, що серед посадових осіб, які скріпили документ печатками, був, зокрема, колишній вільновідпущеник Петроній Марін, що тепер обіймав посаду архонта. Тут же згадуються Понтик син Гілара та Луцій син Гілара, які походили з родини римського вільновідпущеника².

З епіграфічних джерел відомо й про наявність в деяких грецьких полісах у «римський» період такого явища, як *подвійне громадянство* і навіть *полігромадянство*. Докладно вивчено питання щодо подвійного громадянства деяких мешканців Херсонеса В.І. Кадеєвим³. Значну увагу дослідженню цих питань приділяв і С.В. Д'ячков⁴. Обидва дослідники спиралися насамперед на дані ономастики, адже статус римського громадянина очевидно виявлявся у тричленному імені: *граепомен, помен, согномен*. С.В. Д'ячков слідом за М. Уолочем зауважував, що в античних державах Північного Причорномор'я, як і в Афінах, нові римські громадяни отримували особисте та гентильне ім'я імператора або посадової особи, «винної» у появі ще одного *cives Romanus*, а у якості *согномен* зазвичай зберігали своє попереднє власне ім'я⁵.

Ще М.І. Ростовцев звертав увагу на римське громадянство Гая Юлія Сатира, сина Феагена⁶, який очолював херсонеське посольство до Риму⁷ близько 46 р. до н.е. Це перший з відомих нині *civis Romanus* серед жителів північнопонтійських держав. Пізніше ця практика дістала ширшого застосування. Подібні факти зафіксовано й в Ольвії, Тірі,

¹ Д'ячков С.В. Отпущенники и их потомки в составе населения Боспорского царства в первых веках н.э. *Вестник Харьковского университета*. № 316. История. Вып. 22. Харьков, 1988. С. 81-91.

² Кадеєв В.І. До питання про римських вільновідпущеників з грецькими іменами у Херсонесі Таврійському. *Вісник Харківського університету. Історія*. 1976. № 145. С. 85.

³ Кадеєв В.І. Херсонес Таврический в первых веках н.э. Харьков: Вища школа, 1981. С. 42, 43, 82-84; Кадеєв В.І. Правовое и социальное положение граждан античного Херсонеса. *Проблемы античной культуры*. Москва: Наука, 1986. С. 155-160.

⁴ Д'ячков С.В. Римские граждане в Северном Причерноморье. *Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И. Кадеева : [сб. науч. трудов]*. Харьков: Бизнес Информ, 1997. С. 57-79.

⁵ Там само. С. 58.

⁶ Ростовцев М.І. Цезарь и Херсонес. *Известия Археологической комиссии*. 1917. Вып. 63. С. 2-3.

⁷ Latyshev V. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. № 691.

Боспорському царстві, інших куточках античного світу. Отже, у великих полісах багато з представників вищої аристократії, окрім місцевого, мали, вочевидь, ще й римське громадянство.

Практично всі дослідники зважали на той факт, що дарування прав свого громадянства було для Риму засобом зміцнення римського впливу серед підвладних та залежних від нього держав. Водночас для жителів неримських країн воно надавало економічні та політичні пільги, полегшувало шлях до збагачення та кар'єри, почесей та участі у громадському житті не лише своєї держави, але й обширної Римської імперії¹. Отже, надання прав римського громадянства створювало в античних державах Північного Причорномор'я привілейований прошарок, який підтримував римлян.

Роздача прав римського громадянства достатньо широко практикувалася ще Гаєм Юлієм Цезарем. У цей час вони могли надаватися не лише окремим особам, але навіть цілим громадам. У Фозоському написі, який містить чотири листи Октавіана, міститься згадка про прийнятий у 42 р. до н.е. закон консулів Луція Мунація Планка та Марка Емілія Лептина, яким тріумвірам надавалося право нагороджувати правами римського громадянства тих, хто надавав їм допомогу у боротьбі з їхніми супротивниками (головним чином з Брутом та Кассієм). Цей закон варто згадати тому, що, наприклад, у Північному Причорномор'ї в останньому сторіччі до н.е. – першому сторіччі н.е. склалася така ситуація, коли Рим, втручаючись у справи Херсонеса, Ольвії, Тіри, Боспорського царства, міг, скориставшись цим законом, залучати на свій бік союзників із середовища громадян цих держав. До часу Клавдія відносяться й перші військові дипломи про надання прав римського громадянства ветеранам військ. У подальшому також широко дарували права римського громадянства Флавії, й особливо Антоніни.

Набуття громадянства Риму виглядало надзвичайно привабливим для амбітних представників населення тогочасних еллінських (як, власне, й не еллінських²) держав насамперед через ті можливості, які це відкривало. У листах Октавіана міститься виписка з декрету з переліком тих пільг, які отримав наварх Селевк за допомогу, «вірність та мужність»: сам він, його дружина та діти, стаючи римськими громадянами та входячи до триби Конеліїв, звільнялися від усіх податків, військової служби та літургій, військового постою, отримували право судової апеляції до

¹ Цветаева Г.А. Боспор и Рим. Москва: Наука, 1979. С. 101.

² Jońca M., Łuka A. Problem podwójnego obywatelstwa egipskiego terapeuty Harpokrasa (Plin., Ep. 10,5;6;7;10): tekst – tłumaczenie – komentarz. *Zeszyty Prawnicze*. 2016. 16.2. P. 211-219.

римського Сенату та римських магістратів. Особливо варто підкреслити наступне положення декрету на честь Селевка: «...Йому в міста чи області Азії або Європи... якщо він із міста або з області вивозить заради своєї користі поголів'я, що належить йому, ...жодне місто, жоден відкупник податків не повинен з усіх цих предметів стягувати з Селевка мито»¹. Той факт, що у цьому параграфі спеціально обумовлено особливе право безмитної торгівлі, засвідчує те, що навіть морські воєначальники – навархи були водночас торговцями, зацікавленими у торговельних пільгах. Безумовно, подібні пільги не могли не зацікавити гуртових торговців міст Північного Причорномор'я. У свою чергу, й міста, маючи таких новоспечених римських громадян, як Селевк, отримували завдяки їм певні пільги. Так, у третьому та четвертому листах Октавіан пропонує місту Розосу звертатися до нього з будь-якими проханнями, які він зобов'язується виконати заради Селевка.

Якщо в едикті Октавіана вказані пільги надавалися видатній особі, то у I ст. н.е. вони стають більш розповсюдженими і надаються особам більш скромним за своїм статусом. Про це зокрема свідчить едикт імператора Доміціана (81-96 рр. н.е.), яким ветерани, наділені правами римського громадянства, отримували звільнення від мит. Щоправда, у подальшому обсяг пільг зростає: при Антонінах, в умовах, коли ще більше поширилася практика дарування прав римського громадянства, нові громадяни вже не звільнялися від усіх повинностей².

До нашого часу збереглася достатня кількість пам'яток, які переконливо засвідчують факти «полігромадянства» у державах Північного Причорномор'я. Аналіз тексту знайденої у Тірі мармурової плити з написом про те, що Марк Аврелій Артемон за власний рахунок поставив статую римського імператора Севера Александра (222–235 рр. н.е.), та зіставлення його з іншими подібними написами дозволило О.І. Іванчик та Н.О. Сон дійти деяких цікавих висновків. На їхню думку, М. Аврелій Артемон належав до провінційної еліти та мав римське громадянство, а також громадянство кількох грецьких міст³. Судячи з його імені, він сам або його предки отримали римське громадянство між 161 та 212 рр., коли за рішенням імператора Каракалли ним було наділено усе вільне населення імперії. Як вважають дослідники, М. Аврелій Артемон, ймовірно, був уродженцем Істрії (на це вказує згадка відповідного

¹ Машкин Н.А. Из истории римского гражданства. *Известия АН СССР. Сер. истории и философии*. Т. II. № 5. Москва, 1945. С. 361.

² Цветаева Г.А. Боспор и Рим. Москва: Наука, 1979. С. 102.

³ Иванчик А.И., Сон Н.А. Новая надпись эпохи Севера Александра из Тире. *Вестник древней истории*. 2004. № 3. С. 83.

етнікону), але отримав громадянство також у Гераклеї, Тірі та ще якнайменше у двох містах. Очевидно, у всіх цих містах він належав до привілейованої групи булевтів. У більшості грецьких міст імператорської епохи члени рад призначалися пожиттєво, а самі ради перетворилися у щось на зразок місцевих сенатів¹. Членство у них часто, якщо не завжди, спадкувалося і могло надаватися іноземцям разом із громадянством.

Взагалі випадки, коли представники провінційної еліти поєднували не лише громадянство кількох полісів, але й членство у їхніх радах, достатньо добре відомі. Періодичні спроби римських властей боротися з цією практикою², очевидно, не мали успіху. Наприклад, глашатай Валерій Еклект, який згадується у близькому за часом афінському написі, був булевтом Синопи, Дельф, Сард, Перг, Нікеї, громадянином Афін, Елеї та «громадянином і булевтом багатьох інших міст». Та ж особа згадується у написі 261 р. з Олімпії, із якого з'ясовується, що він був булевтом також у Смирні, Філадельфії, Гіераполі, Триполісі та на додачу ще мав римське громадянство. Зважаючи на той факт, що Синопа в обох написах згадується першою, О.І. Иванчик та Н.О. Сон дійшли висновку, що Валерій Еклект був уродженцем саме цього міста.

Такий приклад є непоодиноким. Їх можна навести досить багато, причому перелік міст, у яких певна особа була булевтом, може становити від двох до двох десятків та більше полісів. Інколи такий перелік завершується вказівкою на «багато інших міст», а у деяких випадках містить явні перебільшення. Наприклад, в одному написі з Дельф стверджується, що згадана особа була громадянином та булевтом «усієї Еллади» (τῆς Ἑλλάδο[ς] ἀπάσης πολεῖτ[η]ν κα[ὶ β]ουλευτήν), а у написі з острова Мелос – що він мав громадянство та був булевтом «повсюди у всесвіті» ([παντα]χοῦ τῆς ο[ἰκουμένης])³. Окрім іншого, той факт, що Тіра, як і більшість інших грецьких полісів римської епохи, практикувала надання іноземцям почестей у формі наділення їх правами громадянства та включення до своєї ради, відомо ще з одного напису. Ця лапідарна пам'ятка походить з Еску – адміністративного центру провінції Нижня Мьозія, до складу якої у першій половині III ст. входила й Тіра⁴. Напис, що датується між 218 та 235 рр.⁵, ушановує Тита Аврелія Флавіна, колишнього приміпілярія одного з легіонів, нагородженого, очевидно,

¹ Jones A. H. M. *The Greek City from Alexander to Justinian*. Oxford, 1940. P. 170-191.

² Plin. *Min. Epist.* X. 114-115.

³ Иванчик А.И., Сон Н.А. Новая надпись эпохи Севера Александра из Тире. *Вестник древней истории*. 2004. № 3. С. 84-85.

⁴ Gerov B. Die Invasion der Carpen im Jahre 214. *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy*. Oxford, 1971. P. 431-436.

⁵ Сон Н.А. Тира римского времени. Київ: Наукова думка, 1993. С. 44-45.

імператором Каракаллою. З напису випливає, що на момент його укладення Тит Аврелій Флавін був головою ради Еску (*princeps ordinis Coloniae Oescensium*), а також членом рад (*βυλεύται*) Тіри, Діонісополя та Маркіанополя у Нижній Мьозії та більш віддалених Аквінкума в Паннонії й міста тунгрів у Германії (на території сучасної Бельгії).

Варто зазначити, що в низці випадків отримання додаткового громадянства було не лише ознакою престижу та формою надання почестей, але також мало й цілком меркантильний інтерес. Саме такою була ситуація з тірським громадянством¹. Як відомо з висвітленого у літературі² рескрипту римського імператора громадянам Тіри 201 р., вони мали суттєві фіскальні привілеї³. Судячи зі змісту документа, Тіра зловживала своїм привілейованим становищем, надто щедро даруючи своє громадянство іноземцям (очевидно, не без вигоди для себе) і тим самим частково виводячи їх з-під оподаткування. Ця практика набула таких масштабів, що стала негативно впливати на доходи провінції. Для припинення зловживань знадобилося втручання римської влади і навіть самих імператорів (Септимія Севера та Каракалли). Внаслідок цього фіскальні привілеї Тіри було збережено, але суттєво обмежено право надавати громадянство та, відповідно, розширювати коло осіб, які мали можливість користуватися ними. Віднині, на відміну від звичайної практики, для того, щоб отримати громадянство, було недостатньо відповідної постанови Ради та Народу. Щоб стати чинною, ця постанова повинна була затверджуватися спеціальним декретом намісника провінції⁴. Наведені факти доповнюють наші відомості про систему громадянства еллінських полісів того часу, що адміністративно входили до складу Римської імперії.

Правове становище іноземців. Статус метеків. Ксенеласія. Протягом тривалого часу увагу дослідників, як істориків, так і правознавців, привертають суттєві особливості, які існували за часів античності у правовому статусі іноземців (*ξένοι*) – осіб, що тимчасово знаходилися на території певної держави, які не були її громадянами і перебували у громадянстві іншої держави. Проблема правового статусу

¹ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 67.

² Сон Н.А. Тира римского времени. Київ: Наукова думка, 1993. С. 50.

³ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. № 4.

⁴ Иванчик А.И., Сон Н.А. Новая надпись эпохи Севера Александра из Тире. *Вестник древней истории*. 2004. № 3. С. 87.

іноземців у країні перебування виникла майже 3000 років тому, коли утворилися перші в історії людської цивілізації держави, населення поділилося за територіальним принципом та з'явилося поняття «чужоземець»¹. Правовий статус (режим, становище) іноземців – це закріплена правовими нормами сукупність прав та обов'язків, що мають іноземні громадяни у певній державі відповідно до її законодавства та міжнародних зобов'язань. Зазвичай правовий режим іноземців визначається внутрішньодержавним правом з урахуванням міжнародних зобов'язань держави.

У різні історичні епохи проблема правового статусу «чужинців» вирішувалася по-різному. Вихід за межі власного соціуму поступово починав вимагати врегулювання статусу іноземців як первинного елементу міжнародних відносин. Недоброзичливість або навіть відверто негативне ставлення до них, що існували в первісному суспільстві, вступили в протиріччя з вимогами його економічного та політичного розвитку. Вирішити проблему негативного ставлення до іноземців могло тільки право, оскільки інші системи управління в первісному суспільстві (наприклад, релігія) часто самі встановлювали стан недовіри до представників іншого племені чи вірування. Як зауважував М.І. Ростовцев, навіть серед греків, які надавали великого значення факту належності особи до своєї цивілізації, якщо вона сповідувала іншу релігію, то за своїм правовим статусом прирівнювалась до варвара, але кожен, «хто вірив у спільні грецькі божества – Олімпійських богів», вважався греком².

За свідченням епіграфічних, нарративних та археологічних джерел, в грецьких полісах постійно перебувала певна кількість іноземців, що приїздили переважно у торговельних справах. По відношенню до купців-іноземців в Афінах існували доволі суворі обмеження: торгівля іноземцям була дозволена в гавані, до міського ринку допускалися тільки громадяни. У колоніях було запроваджено так звану «епідамію» – заборону прямої, безпосередньої торгівлі з іноземцями. Натомість для цього обирався спеціальний посадовець – «полет» (продавець), який закуповував все необхідне у «варварів»³.

¹ Васильчикова Н.А., Кузбагаров А.Н. История развития законодательства о правовом статусе иностранцев. *История государства и права*. 2002. № 5. С. 20.

² Rostovtseff M. *International relations in the ancient world. The History and Nature of International Relations* / ed. by E. Walsh. New York: The Macmillan Company, 1922. P. 45.

³ Смирнова Е.С. Правовое положение иностранцев в Древнем мире (некоторые страницы истории). *Международное публичное и частное право*. 2009. № 2. URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/40081-pravovoe-polozhenie-inostrancev-drevnem-mire-nekotorye-stranicy>

Більшість прибулих приїздили на короткий час. Доволі довго мешкали в Аттиці торговельні агенти, а також молоді люди, які бажали отримати освіту в риторській та філософській школах¹.

Дехто залишався на чужині назавжди. «...Вірного в усякій справі, бездоганного друга Геліодора, юнака, чиє обличчя покрито першим пухом, виростила Амастрида, батьківщина, що тужить за ним, померлого ж поховав Боспор. У мене тепер дві батьківщини: колишня, у якій я виріс, а інша – теперішня, у якій я й залишаюсь...», – говорить в одній з пантікапейських епітафій².

Тут, так само, як і в інших античних державах, іноземці зазвичай були цілком позбавлені будь-яких політичних прав. Право та закони, за розумінням давніх греків, захищали лише тих, хто зобов'язаний був дотримуватися цих законів, тобто тільки громадян своєї держави. Поза своєю батьківщиною особа ставала поза законом і позбавлялася усіляких прав, не могла набувати у власність ані землі, ані іншого нерухомого майна, обмежувалася в доступі до суду. Відносно категорії іноземців, які приїхали на певний обмежений час з метою торгівлі або заняття ремеслом, існувала заборона на шлюб з місцевими громадянами. За порушення цих обмежень іноземці могли бути піддані суворому покаранню (аж до продажу в рабство)³.

Водночас не варто беззастережно говорити про цілковиту безправність іноземців. Останні перебували під заступництвом так званого «божественного» права. Особиста безпека іноземців гарантувалася звичаями гостинності, за порушення яких громадяни каралися значним штрафом. В Афінах за дотриманням цих звичаїв, зокрема, слідкували жерці храмів. В Ольвії у другій половині III – на початку II ст. до н.е. скарги про порушення прав та свобод ксенів розглядалися у храмі Аполлона Дельфінія⁴.

Дружня гостинність виявлялася до знаних в елінському світі героїв, а також до жерців, художників, купців. Щоправда, В.І. Переговський зазначав, що з появою поняття громадянства до чужоземців стали

¹ Скржинская М.В. Ольвиополиты и боспоряне в Афинах. *Вестник древней истории*. 2002. № 2. С. 133.

² Корпус боспорских надписей. Москва; Ленинград: Наука, 1965. № 134. С. 133.

³ Смирнова Е.С. Правовое положение иностранцев в Древнем мире (некоторые страницы истории). *Международное публичное и частное право*. 2009. № 2. URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/40081-pravovoe-polozhenie-inostrancev-drevnem-mire-nekotorye-stranicy>

⁴ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. Киев: Стилос, 2004. С. 129.

ставитися з меншою повагою, ніж за часів, коли було чинним виключно «божественне» право¹.

Отже, можна дійти висновку про застосування в античних полісах спеціального правового режиму іноземців. Нині під спеціальним режимом іноземців юридичною наукою розуміється надання їм у якійсь сфері певних прав чи накладення відповідних обов'язків². При цьому характер та обсяг таких прав та обов'язків відрізнявся від прав та обов'язків своїх громадян. При такому режимі іноземці у даному випадку обмежені в правах порівняно зі своїми громадянами (хоча взагалі можуть, навпаки, мати більше прав порівняно з ними). Така ситуація склалася, наприклад, у деяких містах Північного Причорномор'я в римський період, коли найбільшим обсягом прав користувалися їх громадяни, які водночас мали права римського громадянства³.

Інколи іноземці, що тимчасово перебували в інших містах-державках, надавали їхнім громадянським общинам суттєвої допомоги, за що удостоювалися різноманітних почесностей. Так, з фрагмента декрету на честь родосця Гелланіка другої половини III ст. до н.е. відомо, що цей іноземець не лише робив послуги окремим ольвіополітам та «сприяв усьому корисному для міста», але й зібрав кошти, з яких купувалися дари та сплачувалася данина скіфським царям, а також виділялися окремі суми для влаштування громадських жертвопринесень⁴. В Афінах Солоном були запроваджені правила прийняття до громадянства іноземців. Передбачалося, що це могло мати місце виключно за особливі послуги державі, в якій перебував ксен. Почесні декрети про увінчання золотими вінками громадян і іноземців, що зробили афінській державі великі послуги, виголошували на святі Великих Діонісій. У 288 р. такої почесності удостоївся боспорський цар Спарток III. Декрет на його честь наголошував, що він вигідно для афінян продавав

¹ Пероговский В.И. О началах международного права относительно иностранцев у народов Древнего мира. Киев, 1859. С. 26.

² Константинов С.Ф. Адміністративно-правовий статус іноземців в Україні та механізм його забезпечення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право». Київ, 2002. С. 9.

³ Кадеев В.И. Правовое и социальное положение граждан античного Херсонеса. *Проблемы античной культуры*. Москва: Наука, 1986. С. 157-158; Дьячков С.В. Римские граждане на Боспоре. *Проблемы истории Крыма: [тезисы докладов]*. Симферополь, 1991. С. 42-43.

⁴ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. Киев: Стилос, 2004. С. 128.

їм хліб, а іноді доставляв зерно в дарунок, за що він, подібно до своїх предків, отримав права афінського громадянства¹.

В окремих випадках поліси укладали міжнародні договори про ісополітію, якими громадянам на взаємній основі надавалися права вступу в шлюб з членами сімей місцевих громадян, придбання у власність земель та будинків, доступу до суду і навіть право брати участь у діяльності державних органів. Наприклад, подібний договір існував між критськими містами. Згідно з ним громадяни одного міста отримували взаємно права в іншому критському місті щодо користування політичними правами, володіння нерухомістю, укладення шлюбу, участі у святкуваннях.

На відміну від ксенів – іноземців, які були громадянами іншої держави та перебували на території чужого поліса тимчасово, – в багатьох давньогрецьких державах, зокрема в Афінах, можемо бачити метеків (метойків), які становили значну частку населення. Це були переселенці – чужинці, колишні мешканці інших полісів, які проживали на території поліса протягом тривалого часу, а також їхні нащадки. За законодавством Солона (VI ст. до н.е.) вони не мали політичних прав і не могли набувати у власність, наприклад, земельні ділянки ціною більше 12 000 драхм і будинки ціною понад 2 000 драхм. Їхні шлюби з афінськими громадянами не вважалися законними, але дітям від таких шлюбів з 541 р. до н. е. було дозволено набувати прав громадянства.

Метек повинен був обрати собі «патрона», «опікуна» (простата), який, вочевидь, виступав у якості посередника між метеком та урядовими установами². Метеки мусили сплачувати особливий податок (метойкон) і залучалися до військової служби. У разі порушення закону вони могли бути продані в рабство. За видатні заслуги перед державою деякі метеки отримували привілейоване становище – ізотелейс або ісотелію (звільнення від податків), епігамію – право брати законний шлюб з дочкою афінського громадянина тощо. До метеків за правовим статусом прирівнювалися вільновідпущеники (колишні раби), які також мали простата (колишнього господаря) і сплачували особливі збори³.

¹ Скржинская М.В. Ольвиополиты и боспоряне в Афинах. *Вестник древней истории*. 2002. № 2. С. 133.

² Смирнова Е.С. Правовое положение иностранцев в Древнем мире (некоторые страницы истории). *Международное публичное и частное право*. 2009. № 2. URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/40081-pravovoe-polozhenie-inostrancev-drevnem-mire-nekotorye-stranicy>

³ Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Держава і право античного світу. *Історія держави і права зарубіжних країн: підручник* / за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків: Майдан, 2020. С. 115.

В окремих державах, зокрема в Спарті, у ставленні до іноземців мали місце певні особливості. Традиція пов'язує їхню появу з діяльністю Лікурга, який ще в IX–VIII ст. до н.е. створив унікальну систему законодавчих постанов («ретр»)¹. Насамперед він заснував Раду старійшин, здійснив переділ землі, обмежив грошовий обіг, вилучивши з нього золоту та срібну монету, запровадив низку суворих правил щодо поведінки громадян (обов'язкові сиситії («андрії»)² тощо), сприяв зміцненню сімейно-шлюбних відносин і створив особиву систему виховання молоді. Обмеження майнового обігу призвело до певної ізоляції Спарті. Плутарх у життєписі Лікурга констатував: «...Чужоземні кораблі не заходили до спартанських гаваней. До Спарті не приїздили ні оратори, ні утримувачі гетер, ні майстри золотих або срібних справ, – там не було грошей»³. В свою чергу, спартанці самі ставилися до іноземців з обережністю. За переказом якийсь один з іноземців, бажаючи показати свою прихильність до лакедемонців, сказав Теопомпу, що його співгромадяни кличуть його не інакше як «другом спартанців», на що отримав таку відповідь: «Краще було б для тебе, мій милий, якби тебе називали другом своїх співгромадян»⁴.

З метою виключення будь-яких можливостей для запозичення спартанцями чужих звичаїв Лікург не дозволяв їм їхати з дому, подорожувати без певної мети, переймати звички іноземців, наслідувати їхній спосіб життя, позбавлений чіткого унормування, та державного ладу, який не мав стрункої системи⁵. «З новими особами приходять, природно, нові промови, з новими промовами з'являються нові поняття, внаслідок чого на сцену виступає, звичайно, безліч бажань і прагнень, які не мають нічого спільного з усталеним порядком правління. Тому Лікург вважав за потрібне суворіше оберігати рідне місто від внесення до нього поганої моралі, ніж від занесення до нього зарази ззовні», – зауважував Плутарх⁶.

Більше того, за його ініціативою час від часу навіть проводилося виселення за межі Лаконії іноземців, якщо вони приїздили до Спарті без будь-якої мети, жили в ній таємно або якщо їхня поведінка потенційно загрожувала спартанській моралі. Цей порядок видворення отримав назву «ксенеласія», нагляд за якою було доручено ефорам – спеціальним чиновникам, які наглядали за дотриманням законів.

¹ Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2 т. Т. 1. Москва: Правда, 1987. С. 104-105.

² Там само. С. 103-104.

³ Там само. С. 100.

⁴ Там само. С. 112.

⁵ Там само. С. 119.

⁶ Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2 т. Т. 1. Москва: Правда, 1987. С. 119.

Держава прагнула не допустити до себе будь-якого чужинця, що навіть потенційно міг би стати «навчителем пороку». Історія зберегла до нашого часу кілька прикладів ксенеласії, з яких можна зрозуміти дух цього інституту. Так, поета Архілоха з Пароса (689/680–640 р. до н.е.) було одразу ж по приїзді до Лакедемона відправлено назад на батьківщину за те, що він у своїх віршах радив краще тікати з поля битви, аніж помирати зі зброєю в руках. Одного разу зі Спарти було депортовано тирана, який роздавав громадянам золоті та срібні вази, іншого разу – софіста, який вихвалявся, що він може з будь-якого предмета говорити цілий день (спартанці вважали багатослівність ганебною), кухаря, мистецтво якого спартанські урядовці розглядали як спокусу для громадян.

Однак, на думку Ф. Лорана, таке видалення до іноземців за межі держави не мало сталого характеру. «Скільки б незручностей не породжувало спілкування, люди і народи не можуть обійтися без нього», – наголошував він¹. Водночас дослідник вважав, що ксенеласія була «необхідною за духом спартанського державного ладу». Відмінності, що виокремлювали Спарту з-поміж інших еллінських міст, «були занадто різючими, щоб зберегти свою чистоту в постійному зіткненні з іноземним елементом». Тому ізоляція становила одну з важливих умов існування спартанської держави².

Інститут проксенії. Проксенічні декрети. До нашого часу збереглися фрагменти мармурових плит з написами про надання іноземцям, що мешкали в Афінах, Мілеті, Аполонії, Візантії, Істрії та інших еллінських полісах, права проксенії. Зокрема в літературі описано й значну кількість віднайдених під час розкопок на території міст-держав Північного Причорномор'я викарбуваних на камені проксенічних декретів. Ще наприкінці XIX ст. В.В. Латишев у своїх працях наводив чимало таких прикладів. Серед них – ольвійські декрети Херігену Месемврійському та двом іншим особам кінця V – початку IV ст. до н.е., Навтиму Каллатійцю та Елланіку Родійцю більш пізнього періоду тощо. Протягом останніх десятиріч коло описаних у науковій літературі подібних джерел завдяки зусиллям А.І. Тюменєва, Ю.Г. Виноградова, О.І. Леві, С.Ю. Саприкіна, Е.І. Соломонік та ін. було значно розширено³.

¹ Лоран Ф. Международное право древних греков / пер. Д.И. Каченовского. *Прописки. Сборник статей по классической древности*. 1856. Кн. 5. Ч. 1. С. 230.

² Там само.

³ Тюменев А.И. Херсонесские этюды. V. Херсонесские проксении. *Вестник древней истории*. 1950. № 4. С. 11-25; Яйленко В.П. Ольвийская ателія Цетроклу и проксения афинянам: НО, 1; 5. *Из истории античного общества: межвуз. сб.* Нижний Новгород:

Інститут проксенії (προξενία) виник у Греції в епоху її розквіту і до кінця існування античного суспільства залишався одним з найважливіших в міжнародному праві, хоча з плином часу й зазнав суттєвих змін¹. Спочатку проксенія полягала в тому, що громадянин держави добровільно зобов'язувався надавати у своєму домі притулок та захист іноземцям (переважно послам та купцям), які приїздили до його країни. Німецький правознавець другої половини ХІХ ст. Г. Бузольт писав: «Вона (проксенія – авт.) накладала на нього (громадянина – авт.) моральний обов'язок допомагати в міру сил усім перебуваючим у його країні підданам тієї держави, проксеном якої він був»². Цю проксенію, здійснювану громадянами однієї держави стосовно громадян іншої, самі держави добровільно визнавали і навіть урочисто покладали на своїх громадян³. У найбільш ранній період держава могла мати в іншій державі лише одного проксена. З часом їхня кількість зростає. На думку М.І. Ростовцева, інститут проксенів, що поступово розвинувся з інституту гостинності, набув характеру регулярного консульського представництва⁴.

Відомий дослідник античних старожитностей Північного Причорномор'я С.О. Жебелев також вважав, хоча й з певною пересторогою, інститут проксенії зародком дипломатичної і консульської служби⁵, а відповідні норми – нормами дипломатичного і консульського права – галузі міжнародного публічного права, що складається із принципів і норм, регулюючих офіційні відносини та зв'язки між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, які здійснюються за допомогою органів зовнішніх зносин. Але слід зазначити, що юридичний аналіз правового статусу проксенів в античних державах не дає змоги цілком погодитися із згаданим висновком. Точніше було б іменувати проксенів

Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2001. Вып. 7. С. 195-204; Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI-I вв. до н.э. Москва: Наука, 1986. С. 164-165, 172, 225.

¹ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 250.

² Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. С. 65.

³ Пероговский В.И. О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира. Киев: [Б.и.], 1859. С. 27.

⁴ Ростовцев М.И. Международные отношения и международное право в древнем мире. Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 14: Право. 2013. Вып. 4. С. 76.

⁵ Жебелев С.А. Торгово-консульская служба в древнегреческих колониях Северного Причерноморья. Вестник древней истории. 1982. № 2. С. 145.

квазіконсулами, оскільки формально вони не були державними посадовими особами, а виконували свої функції переважно з власної ініціативи.

Внаслідок своєї діяльності проксен (προξενος) набував статусу біпатрида. Не позбуваючись попереднього громадянства, він вступав у близькі відносини (більш або менш повного громадянства) з тією державою, яка повірила йому своїх громадян. Ця держава ставала для проксена начебто другою батьківщиною. Право проксенії могло передаватися у спадок. Так, одним з херсонеських проксенічних декретів, наділяючи особу громадянством проксенії, поліс водночас надавав «...право в'їзду та виїзду у мирний та військовий час без конфіскації та договору, йому самому, і нащадкам, і майну його, та участь у державі у всьому, в чому беруть участь херсонесити...»¹. Іноді держави самі відсилали своїх громадян проксенами до інших країн, і особа, що мала такий статус, в такому полісі одержувала майже повне громадянство.

Поступово на зміну угодам держави з приватними особами приходять більш зручні та досконалі юридичні форми – договори про взаємну допомогу, дружбу й торгівлю між державами. Але й у цьому випадку йшлося, насамперед, про приватні правовідносини, рівноправне та справедливе вирішення справ на підставі угод. Така проксенія часто народжувалася з торгівельних трактатів – сямбол (συμβολα), укладених між окремими полісами або з метрополією. Вони зазвичай містили норми для розв'язання питань, які потенційно могли викликати цивільно-правові суперечки.

В силу проксенії іноземні громадяни могли користуватися різноманітними привілеями, серед таких найчастіше зустрічалися енктісіс (εγκτήσις) – право набувати у власність землю та іншу нерухомість, ателія (ατελεια) – звільнення проксена, так же, як і громадян поліса, від усіх прямих податків та мит; епігамія (επιγαμία) – право брати шлюб із громадянкою, тімухіом (τιμουχιόμ) – право обіймати громадські (державні) посади². Особа, якій надавалося таке право, іменувалася «ентелес» (έντελής). Зміст цього права досить повно висвітлено Ю.Г. Виноградовим, який для його ілюстрації використав відповідну клаузулу договору між Ольвією та її материнським містом Мілетом: «Якщо він [мілетянин] побажає брати участь у відправленні посад (τιμουχιόμ), то нехай увійде до Ради і, будучи занесений до списків, візьме участь і стане έντελής так само, як і інші громадяни [тобто

¹ Соломоник Э.И. Новые эпитафические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи. Киев: Наукова думка, 1973. С. 45.

² Пероговский В.И. О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира. Киев: [Б.и.], 1859. С. 28.

ольвіюполіти]»¹. Іноземці, які ставали піроксенами, могли також наділятися асфалією (асилією) – правом на убезпечення від арешту особи та власності (ἀσφάλεια καὶ ἀσυλία)², а також продикією – правом першочергового розгляду його справи в суді. Як вважає О.В. Нікітюк, останнє право мало особливе значення саме в Афінах, де через Гелією щорічно проходила величезна кількість справ, і в умовах недосконалості адміністративно-судової системи процес винесення рішення міг затягтися на дуже тривалий час. Судові справи проксенів розглядалися в Афінах перед судом іноземців, яким керував архонт-полемарх³. У великих релігійних центрах (в Дельфах, на Делосі), де знаходилися відомі оракули, до яких ішла величезна кількість вірян, що хотіли отримати інформацію про майбутнє, практикувалося надання промантиї (права першому запитувати оракула). Тут право першочергового звернення за прогнозом мало не лише почесний характер, але й надавало нагородженому цим правом проксену можливість великої економії часу і коштів на проживання. В інших же державах привілеї в релігійній сфері полягали в наданні права самим проксенам, на відміну від інших чужоземців, без посередництва простата приносити жертви на міських вівтарях⁴. Усі зазначені права проксен міг реалізувати лише під час перебування на території держави, яка надала йому таке право.

В свою чергу, проксен був зобов'язаний:

1. Приймати посольства і окремих громадян, які прибували до держави свого проксена. Вони забезпечувалися рекомендаційними листами і зазвичай зупинялися у нього.

2. Проксен повинен був бути посередником між прибулими і владою рідного поліса – забезпечувати посольствам доступ до народних зборів, домагатися для них прийому у різних магістратів, допомагати приватним особам в ході судового розгляду.

3. Оскільки більшість релігійних обрядів були доступні тільки повноправним громадянам поліса, то проксен або домагався для своїх

¹ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование. Москва: Наука, 1989. С. 157.

² Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. С. 66.

³ Никитюк Е.В. Институт проксении в межполисных отношениях в классической Греции. *Античное общество – IV: Власть и общество в античности. Материалы международной конференции антиковедов, проводившейся 5-7 марта 2001 г. на историческом факультете СПбГУ*. Санкт-Петербург, 2001. URL: <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/nikituk.htm>

⁴ Там само.

гостей права брати участь в окремих церемоніях, або ж здійснював їх від імені чужинців.

4. Іноді проксен міг надавати іншому полісу деякі послуги на міждержавному рівні – сприяти укладенню військово-політичних союзів, мирних договорів на більш вигідних для обох сторін умовах¹.

5. У сімейно-побутовій сфері повноваження проксена включали в себе присутність в якості свідка при складанні заповіту або розпорядження грошима чужоземця, який помер у його полісі².

6. До обов'язків проксена входило також збереження переданих йому грошей і майна гостей, надання заступництва купцям, які прибували з торговельною метою до його міста³.

7. У разі смерті гостя в рідному місті проксена, він був зобов'язаний взяти на себе організацію його похорону, спорудження похоронної стели з написом, в якому зазначалися ім'я, етнікон, патронікон, іноді – професія, у жінок – ім'я матері⁴.

Не завжди відносини проксенії носили взаємний характер, але, зазвичай, міста-держави, одержавши це право від іншого поліса, зі свого боку надавали його громадянам такого ж статусу.

Проксенічні декрети викарбовувалися на кам'яних плитах, встановлених у центральній частині поліса – агорі, та укладалися з дотриманням певних формальних вимог. У розгорнутому варіанті вони складалися з трьох частин. По-перше, вступної, де обов'язково називалося ім'я проксена та його походження (етнікон). По-друге, констатуючої частини з переліком заслуг особи, якій надавалося право проксенії. Ця частина, як правило, завершувалася формулою «*χαθήχων ἐμμεν ἀναλόγως ἐπαίνεῖσθαι*» («належить відповідно похвалити»). По-третє, постановлюючої частини. У ній йшлося власне про надання такого права та його зміст.

Ще в середині 50-х рр. минулого століття І.П. Нікітіній на підставі текстологічного аналізу проксенічних актів Ольвійського поліса вдалося прослідкувати основні етапи еволюції формул цих декретів та

¹ Herod. VIII. 136.

² Dem. LII. 10.

³ Herod. V. 92; VI. 86; Dem. LII. 5; LII. 10.

⁴ Никитюк Е.В. Институт проксенции в межполисных отношениях в классической Греции. *Античное общество – IV: Власть и общество в античности. Материалы международной конференции антиковедов, проводившейся 5-7 марта 2001 г. на историческом факультете СПбГУ.* Санкт-Петербург, 2001. URL: <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/nikituk.htm>

на цьому підґрунті дійти низки важливих висновків¹. До першої групи декретів дослідниця відносить проксенії V ст. до н.е., формула яких характеризується надзвичайною лаконічністю. Вона містить лише коротку констатацію: «Такому-то, синові ... дора, гераклеоту, самому та його майну ... право входити та виходити з гавані і йому самому, і майну його...»². Або таке коротке формулювання: «Іетроклові, синові Гекатея, синопейцю, надано звільнення від мит (йому) і потомкам...»³. На першому місці тут стоїть ім'я особи, яку відзначають, після цього вказується наданий привілей.

До другої групи віднесено ольвійські декрети першої половини IV ст. до н.е., які розпочинаються словами: «Ольвіюполіти такому-то дали...» (‘Ολβιουπολίται ἔδωκαν). Наприклад: «Ольвіюполіти Піраллію (сину такого-то), херсонеситу, дали проксенію та звільнення від мит на усі товари..., право входу до гавані та виходу з гавані і у воєнний, і в мирний час, без конфіскації та без укладення договору»⁴.

Третю групу становлять декрети, на початку формули яких додається привітання «У добрий час!» (‘Αγαθῆι τύχηι). Як приклад можна навести декрет про проксенію, надану афінянам: «У добрий час! Ольвіюполіти дали Ксантипу, синові Арістофонта, ерхіейцю, Філополіду, синові Філополіда, Дейрадіоту – афінянам, їм самим та потомкам їхнім проксенію, право громадянства, звільнення від мит на всі товари, які б не ввезли або не вивезли вони самі, або їхні діти, або брати, у яких батьківське майно спільне, або слуги, і дали право входу до гавані та виходу з гавані і у мирний, і в воєнний час, без конфіскації та без укладення договору»⁵. Таких декретів до нашого часу збереглося досить багато⁶.

Четверта група складається з декретів III–II ст. до н. е., які, за оцінкою І.П. Нікітіної, видаються вже від імені не лише Народних зборів, а «Ради і Народу», мають мотивувальну частину та характери-

¹ Никитина И.П. Эволюция института проксении в Ольвии. Научные труды Свердловского юридического института. Вып. 44: Государственный аппарат. Историко-правовые исследования. Свердловск, 1975. С. 128-146.

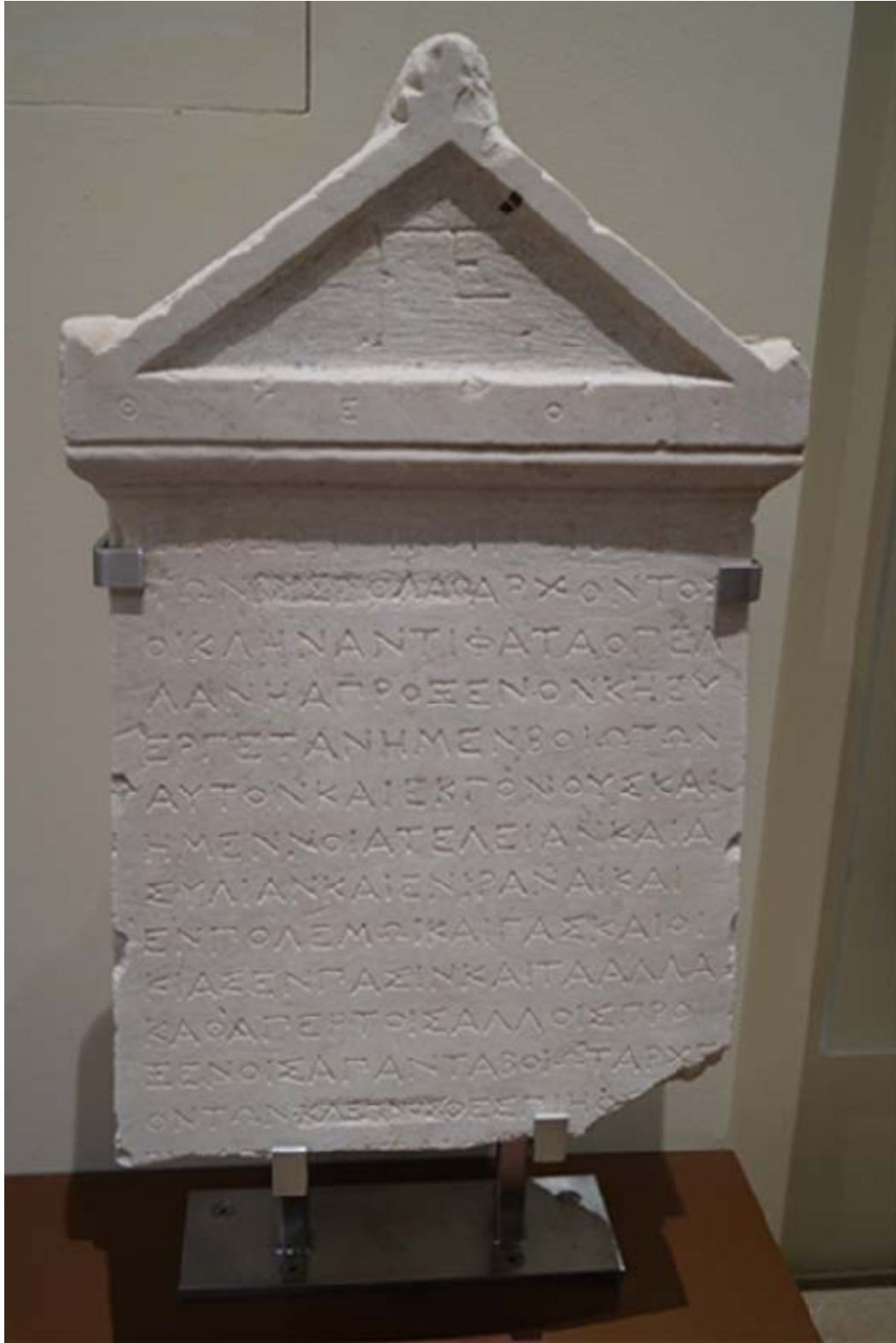
² Надписи Ольвии (1917–1965 гг.). Ленинград: Наука, 1968. № 2.

³ Там само. № 1.

⁴ Там само. № 3.

⁵ Там само. № 5.

⁶ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. № 20, 22, 23; Надписи Ольвии (1917–1965 гг.). Ленинград: Наука, 1968. № 5-9, 14, 15.

*Фрагмент проксенічного декрету з Онхеста (Беотія).
Фіви. Археологічний музей*

зуються багатослівністю¹. Формулювання мотивувальної частини можна побачити на прикладі ольвійської проксенії на честь жителя Смирни: «виявляв завжди готовність бути корисним у чомусь хорошому... взагалі та зокрема громадянам, що звертаються до нього, проживаючи у місті послуги надає..., спосіб життя благопристойний та достойний... показує». Резолютивна частина цього декрету розпочинається зі слів: «...для того, щоб було видно, що народ віддає належні почесні прекрасним та доблесним мужам, постановила Рада та Народ» похвалити такого-то та надати йому і його потомкам проксенію². Остання фраза беззаперечно засвідчує, що у II ст. до н.е. проксенія розглядається насамперед як почесність.

І нарешті, до п'ятої категорії дослідницею відносяться проксенічні декрети «римського» періоду (перших сторіч нашої ери). Їм притаманні свої особливості. Вони розпочинаються з епонімного посилення на першого архонта: «При архонтах на чолі з таким-то» (‘Επί ἀρχόντων τῶν περὶ ...), потім вказується місяць та число прийняття рішення та згадується, за чиєю пропозицією його прийнято (зазвичай це був архонт або якась інша посадова особа, інколи колегія магистратів). Постанова приймається архонтами, Радою та Народом, інколи тільки Радою та Народом. Постанови цього часу складаються з мотивувальної, констатуючої та постановлюючої (резолютивної) частини. В останій, як правило, приписується декрет «написати на плиті з білого мармуру»³ та встановити у якомусь храмі, святилищі або на найвиднішому місці⁴; а «видатки на його написання віднести на рахунок скарбників»⁵, тобто покласти на державний бюджет.

Аналіз проксенічних декретів, окрім іншого, надає дослідникам можливість визначити напрямки міжнародно-правових зв'язків античних держав. Наприклад, з ольвійських проксеній IV ст. до н.е. виявляється, що цей поліс підтримував відносини з Херсонесом⁶, Афінами⁷, Орхоменом з Аркадії⁸, Гераклеєю⁹, Істрією¹⁰, Месембрією¹, Візантієм², Фівами з

¹ Никитина И.П. Эволюция института проксении в Ольвии. *Научные труды Свердловского юридического института. Вып. 44 : Государственный аппарат. Историко-правовые исследования.* Свердловск, 1975. С. 132.

² Надписи Ольвии (1917–1965 гг.). Ленинград: Наука, 1968. № 27.

³ Там само. № 45.

⁴ Там само. № 49.

⁵ Там само. № 45.

⁶ Там само. № 3.

⁷ Там само. № 5.

⁸ Там само. № 4.

⁹ Там само. № 6.

¹⁰ Там само. № 7, 15.

Беотії³. Отже, цілком можна погодитися з авторами, які констатують широкі зв'язки Ольвії, переважно торговельного характеру, з іншими державами Північного Причорномор'я, а також Західним та Південним Причорномор'ям, полісами Балканського півострова та материкової Греції⁴. Проксенами найчастіше ставали особи, пов'язані з торгівлею, – купці, що приїздили до північнопричорноморських полісів.

До нашого часу збереглися й свідчення про спроби скасування прав, пов'язаних із проксенією. Зокрема джерела містять інформацію про такі зазіхання в Афінійській державі. Так, знаменитий оратор Демосфен, який достатньо часто захищав у себе на батьківщині інтереси Спартокідів⁵ та боспорських купців, за що отримував від них, вочевидь, за послуги, 41 талант⁶ хліба щорічно, у 355/354 р. до н.е. виступив у суді з промовою проти закону Лептина. Цей афінянин, зважаючи на випадки зловживань наданими правами, запропонував скасувати усі ателії. Заперечуючи йому, Демосфен акцентував увагу на заслугах перед громадою міста почесних громадян, і, насамперед, Спартокідів. Серед них він особливо визначив боспорського царя Левкона та його синів. «За походженням Левкон, звичайно, чужоземець, – палко наголошував Демосфен, – але за вашою постановою – афінійський громадянин. Але за цим законом ані перше, ані друге не дає йому права на свободу від повинностей. А між тим, якщо пороздумуєте, то з'ясується, що він постійно чинить вам благодіяння, і при тому такі, котрі найбільш потрібні нашому місту, тоді як кожен з інших благодійників був вам корисним лише протягом деякого часу. Адже ви, звичайно, знаєте, що до нас привозиться хліба набагато більше,

¹ Latyshev V. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. № 20.

² Надписи Ольвіи (1917–1965 гг.). Ленинград: Наука, 1968. № 9.

³ Там само. № 14.

⁴ Никитина И.П. Эволюция института проксении в Ольвии. *Научные труды Свердловского юридического института. Вып. 44 : Государственный аппарат. Историко-правовые исследования*. Свердловск, 1975. С. 135-137.

⁵ Спартокіди (грец. Σπάρτοκίδαί) – династія боспорських правителів, що перебувала при владі в 438–109 рр. до н.е. Назву дістала від засновника династії Спартока I (правив у 438–433 рр. до н.е.), який, за різними версіями, походив із фракійської, скіфської або меотійської знаті. За правління Спартокідів (Сатира I, Левкона I, Перісада I, Євмела I) у IV ст. до н.е. Боспорське царство з центром у Пантікапеї досягло найбільшої могутності. Склалася авторитарна система правління (уся влада зосереджувалася в руках архонтів – царів), за якою органи місцевого самоврядування міст (полісів) відігравали незначну роль. Боспорське царство стало одним з головних постачальників хліба до Афін, завоювало Феодосію, підкорило синдів та інші племена Прикубання, східну частину Приазов'я. За правління Спартока III (304–284 рр. до н.е.) в дельті Дону було засноване місто Танаїс, запроваджено єдиний царський титул «басилевс».

⁶ Близько 1000 кг.

ніж до усіх інших. Хліб, що привозиться водою з Понту, за кількістю дорівнює усьому, що привозиться з інших районів. І зрозуміло: це відбувається не лише від того, що ця земля виробляє величезну кількість хліба, але й тому, що її правитель Левкон дарував безмитність купцям, що везуть хліб до Афін, і оприлюднив наказ, щоб відпливаючи до вас завантажувалися першими»¹. Демосфен звертає увагу афінян на те, що з інших купців Боспорська держава стягає мито у розмірі $\frac{1}{30}$ від вартості товару та підраховує, скільки за рахунок цього економиться коштів афінян. Він багато говорить і про інші благодіяння Спартоکیدів та можливе невдоволення боспорських правителів після того, як до них дійде звістка про прийняття закону Лептина.

Наприкінці своєї промови² Демосфен звертається із запитанням до головуєчих на зборах: «Розгляньте ж, до якої міри ганьби доводить вас цей закон, що виставляє весь народ менш вірним своєму слову, аніж одна людина ... Ну, а якщо Левкон пришле до вас послів із запитанням, за яку провину ви позбавили його безмитності, скажіть заради богів, що ми відповімо їм, що напише автор зробленої на нашу користь постанови? Що деякі виявилися недостойними набутої ними пільги?»³. Зважаючи на те, що Перісад, посівши боспорський престол після свого батька, оголосив безмитну торгівлю з Афінами, можемо припустити, що Демосфену усе ж вдалося переконати афінян не позбавляти почесних громадян наданих їм прав.

Юридична практика застосування норм, пов'язаних із проксенією, свідчила про поступову еволюцію деяких основних інститутів міжнародного права, які на межі нашої ери вже набули доволі розвинених форм.

Становлення давньогрецького посольського права. Конфлікти, що періодично виникали у відносинах між полісами, вирішувалися за допомогою спеціальних уповноважених осіб – послів. У гомерівській Греції вони називалися вісниками (керюкс, ангелос), в класичній Греції – старійшинами (пресбейс).

В державах Греції, як, наприклад, в Афінах, Спарті, Коринфі та ін., послі обиралися народними зборами з осіб поважного віку, не молодше 50 років. Звідси й походить термін «старійшини». Зазвичай послі обиралися з числа заможних громадян, розважливих, статечних і красномовних, які користувалися авторитетом, були наділені правами проксенії в інших містах. Найчастіше доручення щодо здійснення

¹ Dem. Adv. Lept. 31.

² Dem. Adv. Lept. 31, 32.

³ Зубарь В.М., Русяева А.С. На берегах Боспора Киммерийского. Киев: Стилос, 2004. С. 80.

посольської місії давалися архонтам міст, насамперед архонту-полемарху (воєначальнику).

Відомі випадки, коли послами призначалися актори. Актором, наприклад, був знаменитий оратор Есхін, який представляв афінську державу перед македонським царем Філіппом II. Обрання акторів для виконання високої і почесної посольської місії пояснюється великим значенням, яке в античному суспільстві мали красномовство і декламація. Мистецтво актора суттєво посилювало вагомість і переконливість слів посла, який виступав на велелюдному зібранні, на площі або в театрі.

Чисельність посольства не була встановлена законом: кількість послів визначалася в залежності від конкретних умов. Всі послы вважалися рівноправними. Лише пізніше увійшло до звичаю обирати головного посла – «архістарійшину», що був головою посольської колегії. На утримання послів під час виконання ними їхніх повноважень відпускалися деякі грошові суми, «дорожні гроші», але вони не були достатніми для того, щоб покривати усі витрати. Саме тому послы і обирали зазвичай із заможних громадян. Послам призначався певний штат осіб, що здійснювали допоміжні функції (писарів, тлумачів та ін.). При відправленні їм надавалися рекомендаційні листи проксенів в місті, до якого виїздило посольство. Мета посольства визначалася інструкціями, які вручалися старійшинам. Ці інструкції писалися в грамоті, що складалася з двох складених разом аркушів або дощечок, натертих воском (δίπλωμα). Звідсіля й походить сам термін «дипломатія». Інструкції слугували основним документом, на вимоги якого орієнтувалися послы, виконуючи свою місію. В них визначалася мета посольства; проте в межах цих інструкцій послы користувалися певною свободою і мали можливість виявляти власну ініціативу.

Послы загалом вважалися недоторканими. Взагалі недоторканість (асилія) могла надаватися не лише послам, але й будь-яким громадянам інших полісів на засадах взаємності, що встановлювалася через укладання відповідних договорів¹. Так, за договором між грецькими полісами Літосом (колонія Спарти на о. Крит) та Маллою близько 221 р. до н.е. передбачалося: «застосування сили (репресій) щодо громадян Літоса на території Малли забороняється на засадах

¹ Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. *Вісник Львівського університету. Серія Юрид.* 2010. Вип. 50. С. 92.

взаємності»¹. На випадок порушення домовленості встановлювався штраф у розмірі 100 статерів².

Траплялися випадки, коли послів, що прямували до інших держав, з певних міркувань по дорозі затримували. З написаного невдовзі після 111 або 112 р. н.е. листа Плінія Молодшого, який на той час був намісником (легатом) римського імператора з консульською владою у провінції Віфінія і Понт³, до Траяна добре видно зацікавленість, яку виявляли римські посадовці щодо зустрічі з послом Боспорського царя Савромата та взагалі у боспорських справах. «Лікорм, відпущеник твій, – пише Пліній, – писав до мене, повелитель, та просив у випадку, коли б прибуло з Босфору яке-небудь посольство, що прямувало б до столиці, затримати його до його приїзду. Але досі ніякого посольства, принаймні до того міста, де я сам перебуваю, не приїздило. Прибув, однак, кур'єр з листом царя Савромата. Я вважав за потрібне, скориставшись для цього... зручним випадком, відправити його до тебе разом із кур'єром, посланим до мене поперед себе Лікормом. Я це зробив, щоб ти міг, одночасно ознайомившись із листами Лікорма та царя, довідатися про те, про що, ймовірно, тобі необхідно дізнатися якомога швидше та одночасно»⁴. Лист показує, з якою увагою слідкували римляни за станом справ у Боспорській державі, та визначає два різновиди боспорських дипломатів: послів та кур'єрів.

Посли, які прибули на місце свого призначення, одні або разом з прокшеном прямували до посадовця даного міста, який опікувався дипломатичними справами. Вони пред'являли йому свої грамоти і отримували від нього відповідні вказівки та поради. У найближчі після реєстрації дні (в Афінах зазвичай через п'ять днів) послі виступали в Раді або Народних зборах з поясненням мети свого прибуття. Після цього розпочиналися публічні дебати або ж справа передавалася на розгляд спеціальної комісії. Зазвичай до іноземних послів ставилися з повагою, забезпечували їм гостинний прийом, дарували подарунки, запрошували на театральні вистави, ігри та святкування.

¹ *Fontes Historiae Juris Gentium: Sources Relating to the History of the Law of Nations. Vol. 1 (1380 B.C. – 1493)* / ed. by W.G. Greve. Berlin. New York: Walter de Gruyter, 1995. P. 82.

² Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. *Вісник Львівського університету. Серія Юрид.* 2010. Вип. 50. С. 92.

³ Сапрыкин С.Ю. Плиний Младший и Северное Причерноморье. *Вестник древней истории.* 1998. № 1. С. 191-205.

⁴ Плиний Гай. Переписка Гая Плиния Цецилия Секунда с императором Траяном. *Вестник древней истории.* 1946. № 2. С. 244.

Після повернення до рідного міста члени посольства звітували в Народних зборах щодо результатів своєї місії. Кожному громадянину надавалося право в ході звітування посла висловлювати свою думку і навіть виступати проти посла зі звинуваченнями. У разі схвалення результатів послам надавали почесні нагороди. В Афінах найвищою з них був лавровий вінок із запрошенням на наступний день обідати до пританею – громадської будівлі поблизу Акрополя, в якій, окрім іншого, пригощали почесних гостей держави.

До нашого часу зберігся текст декрету I – перших десятиріч II ст. н.е. на честь ольвіополіта Дадага, сина Падага, який походив з аристократичної сім'ї та «був удостоєний посади, виконання якої заслужило найкращу оцінку, брав участь у посольстві до гегемонів (римських імператорів – авт.), причому приніс місту величезну користь у той час, як над містом нависла велика та тяжка небезпека. При цьому з'ясувалося, що завдяки як сприянню якогось бога, так і старанності посольства виявилася можливість відстояти права, що належали місту»¹. Очевидно, на честь ольвійських послів, що успішно виконали покладену на них місію, було видано й почесний декрет другої половини III ст. до н.е.². На жаль, зберігся лише його фрагмент, і тому текст не піддається прочитанню. Заслуговує на увагу й почесний декрет на честь послів, направлених метрополією Херсонесу Гераклеєю до Риму до імператора Антоніна Пія з проханням про допомогу (середина II ст. н.е.)³.

Одним з головних обов'язків послів у Греції, як і взагалі в античних державах, було укладення союзів з іншими державами та підписання договорів. На договір у стародавню добу дивилися як на щось магічне. Порушення договору, за забобонним переконанням громадян античних держав, обов'язково мало наслідком божественну кару. Саме тому укладення договорів та ведення дипломатичних переговорів у Греції визначалися суворими формальностями. Договірні зобов'язання скріплювалися присягами, що закликали в свідки надприродні сили, які нібито освячували підписаний договір. Присяги надавалися обома сторонами в присутності магістратів того міста, де підписувався договір. До присяги зазвичай додавалося ще й прокляття, що падало на порушника договору.

¹ Надписи Ольвии (1917–1965 гг.). Ленинград: Наука, 1968. № 42. С. 45-46.

² Там само. № 32. С. 39.

³ Гавриленко О.А., Новікова Л.В., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: хрестоматія-практикум для студентів напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право». Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. С. 86.

Суперечки і конфлікти, що виникали на ґрунті порушення договору, передавалися на розгляд третейської комісії. Вона накладала на винуватців порушення штрафи, які вносилися до скарбниці будь-якого божества – Аполлона Дельфійського, Зевса Олімпійського тощо. З написів відомі такі стягнення, які дорівнювали десяти і більше талантам, що в той час становило дуже велику суму. В разі зятятого небажання підкорятися вимогам третейського суду проти непокірних полісів могли вживатися примусові заходи, до священної війни включно.

Після того, як сторони перемовин доходили згоди, кожній з них ставилося в обов'язок вирізати текст договору і клятви на кам'яному стовпі чи плиті та зберігати його в одному з головних храмів (в Афінах – в храмі Афіни Паллади на Акрополі).

Гене́за давньогрецького права міжнародних договорів. Міжнародне договірне право, вироблене давніми еллінами було доволі широким за обсягом і змістом. Розмірковуючи про причини його зародження, Ф. Лоран зазначав: «Гостинність, надаючи іноземцеві притулок та захист, не могла знищити перепон, закладених духом розділення та виключності між грецькими республіками. Гість залишався іноземцем і не користувався правами та привілеями, які належали громадянам; йому не дозволялося вступати в сімейні або майнові відносини. Такий порядок речей повинен був обтяжувати взаємний обіг та розмін потреб між містами, пов'язаними спільністю походження, мови, релігії та інтересів. Тому з'явилися конвенції, якими пом'якшувалася суворість закону»¹. Отже, міжнародні договори зумовлювалися, насамперед, нагальною необхідністю в полегшенні реалізації міжполісних зв'язків.

Міжполісні угоди могли укладатися на певний період або «навіки». Наприклад, у договорі між Елідою та Гересею, укладеному в VI ст. до н.е., зазначалося: «Нехай буде союз на сто років, починаючи з нинішнього року»². В іншому договорі – між анетянами та метапійцями³ – говорилося: «Анетянам і метапійцям укласти дружбу на 50 років. А хто з них не стане дотримуватися договору, тих нехай

¹ Лоран Ф. Международное право древних греков / пер. Д.И. Каченовского. *Прописки. Сборник статей по классической древности*. 1856. Кн. 5. Ч. 1. С. 236.

² Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія: посібник для студентів історичного факультету / уклад. О.І. Шама. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 49-50.

³ Анетяни та метапійці – громадяни двох невеликих полісів в Еліді. Укладений ними в VI ст. до н.е. договір про дружбу є зразком такого роду угод в найдавніший період грецької історії.

відлучать від вівтаря Зевса в Олімпії¹ проксени та віщуни. Якщо вони [тобто проксени і віщуни] порушать клятву, то нехай вирішують тоді жерці храму Зевса в Олімпії»².

Надзвичайно поширеною в античну добу була практика фіксації найважливіших міжнародно-правових договорів на камені з метою закріпити дію їхніх норм на тривалий час. Роз'яснюючи це, сатрап Мелеагр писав жителям Іліона: «Ви добре вчините... записавши на стелу надані вам пільги та поставивши до храму, щоб залишалися для вас незмінними й надалі ці пожалування»³. Карбування на камені важливих джерел права було також своєрідною формою правового інформування населення античних держав. Копії найважливіших договорів зберігалися в національних святилищах – у Дельфах, Олімпії та на Делосі. Договори писалися кількома мовами, за числом договірних сторін. Один текст обов'язково надходив до державного архіву. В разі розриву дипломатичних відносин і оголошення війни стела, на якій був вирізаний договірний текст, розбивалася, і тим самим договір розривався.

Усі договори давньогрецьких держав, тексти яких або звістки про які збереглися до нашого часу, до певної міри умовно можемо поділити на кілька основних різновидів: договори релігійного характеру, мирні угоди, договори про міждержавні союзи та взаємну допомогу, про ісополітію або взаємне надання окремих громадянських прав, торговельні угоди.

У випадках, коли ситуація підштовхувала громадянські общини двох полісів до встановлення близьких зв'язків, вони взаємно погоджувалися, щоб громадяни одного з міст, оселяючись в іншому, користувалися не лише економічними, але й політичними правами, насамперед активним і пасивним виборчим правом. Такий союз елліни іменували *ісополітією*. Прикладами його може слугувати, зокрема, договір, укладений між полісами, розташованими на Криті, лапідарний фрагмент якого зберігся та був опублікований ще в ХІХ столітті⁴, або укладена вже в епоху занепаду Греції угода між Афінами та Родосом, яка згадується Полібієм⁵. Оцінюючи значення договорів про ісополітію, Ф. Лоран писав: «Поєднувши держави найближчими зв'язками, ісополітія уособлювала в

¹ Йдеться про заборону вчиняти урочисті жертвопринесення на вівтарі в храмі Зевса в Олімпії. У ті часи це було суворою релігійною та політико-правовою санкцією.

² Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія: посібник для студентів історичного факультету / уклад. О.І. Шама. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 256 с. С. 50.

³ Блаватская Т.В. Рескрипты царя Аспурга. *Советская археология*. 1965. № 2. С. 201.

⁴ *Corpus Inscript. Attic.* (= *Inscriptiones Graecae*). II. No 2554, 2556, 2557.

⁵ Polyb. XVI. 26. 9.

собі коріння єдності; з неї могла б розвинутися з часом федерація всіх грецьких міст. Але цю ідею не судилося виробити грекам; партикуляризм лишався переважаючою властивістю еллінського світу. Ісopolітія принесла плоди іншому народові та склала в подальшому підґрунтя для муніципій, що відіграли доволі важливу роль при утворенні римської єдності»¹.

Інші договори між еллінськими полісами мали більш вузьку мету – одержання власними громадянами на території іншої держави окремих громадянських прав. Хоча власне договорів, які були б укладені на основі взаємності, відомо дуже небагато. Переважно зустрічаються не договори, а декрети одного поліса на користь іншого або ж його громадян, найчастіше на користь проксенів. Наприклад, в одній з промов Демосфена міститься інформація про те, що афінські народні збори (екклесія) надали дозвіл фіванцям, мешканцям острова Евбеї та платейцям на те, щоб брати шлюб з афінянками (епігамію).

В якості прикладу угоди про надання іноземцю громадянства та інших прав можемо навести договір між халадрійцями та Девкаліоном², який датується фахівцями VI ст. до н.е. і являє собою одну з найбільш ранніх постанов про надання прав громадянства іноземцеві. В ньому, зокрема, зазначається: «Договір між халадрійцями та Девкаліоном. Нехай буде Девкаліон халадрійцем, і сам він, і потомство його, нарівні з іншими нехай признається проксеном і даміургом³. Нехай також має землю в Пісі⁴. Якщо ж хтось стане відбирати її в нього, викрити винного перед Зевсом⁵, якщо так буде завгодно народу»⁶.

З комерційних потреб виникали міжнародні договори більш загального характеру. Торгівля неможлива без точного виконання цивільно-правових зобов'язань, що має бути забезпечено державною владою. Та якого правосуддя міг очікувати для себе іноземець, якщо йому не було дозволено навіть подати до суду позов від власної особи, якщо

¹ Лоран Ф. Международное право древних греков / пер. Д.И. Каченовского. *Прописки. Сборник статей по классической древности*. 1856. Кн. 5. Ч. 1. С. 237.

² Халадрійці – громадяни одного з маленьких містечок в Еліді, Девкаліон – особа невідома. Договір надає Девкаліону права халадрійського громадянства та інші привілеї.

³ Даміург (давньогрец. «той, хто працює для народу») – загальне найменування посадових осіб (зазвичай доволі високого рангу) в грецькому полісі.

⁴ Місто в Еліді, неподалік від Олімпії; мабуть, до цього часу вже було захоплене елейцями. Халадрійці, очевидно, допомагали елейцям і за це отримали частину земель Піси. Чи володів Девкаліон землею в Пісі вже раніше, чи отримав її лише тепер від халадрійців як дарунок, залишається неясним.

⁵ Тобто перед жрецькими храмами Зевса в Олімпії.

⁶ Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія: посібник для студентів історичного факультету / уклад. О.І. Шама. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 50.

його інтереси не були захищені, якщо його звинувачували за чужими, невідомими йому законами? Отже, правосуддя у комерційних справах було найнагальнішою потребою і для держав, і для іноземних купців. З цього легко пояснюється необхідність укладення договорів – сюмбул, якими визначалися правила для вирішення справ або створювалися суди з представників різних народів¹. Перед такими змішаними колегіями іноземці теоретично мали можливість захиститися, відстояти свою правоту, навіть не маючи патрона. Хоча в дійсності доволі часто економічно і політично сильніші держави прагнули здійснювати тиск на ці судові колегії.

Як приклад договору-сюмбули, що виникав з торговельних потреб, можемо пригадати угоду між Еантією і Халеєм², який було укладено близько 450 р. до н.е. «Нехай ані еантієць не захоплює чужинця з землі халеян, ані халеянин – з землі еантієців, ні його самого, ні його майна для отримання викупу; але якщо сам чужинець захоплює, то можна захоплювати його безкарно. Майно чужинця на морі вільно брати всюди, окрім лише гавані біля міста; якщо хто стане захоплювати всупереч договору – штраф в 4 драхми; а якщо протримає захоплене довше 10 днів, нехай поверне в півтора рази більше того, що захопив. Якщо халеянин в Еанті проживе більше місяця або еантієць в Халеї, то нехай підпорядковується місцевому праву. Проксен, який виявився недобросовісним у виконанні обов'язків проксена, нехай піддається подвійному штрафу. Якщо судді у справах про чужинців розійдуться в думках за однакової кількості голосів, то нехай чужинець вчинить позов, вибере додаткових присяжних з числа кращих громадян, за винятком проксена та ідіоксена³: в позовах вартістю в одну міну та більше – п'ятнадцять осіб, в позовах менш цінних – дев'ять. Якщо громадянин вчинить проти громадянина позов у зв'язку з будь-яким контрактом, нехай деміурги виберуть суддів з числа кращих громадян, принісши при цьому п'ятикратну присягу⁴; таку ж присягу повинні принести й судді; справа нехай вирішується за більшістю голосів»⁵.

¹ Лоран Ф. Международное право древних греков / пер. Д.И. Каченовского. *Прописки. Сборник статей по классической древности*. 1856. Кн. 5. Ч. 1. С. 237.

² Еантія і Халей – приморські міста в Локриді Озольській. Укладений ними близько 450 р. до н.е. договір передбачає обмеження піратства та врегулювання інших спірних питань, пов'язаних із взаємовідносинами між громадянами цих міст.

³ На відміну від проксена, що виявляв гостинність в силу відповідного правового зв'язку з певною іноземною державою, ідіоксен виявляв гостинність особисту (таким є й точний переклад цього слова), тобто він був пов'язаний узами гостинності не з цілою громадянською общиною, а лише з окремою особою.

⁴ Йдеться вочевидь про принесення присяги перед вівтарями п'яти різних богів.

⁵ Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія: посібник для студентів історичного факультету / уклад. О.І. Шама. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 50.

Дослідники зауважують, що на практиці в усіх міждержавних відносинах стародавньої доби, навіть у сфері юстиції, панувало право сильного. Не маючи можливості законним шляхом через суд відстоювати свої інтереси, держави і приватні особи вдавалися до інших засобів. «Ніщо так не доводить безладного стану стародавнього суспільства та відсутність міжнародного правосуддя, – зауважував Ф. Лоран, – як афінський закон про *андролепсію*»¹. Якщо громадянин республіки був убитий за межами своєї країни, то родичам вбитого дозволялося в якості репресалії схопити трьох громадян тієї держави, яка не надала можливості покарати злочинця в судовому порядку, і передати їх до афінського суду для покарання². О.О. Мережко розглядає андролепсію як одну з форм репресалій³.

Прикладом міжполісного договору про союз та взаємну допомогу може бути вже згадана раніше угода між Елідією і Гіреєю VI ст. до н.е., в якій, зокрема, сказано: «...Якщо буде якась потреба в слові або справі, нехай допомагають один одному і у всьому іншому, і особливо на війні. Якщо ж не стануть допомагати, то нехай ті, хто порушить договір, сплатять талант срібла до скарбниці Зевса Олімпійського⁴. А якщо хто пошкодить цей напис, приватна людина, або посадова особа, або народ, то нехай він буде підданий священному штрафу, про який тут написано»⁵.

Як союзу угоду можна розглядати також і договір про союз між Афіними і Регієм (433/432 р. до н.е.): «Боги. Посли з Регію, які уклали союз і присягнули, – Клеандр (син такого-то), (такий-то, син такого-то), Силен, син Фока ... При архонті Апсевді та при раді, першим секретарем якої був Критіад, рада і народ постановили, філа Акамантида виконувала обов'язки пританів, Харій був секретарем, Тімоксен був епістатом, Каллій вніс пропозицію: бути союзу між афінянами і регійцями, афін'янам же принести присягу такого змісту: «Ставлення афін'ян до регійців і союзників у всьому буде чесним, нехитрим та простим, і ми будемо союзниками вірними, справедливими, надійними, нешкідливими та корисними, і ми не будемо допомагати ворогам регійців...»⁶.

¹ Лоран Ф. Международное право древних греков / пер. Д.И. Каченовского. *Прописки. Сборник статей по классической древности*. 1856. Кн. 5. Ч. 1. С. 238.

² Demosth. Adv. Aristocr.

³ Мережко А.А. Идея международного права (историко-социологический очерк). Киев: Юстиниан, 2010. С. 75.

⁴ Тобто до священної скарбниці храму Зевса в Олімпії.

⁵ Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія: посібник для студентів історичного факультету / уклад. О.І. Шама. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 49-50.

⁶ Там само. С. 106.

Мирні договори, які уклалися греками для завершення воєнних дій, збереглися до нашого часу переважно не в лапідарній формі, а відомі нам з нарративних джерел¹. Серед найвідоміших варто відзначити Нікіїв мир, Анталкідів мир, Філократів мир, зміст та обставини укладення яких було доволі докладно викладено Фукідідом, Демосфеном та іншими давньогрецькими авторами.

Нікіїв мир являв собою укладений в 421 р. до н.е. договір між Афінами та Спартою, що завершив першу стадію Пелопоннеської війни – так звану Архідамову війну.

До 421 р. до н.е. обидві сторони, які воювали між собою (Делоський союз та Пелопоннеської союз), були знесилені війною, що велася вже протягом цілого десятиліття. Обидва союзи здобували перемоги та зазнавали поразок, але докорінного перелому у війні, що виснажувала обох супротивників, так і не відбулося. Загибель у битві при Амфіполі найпалкіших та найвпливовіших прихильників війни – афінянина Клеона та спартанця Брасида – призвела до посилення впливу прихильників миру в Афінах і Спарті.

Ініціаторами мирної угоди виступили цар Спарти Плістоанакт і афінський воєначальник та політик Нікій. Переговори розпочалися взимку 421 р. до н.е. Після тривалих переговорів, коли обидві сторони виставили одна одній багато претензій, противники домовилися повернути захоплені під час війни території і укласти мир.

Афінський історик Фукідід² навів такі пункти договору: 1. Обидві сторони зобов'язувалися забезпечити безперешкодний прохід до святих місць морем і сушею всіх бажаючих. 2. Мир укладався на 50 років на суходолі та на морі; афінянам і їхнім союзникам не дозволялося заподіювати шкоду спартанцям та їхнім союзникам і навпаки. 3. Афіни та Спарта повертали один одному захоплені міста, які оголошувалися незалежними. «Містам, – наголошувалося в тексті договору, – бути незалежними, поки вони сплачуватимуть данину, встановлену Арістідом. Нехай не буде дозволено після укладення договору ані афінянам, ані їхнім союзникам братися за зброю на шкоду містам»³. 4. Спартанці мали повернути Афінам Панакт, афіняни Спарті – Коріфасій (Пілос); обидві сторони повернули одна одній всіх полонених: «Лакедемоняни та союзники зобов'язуються повернути афінянам Панакт, афіняни лакедемонянам – Коріфасій... та всіх лакедемонських громадян, які

¹ Рунг Э.В. Эпиликов мирный договор. Вестник древней истории. 2000. № 3. С. 85-86.

² Thuk. V. 18-25.

³ История дипломатии. В 5 т. Т. 1. / ред. В.А. Зорин, В.С. Семёнов, С.Д. Сказкин, В.М. Хвостов. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 45.

утримуються в неволі в Афінах або в будь-якій іншій частині Афінської держави, а рівно й усіх союзників... Також і лакедемоняни з їхніми союзниками зобов'язуються повернути всіх афінян та їхніх союзників»¹.

5. Окремо обумовлювалися права Дельфійського храму.

Афіняни та спартанці принесли один одному присягу щодо виконання умов цього договору, яка повинна була поновлюватися щорічно в кожному місті окремо. Спеціальне застереження (клаузула) дозволяло вносити в договір деякі зміни. Угода мала набути чинності за шість днів до закінчення місяця елафеболіона.

Мирний договір підписали 17 громадян Спарти, в тому числі Плістоанакт, з афінської сторони також 17 осіб, в тому числі Гагنون, Ламах і Демосфен.

Окрім того, Афіни і Спарта в тому ж році уклали окрему угоду, характерну для стародавніх держав. Вона передбачала взаємодопомогу у випадку нападу третьої держави або в разі повстання рабів.

Водночас варто зауважити, що Никіїв мир не розв'язав тих протиріч, які породили війну. Найзапекліші вороги Афін – Коринф і Мегари – не домоглися своїх цілей, понісши значні втрати, і всередині Пелопоннеського союзу виникли серйозні розбіжності. Обидві сторони не поспішали виконувати свої зобов'язання – Амфіполь не став знову афінським, Фіви залишили за собою Платеї, Афіни продовжили тримати гарнізон в Пілосі, Спарта повернула афінянам Панакт зруйнованим.

На практиці мир протримався всього шість років, після чого на Пелопоннесі знову розпочалися воєнні зіткнення, в яких взяли участь і Спарта, і Афіни. Після сицилійської катастрофи, яка мала наслідком державний переворот в Афінах (411 р. до н.е.), відбулися глибокі зміни в міжнародних відносинах грецького світу. «Вся Еллада прийшла в сильне збудження через тяжку поразку Афін», – зауважував Фуکیدід². Кожна держава поспішила оголосити себе ворогом Афін і примкнути до антиафінської коаліції. Знову почалася нічим не обмежена війна.

Однак вороги Афін скоро переконалися, що могутня Афінська республіка навіть після сицилійської катастрофи продовжує зберігати свою морську міць. Перемогти Афіни можна було лише за наявності великого флоту, якого ні Спарта, ні союзники не мали. Не було у них і фінансів для його побудови. Єдиний вихід зі скрутного становища антиафінська коаліція вбачала в тому, щоб звернутися за фінансовою

¹ История дипломатии. В 5 т. Т. 1. / ред. В.А. Зорин, В.С. Семёнов, С.Д. Сказкин, В.М. Хвостов. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 45.

² Там само. С. 46.

допомогою до перського царя Дарія II. Цар охоче прийняв на себе роль міжнародного банкіра. Він вважав, що це дозволить йому відновити свій вплив в Егейському морі та Малій Азії.

Як дипломат перського царя в ці роки виступав Тіссаферн, царський намісник (сатрап) в Приморській області, до якої входили грецькі міста. За його пропозицією до Спарти було відправлено одразу два посольства: від острівних греків, які відпали від Афінського союзу, та від самого Тіссаферна. Обидва посольства запропонували лакедемонянам мир і союз.

Після нетривалих переговорів у 412 р. до н.е. в Лакедемоні було укладено *союз між Спартою і Персією* на вигідних для Дарія II умовах. Згідно з цією угодою, перському цареві передавалися «вся країна і всі міста, якими нині володіє цар і якими володіли його предки». За іншою статтею, всі податки і прибутки зазначених країн і міст, які до тих пір отримували Афіни, відтепер передавалися перському царю. «Цар, лакедемоняни та їхні союзники зобов'язуються спільними силами перешкоджати афінянам стягувати ці гроші та все інше». Наступна стаття проголошувала, що війну проти Афін повинні вести спільно цар, лакедемоняни та їхні союзники. Наголошувалося, що війна може бути припиненою тільки за спільною згодою всіх учасників договору, тобто царя і Спартанської симмахії. Всякий, хто повстане або відступить від царя, Спарти або союзників, повинен був вважатися спільним їхнім ворогом. Текст договору був скріплений підписами Тіссаферна від імені Персії та спартанським навархом (начальником морських сил) Халкідеем – від імені Спарти.

Договір 412 р. до н.е. був нав'язаний Спарті її безвихідним становищем. Він незабаром викликав невдоволення самих спартанців, які зажадали його перегляду. З іншого боку, й Тіссаферн не цілком точно дотримувався своїх зобов'язань щодо виплати грошового утримання лакедемонським морякам.

Розпочалися нові переговори. В результаті між спартанцями та персами був укладений договір у місті Мілеті. Порівняно з попередньою угодою Мілетський договір був більш вигідним для Спарти. Цар підтвердив своє зобов'язання підтримувати і оплачувати військо Лакедемонського союзу, що перебувало на перській території. Втім і цей договір не міг цілком задовольнити лакедемонців, оскільки вони претендували на загальногрецьку гегемонію. Притому в силі залишалася досить обтяжлива стаття, що передавала перському царю всі міста і всі острови, якими володів не тільки він сам, але і його предки. «За змістом цієї статті, – писав Фулідід, – лакедемоняни замість обіцяної

всім еллінам свободи знову наклали на них перське ярмо». Вимога Спарти усунути цю статтю викликала гнів Тіссаферна. Перського сатрапа вже починав турбувати твердий тон спартанських дипломатів. З цього часу перська дипломатія робить поворот від Спарти у бік свого недавнього ворога – Афін¹.

Анталкідів мир являв собою мирний договір, укладений у 387 або 386 р. до н.е. в Сардах після закінчення Коринфської війни 395–387 рр. до н.е. між Спартою, з одного боку, та коаліцією грецьких полісів на чолі з Афінами та Фівами – з іншого.

Договір названий за іменем глави спартанського посольства Анталкіда. Умови миру були продиктовані грекам Персією, яка воювала спочатку проти Спарти, а потім спільно зі Спартою проти Афін. Відповідно до його положень: 1) під владу персів переходили грецькі міста Малої Азії, острів Кіпр та Клазомени; 2) полісам Греції надавалась автономія, лише Лемнос, Імброс і Скірос були залишені під владою Афін; 3) були розпущені усі політичні союзи, окрім Пелопоннеського.

Неприйняття або невиконання умов Анталкідового миру загрожувало війною. Спостереження за виконанням умов договору було покладено на Спарту, що сприяло посиленню її гегемонії в Греції. Анталкідів мир призвів до втрати грецьких завоювань періоду греко-перських війн 500–449 рр. до н.е., сприяв розвитку політичної роздрібненості Греції².

Філократів мир – це мирний договір, що був укладений в 346 р. до н.е. між македонським царем Філіппом II і Афінами і названий за іменем Філократа (Philocrates) – очільника афінського посольства, секретаря народних зборів Афін.

У 347 р. до н.е. афінське посольство, до складу якого, зокрема, входили Демосфен, Есхін та Філократ, які взяли на себе ініціативу щодо укладення цього мирного договору, було направлено з Афін до Пелли (Македонія). Умови Філіппа II полягали в тому, що кожна сторона залишає за собою право управляти територіями, які перебували в їхньому володінні на момент укладення договору, за винятком міст Фосіс та Алос. Щодо них Філіпп хотів чинити все, що він захоче, без урахування думки афінян. Укладення договору відбулося в ході Третьої Священної війни (355–346 рр. до н.е.) і наперед визначило її результат – поразку Фокіди. За умовами Філократового миру Афіни втратили всі свої володіння на теренах Фракії (окрім Херсонеса Фракійського),

¹ История дипломатии. В 5 т. Т. 1. / ред. В.А. Зорин, В.С. Семёнов, С.Д. Сказкин, В.М. Хвостов. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 50.

² Там само.

визнали завоювання Філіппа II на півострові Халкідіці та вступили в союз із Македонією. Водночас цей договір палко вітав відомий давньогрецький філософ, логограф і риторик Ісократ як перший крок до здійснення його давньої ідеї об'єднання Греції для «щасливої війни» з Персією. «Ти звільниш еллінів, – писав він Філіппу, – від варварського деспотизму і після цього ошчасливиш всіх людей еллінською культурою»¹.

Міждержавні договори античних полісів Північного Причорномор'я – найдавніші пам'ятки міжнародного права на теренах України. З-поміж пам'яток міжнародного права кінця I тис. до н.е. одне з визначних місць посідають договори, що уклалися між окремими державами. За кількістю сторін стародавні міжнародні договори зазвичай були двосторонніми. Причини цього полягають в особливостях міжнародних відносин того часу і державних потреб, які найкраще могли бути забезпечені на двосторонньому рівні. Усі, хто цікавиться історією міжнародного права, мають можливість ознайомитися з подібними документами, що походять з теренів сучасної України – з північнопричорноморського регіону². Так, у працях видатного історика та мовознавця академіка С.О. Жебелєва³ достатньо ґрунтовно опрацьовано проблему політичних умов підписання мілето-ольвійського договору, прийнятого невдовзі після 331 р. до н.е., року облоги Ольвії полководцем Олександра Македонського Зопіріоном. Копія документа, вибита на кам'яній брилі, була віднайдена археологами при розкопках міста Мілета у 1903 році. Існуюча традиція робити копії договору мовами сторін свідчила про важливість, яку надавали у той час міжнародним договорам, зобов'язанням, закріпленим у них. Як правило, дві копії у лапідарному вигляді зберігалися в державах – сторонах договору, виставлені на агорі, а інші – віддавалися на депозит до найвпливовіших храмів⁴.

¹ История дипломатии. В 5 т. Т. 1. / ред. В.А. Зорин, В.С. Семёнов, С.Д. Сказкин, В.М. Хвостов. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 53.

² Гавриленко О. А. Основні риси міжнародного права та міжнародно-правові відносини держав північнопонтійського регіону античного часу. *Право і безпека*. 2006. № 1. С. 147-148.

³ Жебелев С.А. Милет и Ольвия. *Известия АН СССР. Отд. гуманитарн. наук*. 1929. № 6. С. 427-435.

⁴ Гавриленко О.А. Міждержавні договори античних полісів Північного Причорномор'я – найдавніші пам'ятки міжнародного права на теренах України. *Проблеми ефективності міжнародного права. Матеріали науково-практичного круглого столу 4 квітня 2014 року*. Харків: ФОП Бровін О. В., 2014. С. 6-10.

Ймовірно, що віднайдена мілето-ольвійська угода підтверджувала та розширювала положення іншого договору, який було підписано раніше. Відповідно до його статей мілетяни та ольвіополіти на території обох полісів порівнювалися у громадянських правах: «...Мілетяни користуються ателіями на тих же засадах, як вони користувалися раніше... Точно так же й ольвіополіти повинні у Мілеті користуватися таким же чином тими правами, які мілетяни мають у місті Ольвії». Громадяни полісів згідно з договором навіть мали можливість обіймати посади у державній адміністрації. «...Якщо ж мілетянин бажає обіймати (в Ольвії) державні посади, йому належить звернутися до ради; коли він буде зареєстрований, він може обіймати ці посади і (тоді) повинен, як і інші (ольвійські) громадяни, сплачувати податі та ін.». Права громадян обох полісів мали захищатися у судовому порядку незалежно від місця розгляду справи¹. Очевидно, за терміном дії це був безстроковий договір. Такими в античний час були переважно всі широкомасштабні договори. Укладаючись, як правило, на невизначений термін (рідше в самому договорі зазначалось, що відносини сторін в ньому закріплені «навіки»), подібні міжнародні угоди діяли досить довго, оскільки жодна зі сторін не наважувалася порушити їх. В стародавній Греції таким міжнародним договорам, що зберігалися в Дельфійському та Олімпійському храмах, щорічно приносилися клятви, присяги, якими договір поновлювався².

Питання про ініціатора підписання угоди досі залишається відкритим. С.О. Жебелев припускає, що за загальним духом його редакції та на підставі аналізу перебігу політичних подій 30-х років IV ст. до н.е. можна дійти висновку про первинність ініціативи з боку Мілета. Зважаючи на факт укладення з ініціативи останнього подібних угод з іншими своїми колоніями – Кізиком, Сардами, Філаделами, – з таким висновком можна беззастережно погодитися, тим більше, що за змістом мілето-ольвійський договір майже аналогічний іншим. Так, в угоді з Кізиком зазначається: «... Обидва міста мають бути дружніми на вічні часи, згідно з батьківськими настановами (κατά τά πάτρια), Кізикенцю бути в Мілеті мілетянином, мілетянину в Кізиці – кізикенцем, як [вони й раніше були]». Отже, за поширеною у той час традицією мілето-ольвійський договір, як і інші подібні, являв собою договір про

¹ Жебелев С.А. Милет и Ольвия. *Известия АН СССР. Отд. гуманитарн. наук.* 1929. № 6. С. 427-428; Русяева А.С., Русяева М.В. *Ольвия Понтийская: Город счастья и печали.* Киев: Стило, 2004. С. 100-101.

² Мишулин А.В. Идеи права в междуэллинских отношениях. *Вестник древней истории.* 1946. № 2. С. 64.

ісополітію (іσοπολιτεία)¹ і виступав як важливе джерело міжнародного права першої половини IV ст. до н.е.

До нашого часу зберігся й текст військово-політичного договору між державами. Ще на початку XX ст. відомим археологом, дослідником Херсонеса В.В. Латишевим вперше було віднайдено та опубліковано цінну пам'ятку міжнародного права – договір про дружбу та взаємну допомогу між Херсонесом та понтійським царем Фарнаком I². Документ датований 179 р. до н.е. Досягнута угода була спрямована проти скіфів: Фарнак, який прагнув виставити себе захисником «еллінських» міст від оточуючого «варварського» населення, зобов'язувався надати Херсонесу військову допомогу в разі нападу на місто або підвладну йому територію³. У договорі сторони покладали на себе взаємні зобов'язання «не підіймати зброї» одна проти одної, в міру сил зберігати основи суспільного ладу та «не чинити... нічого такого, що могло б зашкодити народу...» обох країн⁴. Угода свідчить про повноправний статус херсонеського поліса на міжнародній арені, висвітлює деякі особливості його входження до європейського і взагалі міжнародного співтовариства, дозволяє краще зрозуміти значення міст-держав Північного Причорномор'я у світовій історії.

Договір був закріплений клятвою царя Фарнака. За часів античності практика принесення клятви була не лише обов'язковим, а й найбільш розвиненим та сталим елементом тексту договору, у тому числі письмового. Часто така присяга супроводжувалася жертвопринесенням. Як зазначає Р. Вестбрук, «клятвою насправді досягалася та ж мета, що й письмовою формою договорів у сучасному міжнародному праві: це була процедурна формальність, яка підкреслювала серйозність і тривалість його положень»⁵.

Отже, грецькі поліси, що в стародавній час розташовувалися на теренах сучасної України, не були вилучені з системи міжеллінських відносин. Це яскраво ілюструють міжнародні договори, тексти яких віднайдені археологами.

¹ Cybichowski S. Das antike Völkerrecht Zugleich ein Beitrag zur Konstitution des modernen Völkerrechts. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1907. S. 64.

² Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. 594 p. № 402.

³ Колобова К.М. Фарнак I Понтийский. *Вестник древней истории*. 1949. № 3. С. 31-32.

⁴ Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. Симферополь: Таврия, 1990. С. 47-48.

⁵ Westbrook R. International Law in the Amarna age. *Amarna Diplomacy. The Beginnings of International Relations* / ed. by R.Cohen and R.Westbrook. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 2000. P. 38.

Давньогрецькі міжполісні союзи. Міжполісні коаліції відомі в Стародавній Греції з VIII ст. до н. е. Найчастіше їх поділяють на чотири основні типи: амфіктіонії, симмахії, епімахії та симполітії.

Амфіктіонії, як зазначав відомий дослідник грецьких старожитностей В.В. Латишев, являли собою «релігійні союзи сусідніх народів для спільного вшанування якого-небудь божества, без будь-якого відношення до їхньої племінної спорідненості (так що в амфіктіонії могли брати участь і одноплемінні народи, як, наприклад, у Делоській, і різні племена, як в Дельфійсько-фермопільській)»¹. Не завжди були громадянами однієї держави ті, хто збирався біля спільного святилища для принесення жертв та для змагань. При заснуванні союзу до святилища примикали й сусідні поліси, пов'язані торговельними або політичними інтересами². Членів подібного союзу називали амфіктіонами (Ἀμφικτιόνες або Ἀμφικτύονες)³.

З ним погоджувався й Ф.Ф. Мартенс, який писав: «Виникнення амфіктіоній в Греції пояснюється виключно релігійними причинами. Так називалися союзи сусідніх міст і держав грецьких, які на спільні кошти будували храм на честь того чи іншого божества, обирали з-поміж своїх громадян загальну раду для нагляду за його будівництвом і відправлення в ньому богослужіння та взаємно зобов'язувалися охороняти скарби його й привілеї, часто вельми значні, проти всіх інших народів, які зазіхнули б на них»⁴. Власне амфіктіоніями називали союзи, що були створені навколо святилищ Посейдона в Онхесті та Калаврії, потім – союзи навколо храмів піфійського та делоського Аполлона⁵. До останньої з названих амфіктіоній входили й деякі північнопричорноморські держави, зокрема Ольвія⁶.

Від початку метою амфіктіоній були спільні жертвопринесення та проведення святкувань на честь певного божества при його храмі, захист самого храму та його скарбів, які накопичувалися від приватних та громадських пожертвувань, а також покарання порушників священних

¹ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 305.

² Cybichowski S. Das antike Völkerrecht Zugleich ein Beitrag zur Konstitution des modernen Völkerrechts. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1907. S. 33-39.

³ Thuk. III, 104.

⁴ Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В 2 т. / под ред. В.А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2008. Т. 1. С. 46.

⁵ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. С. 73.

⁶ Гавриленко О.А. Ольвія, Ольвіополіс. *Велика українська юридична енциклопедія*. У 20 т. Т. 1: Історія держави і права України. Харків: Право, 2016. С. 528-530.

звичаїв¹. Інколи під час святкових зборів могли відбуватися наради представників різних полісів про політичні справи, які мали спільний інтерес для представників регіону².

Отже, діяльність амфіктіоній поступово набуває політичного забарвлення. Згодом, як зауважує Ю.В. Щокін, ці релігійні союзи почали справляти на міжнародні відносини доволі суттєвий політичний вплив³. Ступінь цього впливу був різним. «Компетенція амфіктіоній, – писав професор Харківського університету А.М. Стоянов, – не виходила за межі релігійних питань, і все, що ними було зроблено з міжнародного права, може бути зведене до наступних правил про війну: забороняється під час війни руйнувати міста, що належать до союзу амфіктіонії, забороняється позбавляти їх води під час облог і наказується охороняти спільними силами храмове майно»⁴.

Найвідомішою та найвпливовішою була *Дельфійсько-Фермопільська амфіктонія*, що утворилася у VIII ст. до н. е. внаслідок поєднання Дельфійської амфіктіонії при храмі Аполлона (бога-цілителя та віщуна, покровителя мистецтв) у Дельфах і Фермопільської амфіктіонії при храмі Деметри (богині родючості, покровительки землеробства)⁵. В.В. Латишев зазначав, що походження цього союзу відноситься ще до доісторичних часів: за переказом Амфіктіон, син Девкаліона, оселившись в Фермопілах, заснував там у 1522 р. до н.е. союз із народів⁶, який згодом аргоський цар Акрісій поєднав з іншим подібним союзом, заснованим ним у Дельфах. Дійсно, не можна сумніватися, що початковим центром союзу був храм Деметри Амфіктіоніди неподалік від Фермопіл, у селищі Анфела⁷.

¹ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 305-306.

² Cybichowski S. Das antike Völkerrecht zugleich ein Beitrag zur Konstitution des modernen Völkerrechts. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1907. S. 33-34.

³ Щекин Ю.В. Межполисные и межплеменные союзы Древней Греции VIII–IV веков до н.э. *Теорія і практика правознавства*. 2016. Вип. 2 (10). С. 1-13. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/download/86698/82272>

⁴ Стоянов А.Н. Очерки истории и догматики международного права: лекции, читанные в 1873-1874 академическом году в Харьковском университете. Харьков: Типогр. Харьк. ун-та, 1875. С. 47.

⁵ Щекин Ю.В. Межполисные и межплеменные союзы Древней Греции VIII–IV веков до н.э. *Теорія і практика правознавства*. 2016. Вип. 2 (10). С. 1-13. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/download/86698/82272>

⁶ Цей рік наводиться в хронологічному пароському написі, що відноситься до 264–263 р. до н.е.

⁷ Herod. VII. 200.

Свідчення давніх авторів про склад союзу є неповними та неузгодженими між собою. За словами Есхіна¹, в союзі брали участь 12 племен (εθνη), з яких кожне мало по два голоси, незважаючи на відмінності в їхній економічній, політичній та військовій впливовості. Він називає поіменно 11 племен, а саме: фессалійців, беотійців, дорійців, іонійців, перребів, магнетів, локрійців, етейців, фтіотів, фокейців та малійців. У списку Павсанія² названо ті ж самі племена, окрім беотійців, етейців і перребів, і, крім того, долопи та еніани, – загалом 10 племен. У словнику Гарпократіона, як і у Есхіна, перераховано за іменами 11 племен, серед яких зі згаданих Есхіном відсутні фессалійці, локрійці та етейці, але натомість названі долопи, еніани та дельфійці³.

Головною метою союзу було спільне вшанування дельфійського бога і піклування про його святилище, члени союзу дбали про благоустрій храму, охорону його скарбів, безпеку прочан, що перебували в Дельфах, недоторканість священних земель тощо. Цю мету видно з тексту давньої присяги амфіктіонів, що збереглася до нашого часу: «не руйнувати жодного міста, що належить до союзу, що не відводити від нього води ані в воєнний, ані в мирний час; якщо хтось порушить це, проти того йти війною і знищити його міста; також якщо хтось вкраде те, що належить божеству, або замислить що-небудь проти святилища, або буде знати про це, тому мстити і рукою, і ногою, і голосом, і всіма засобами»⁴.

Однак Дельфійсько-Фермопільська амфіктіонія мала і політичне значення в грецькій історії, хоча поодинокі випадки її втручання в політику також мали релігійне забарвлення. Так, Геродот згадував, що амфіктіонії призначили грошову нагороду за вбивство зрадника Ефіальта, який вказав персам обхідну стежку при Фермопілах в 480 р. до н.е.⁵ Окрім того, політичного значення союзу надавали й священні війни, хоча вони велися виключно з метою покарання за напад на храм, захоплення його скарбів або поземельних володінь. У такому ж значенні можна розглядати і присягу амфіктіонів, адже її положення пом'якшували суворість воєнних звичаїв стародавніх греків, надавали їхнім постійним війнам більш гуманного характеру. Саме питання щодо охорони дельфійського

¹ Эсхин. О преступном посольстве / пер. Н.И. Новосадского под ред. К.М. Колобовой. *Вестник древней истории*. 1962. № 3. 116. URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/aeschines/aesch2-f.htm>

² Paus. X. 8, 2.

³ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 290-291.

⁴ Эсхин. О преступном посольстве / пер. Н.И. Новосадского под ред. К.М. Колобовой. *Вестник древней истории*. 1962. № 3. 115. URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/aeschines/aesch2-f.htm>.

⁵ Herod. VII. 213.

храму, цього найдавнішого і найважливішого загальноеллінського святилища, та про управління його доходами було важливим політичним питанням.

Збори амфіктіонів відбувалися двічі на рік (восени і навесні), причому кожного разу амфіктіонії збиралися спочатку в Фермопілах, ймовірно, для здійснення жертвопринесень Деметрі та Амфіктіону, і звідтіля вирушали до Дельф¹.

Право брати участь у зборах мали всі громадяни полісів, які брали участь в амфіктіонії, але правом голосу при вирішенні справ союзу користувалися спеціальні представники, які називалися ієромнемонами і призначалися кожною державою за кількістю її голосів у союзі. Загалом до цієї колегії входило двадцять чотири ієромнемони. Наприклад, Афіни, що мали один голос, щорічно обирали за жеребом одного ієромнемона; ймовірно, таким же способом і на такий самий термін обиралися вони і в інших полісах. До обов'язків, що покладалися на членів цієї колегії, входило вирішення справ, що відносилися до культу та управління союзом, особливо піклування про охорону храму, його скарбів і поземельних володінь, влаштування Піфійського свята, спостереження за виконанням статутних норм амфіктіонії (писаних чи неписаних), особливо священного перемир'я², та, нарешті, скликання великих зборів, які, ймовірно, мусли остаточно вирішувати найважливіші питання, що стояли перед амфіктіонією.

Окрім ієромнемонів представниками союзних держав на зборах амфіктіонів були пілагори (в подальшому, з кінця IV ст. до н.е., вони, можливо, називалися агоратрами). За сферою діяльності вони, ймовірно, відрізнялися від перших тим, що пілагори, ймовірно, були політичними представниками союзних держав, а ієромнемони – релігійними представниками племен³. Пілагори могли посилатися кожним полісом у

¹ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 293.

² До нашого часу зберігся докладний документ, датований 380 р. до н.е., де наводиться клятва ієромнемонів та перелік їхніх обов'язків. Вони повинні були стягувати штрафи, приводити до присяги нових ієромнемонів і глашатаїв, спостерігати за тим, щоб священна земля не оброблялася, щоб на ній не ставилися ані млини, ані ступи (для вичавлювання оливкової олії та соку з винограду), піклуватися про влаштування дельфійських свят, наглядати за порядком на іподромі та стадії, де відбувалися спортивні змагання, за станом джерел води і доріг. За будь-яке порушення встановленого порядку з винної особи стягувався штраф, який, у разі його несплати громадянином, мав бути внесений за нього його містом під страхом виключення з амфіктіонії. Після цього в документі перераховуються дари і жертви, що приносилися Аполлону членами союзу, з позначенням вартості кожного дару.

³ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 293.

будь-якій кількості (в Афінах, наприклад, до кожних зборів амфіктіонії обиралися по три пілагори¹), але в будь-якому випадку всі разом вони мали двадцять чотири голоси.

Рішення союзу амфіктіонів зазвичай ухвалювалися таким чином: спочатку ієромнемони після обговорення справи ухвалювали своє рішення, яке потім розглядалося в синедріоні – загальній раді, в якій спільно брали участь ієромнемони та пілагори, і, нарешті, остаточно затверджувалося загальними зборами. У випадках порушення своїх обов'язків по відношенню до союзу винні особи або поліси піддавалися суду амфіктіонів.

В політичній історії дельфійська амфіктіонія вперше згадується у зв'язку зі священною Крісейською війною, що відбулася на початку VI ст. до н.е. Мешканці міста Кріси, що розташовувалося поблизу Дельф на річці Пліста², з неповагою ставилися до святилища і ображали прочан, які звідусіль сходилися до Дельф. Зважаючи на це амфіктіони з ініціативи афінян звернулися до оракула, який наказав їм йти війною на крісійців, місто зруйнувати, жителів обернути в рабство, а землі їхні присвятити богам із заборорою обробляти їх. Члени союзу взяли місто в облогу та захопили Крісу. Всю землю від Дельф до моря було обернено у власність дельфійського храму. Однак мешканці Кріси зі зброєю в руках пішли на гору Кірфіс, звідки ще протягом шести років продовжували боротьбу з амфіктіонами. На честь захоплення Кріси члени релігійного союзу гучно відсвяткували Піфійське свято (590 р. до н.е.), причому до традиційних музичних змагань було додано також гимнастичні та кінні, на яких переможці отримали цінні призи. Вісім років потому, після остаточного підкорення крісійців, було знову влаштовано свято зі змаганнями, на яких нагородами слугували вже лаврові вінки, як і в наступні часи. Амфіктіони поклали на себе організацію цих ігор та встановили на майбутнє їхню періодичність – раз на чотири роки.

У подальшій історії Дельфійсько-Фермопільської амфіктіонії ми бачимо переважання в ній тих полісів, які мали найбільший політичний вплив (афінян, лакедемонців). Мешканці Дельф, що були раніше фокейським містом, після Крісейської війни (коли саме, невідомо) стали самостійними членами амфіктіонії та отримали два голоси. У V ст. до н.е. під час боротьби афінян з лакедемонянами Дельфи то переходили

¹ Демосфен. О венке. 149. URL: <http://simposium.ru/ru/node/10204>; Эсхин. Против Ктесифонта. 115. URL: <http://simposium.ru/ru/node/10203>

² Згодом це місто, зруйноване під час священної війни, було відбудоване на самому березі моря та назване Кіррою.

до рук фокейців при перевазі афінян в боротьбі, то оголошувалися самостійними, якщо перевага була на боці спартанців, поки, нарешті, за Нікієвим миром (421 р. до н.е.) не була остаточно визнана незалежність Дельф від Фокейського союзу.

З IV ст. до н.е. Дельфійсько-Фермопільська амфіктіонія частіше починає втручатися в політику та змінює свій колишній суто релігійний характер. Так, після захоплення спартанцями фіванської фортеці Кадмеї (383 р. до н.е.) амфіктіони, незважаючи на те, що спартанці не порушили цим вчинком своєї амфіктіонської присяги, наклали на них грошовий штраф (під впливом фіванців, які після перемоги над спартанцями відігравали у союзі велику роль і бажали скористатися цим для своїх політичних вигод) і потім, коли спартанці не сплатили ані початкової, ані збільшеної згодом суми, виключили їх з числа членів союзу. Несплата подібного штрафу фокейцями (за що його було накладено, достеменно невідомо) призвела до священної війни, яка дуже зашкодила Елладі. Філіпп Македонський, який втрутився в цю війну і сприяв упокоренню фокейців, отримав два забрані у них голоси в амфіктіонії й, таким чином, став учасником найдавнішого священного еллінського союзу, що відкрило йому шлях до підпорядкування Греції. Афіняни були надзвичайно обурені прийняттям Філіппа до союзу та головуванням його на Піфійських іграх, але все ж погодилися з цим за порадою Демосфена, який вважав, що не на часі було тоді воювати одним проти всіх «через тінь, що в Дельфах»¹. Та все ж це вплинуло на авторитет амфіктіонії. Священна війна, розпочата в 339 р. до н.е. з метою покарати мешканців міста Амфісси за обробку присвячених Аполлону крісейських полів, відкрила Філіппу пряму дорогу до Греції. Два голоси Філіппа в раді амфіктіонів у подальшому залишилися і за його сином Олександром.

З початку III ст. до н.е. в амфіктіонії отримав перевагу Етолійський союз, який посилювався під час смут епохи діадохів (спадкоємців Олександра Македонського). Етолійці самовладно розпоряджалися в союзі. У написах цієї епохи кількість етолійських ієромнемонів завжди була набагато більшою, ніж двоє. Решта полісів, навпаки, були представлені далеко неповно; здебільшого поряд з етолійцями вказуються близькі родичі та союзники етолійської симполітії: дельфійці, беотійці, фокейці. Загальна кількість голосів рідко досягає двадцяти чотирьох. З держав, що не входили до симполітії, своїх представників

¹ Демосфен. О мире. *Демосфен. Речи*. В 3 т. Т. 3. Москва: Памятники исторической мысли, 1996. С. 66. 25.

найчастіше направляли афіняни, а також інші держави, які в даний момент з якихось причин були дружніми до етолійців.

У 191 р. до н.е. римський консул Маній Ацилій Глабріон перемогою при Фермопілах поклав кінець владі етолійців в амфіктіонії, і наступного року незалежність Дельф та колишні порядки в союзі було відновлено, причому амфіктіони, замість розграбованої храмової скарбниці, поклали до храму грошову суму, що дорівнювала 3 талантам і 35 мінам. В подальшому амфіктонія вже не мала важливого політичного і релігійного значення. Після перетворення Еллади на римську провінцію вона отримала нову, значно змінену організацію, а при Октавіані Августі до числа її членів приєдналося місто Нікополь, збудоване на честь перемоги 2 вересня 31 р. до н.е. у битві між флотом Октавіана та об'єднаним флотом Марка Антонія і єгипетської цариці Клеопатри поблизу мису Акцій¹.

Визначне місце серед релігійно-політичних об'єднань еллінських держав античного часу посідала також *Делоська амфіктонія*. Священний союз народів іонійського племені здавна існував при храмі Аполлона на о. Делос. Вже у так званому гомерівському гімні Аполлону (що відноситься, на думку фахівців, ймовірно, до кінця VI ст.) є згадка про збори на о. Делос іонійців, які під час святкувань тішили бога кулачними боями, співом і танцями². Таку ж інформацію наводить і Фуکیدід: «З давніх-давен були на Делосі великі збори іонійців та сусідніх острів'ян; вони збиралися на святкування з дружинами і дітьми..., там проводилися гімнічні та музичні змагання і міста посилали хори, як свідчить і Гомер (далі Фуکیدід цитує два фрагменти зі згаданого гімну). Згодом же острів'яни та афіняни посилали лише хори, а змагання припинилися, як здається, внаслідок лих»³.

Тирани, які час од часу набували влади в державах, розташованих на Егейському морі, намагалися різними способами виказувати свою повагу до Делоського божества. Наприклад, Полікрат Самоський подарував храму сусідній острів Ренію та приєднав його ланцюгами до Делоса. За наказом афінського тирана Пісістрата очищено всю частину Делоса, яку видно було з храму, викопано і перенесено поховання на інші частини острова та на Ренію. З часу заснування Першого Афінського морського союзу о. Делос було перетворено на місце зборів

¹ Акцій, сучасна назва Пунта – мису на західному узбережжі Амбракійської затоки, Греція.

² Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 296.

³ Thuk. III, 104 (весь цей розділ його праці присвячено історії делоської амфіктіонії).

союзників і зберігання союзної скарбниці й, таким чином, він набув важливого політичного значення. Відтоді, як союз перетворився на афінську морську державу і союзна скарбниця була перенесена до Афін (454 р. до н.е.), афіняни набули пануючої ролі в амфіктіонії та зосередили в своїх руках управління храмом і справами союзу, для чого стали обирати спеціальну комісію посадових осіб під назвою αμφικτιονες¹. У 426 р. до н.е. афіняни знову ретельно очистили весь острів, вивізши з нього труни, і заборонили на майбутнє народжуватися та помирати на Делосі, тобто всіх хворих наказали висилати з острова. Вони постановили проводити делоське свято (Δηλια) раз на чотири роки, відновили на ньому гімнічні змагання та для більшої пишності додали кінні перегони, яких раніше не було. Члени спілки відправляли на це свято священні посольства – феорії (θεωριαί), очільники яких – архіфеори (αρχιθεωροί) намагалися всіма засобами сприяти пишності посольства і свята, на якому вони були представниками своїх держав. В Афінах архіфеорія була літургією, що покладалася на найзаможніших громадян². У 422 р. до н.е. афіняни з метою остаточного очищення острова видалили всіх його мешканців на малоазійський берег, але наступного ж року, вважаючи свої військові невдачі покаранням від Аполлона за занадто жорстокий вчинок з делосцями, повернули їх на острів³.

Після нещасливого для афінян результату Пелопоннеської війни Делос підпав під панування лакедемонців і управління храмом було передано делосцям⁴, яким воно й належало, ймовірно, до переходу гегемонії на морі знову до афінян після битви при Кніді (394 р. до н.е.). У 70-х роках IV ст. до н.е., як видно з документів, що мають відношення до амфіктіонії⁵, в ній брали участь, окрім афінян, грома-

¹ Завідування Делоським храмом належало афінянам вже в 434 р. до н.е.

² Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 297.

³ Thuk. V. 32.

⁴ Щодо цього можна дійти висновку зі знайденого на Делосі напису, датованого іменами спартанських царів Агіса та Павсанія і всіх п'яти ефорів, який згадує про «храми та майно бога», очевидно делоського.

⁵ Зокрема це найважливіший документ амфіктіонії, що складається з 3-х уламків, з яких один, так званий *marmor Sandwicense*, знайдений ще в XIX столітті, а два інші віднайдені лише відносно нещодавно. Документ являє собою звіт амфіктіонів за чотириріччя 377–374 рр. до н.е. – звід доходів та витрат храму, перелік неспроможних боржників тощо. Серед доходів відзначені: орендна плата з належних храмові будинків і ділянок землі на Делосі та Рені, судові мита та завдатки, відсотки з коштів, взятих у борг з храму та ін., загалом 9 талантів з лишком. Витрати з храмових коштів були зроблені на вінець, піднесений божеству (з оплатою праці митцеві, який виготовив

дяни острівних полісів Мікон, Сірос, Тенос, Кеос, Сериф, Сіфн, Іос, Парос, Ікар, Наксос, Андрос, м. Каріста на Евбеї та, можливо, деякі інші міста. Організація і чисельність членів комісії амфіктіонів, що завідувала справами союзу, піддавалися змінам: так, у 410 р. до н.е. було чотири афінські амфіктіони з річним терміном перебування на посаді, тоді як з 377 р. до н.е. протягом чотириріччя керувала одна й та ж комісія з п'яти афінських амфіктіонів з секретарем та одного андроського. З цього видно, що після повернення управління справами амфіктіонії до рук афінян було постановлено, щоб у комісії брали участь депутати і від інших членів союзу; але в 341 р. до н.е. у складі комісії знову були лише афінські амфіктіони в кількості п'яти осіб з секретарем.

В епоху піднесення влади Філіппа Македонського делосці, які й раніше неодноразово висловлювали невдоволення владою афінян і бажали від неї позбутися, принесли на них скаргу дельфійській амфіктіонії, яка все ж вирішила справу на користь афінського поліса, після того як оратор Гіперід, посланий афінянами в якості адвоката на суд амфіктіонів, сказав чудову «Делоську промову» (яка, на жаль, до нашого часу не збереглася), в якій доводив, що афіняни, які відновили святкові делоські зібрання, мають право нагляду за храмом. Близько 320 р. до н.е. (ймовірно, за мирним договором з Антипатром, що був укладений в 322 р.) афіняни відмовилися від Делоса, який відтоді був абсолютно незалежним від них до 166 р. до н.е. При цьому амфіктіонія, як видається, була остаточно знищена, і храмом стали завідувати ιεροποιοι, що обиралися з делоських громадян¹.

Існували також інші амфіктіонії, про які збереглося дуже мало відомостей. Наприклад, Страбон² згадує про калаврійську амфіктіонію (при храмі Посейдона на о. Калаврії поблизу берегів Арголіди), до якої належали міста: Герміона, Епідавр, Егіна, Афіни, Прасії, Навплія та Орхомен Мінійський (в Беотії). Участь останнього в амфіктіонії показує, що основа її відноситься до найдавнішої епохи, коли область Орхомена ще доходила до моря. Згодом на місце Навплію до амфіктіонії вступив Аргос, а на місце Праса – Спарта. Онхестська

вінець), на культові триніжники, що були дані в нагороду хорам, які здобули перемогу в змаганні, на покупку 109 биків для свята, на позолоту їхніх рогів, на переїзд хорів тощо. Окрім цього звіту доволі багато інших написів, що мають відношення до Делоської амфіктіонії, було знайдено частково в Афінах, частково на Делосі при розкопках, що були проведені там після 1876 р. французькими археологами.

¹ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 298.

² Strab. VIII, 6, 14.

амфіктіонія при храмі Посейдона в Онхесті неподалік міста Галіарта в Беотії відома лише за своєю назвою¹. Потім цей храм був загальним святилищем Беотійського союзу².

Амфіктіонією з певними зауваженнями можна вважати й об'єднання полісів на чолі з Ольвією (неподалік сучасного м. Миколаїв) навколо храму Ахілла на острові Левке (нині о. Зміїний) у Чорному морі³. У першій половині VII ст. до н.е. мілетські мореплавці звернули увагу на єдиний пустельний острівець у Чорному морі неподалік від дельти Дунаю, назвавши його Левке (Білий). За даними археологічних розкопок, першими на ньому з'явилися елліни, які «оселили» на високому скелястому стрімчаку героя троянської війни Ахілла, оспіваного Гомером у знаменитому епосі «Іліада». Це сприяло створенню особливого міфу. Відповідно до нього, мати Ахілла Фетіда з похоронного багаття в Трої перенесла його на цей острів, що став з цього часу місцем його посмертного перебування. Ніхто з людей не мав права селитися на ньому. За різними переказами, тут періодично жили душі його дружин, серед яких древні автори найчастіше називали Єлену, Іфігенію і навіть Медею, а також його друзів у Троянській війні – насамперед Патрокла.

Вже з часу заснування Ольвії її громадяни приділяли культу Ахілла, який у міфах та переказах вважався захисником моряків, значну увагу. Саме завдяки їхній ініціативі на о. Левке було влаштовано святилище героя. В останній чверті VI ст. до н.е. в Ольвії та на острові майже водночас були споруджені храми⁴. З часу заснування на острові храму значно збільшилася кількість дарчих принесень. Елліни, які заїздили сюди з різних куточків античного світу, намагаючись умилостивити душу Ахілла з метою вдалого плавання або переселення, а можливо, й під час порятунку від бурі, залишали дарунки.

На жаль, святилище на о. Левке піддавалося кількаразовим розграбуванням. Як зазначають А.С. Русяєва та М.В. Русяєва, в Ольвії навіть було прийнято спеціальну постанову про острів Левке з метою охорони його храмової скарбниці та «зміцнення легенд про таємничість

¹ Strab. IX, 2, 33.

² Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 299.

³ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. до н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 206-208.

⁴ Русяева А.С. О храме Ахилла на острове Левка в Понте Эвксинском. *Вестник древней истории*. 2004. № 1. С. 187.

культу»¹. На острові заборонялося постійне проживання та перебування людей у нічний час, за рідкісним винятком. Таке рішення могло виходити як від громадянської общини міста-заступника, так і від жерців. У декреті IV ст. до н.е., висіченому на мармуровому постаменті статуї, встановленої на острові на честь ольвіополіта, який вигнав з нього піратів, підкреслювалося, що опіка над о. Левке була заповідана громадянам Ольвії їхніми пращурами². Протягом століть ольвіополіти постійно прагнули до розширення його популярності й зміцнення тим самим міжнародного авторитету своєї держави. Поступово культ Ахілла на о. Левке став міжполісним і навіть панеллінським, судячи з того, що він часто згадується античними авторами та зі знахідок на острові монет і присвят, які походили із різних, у тому числі й досить віддалених, регіонів античного світу. Герой у багатьох присвятах іменується владикою острова. Це символічне володарювання, яким наділяли його шанувальники, диктувало запровадження багатьох заборон відносно Левке, перетворювало культ Ахілла в Причорномор'ї на особливий культ героя-бога, що слугував символом єдності чорноморських полісів³.

Давньогрецькі *симмахії*, на відміну від амфіктоній, являли собою союзи (коаліції) держав, що мали на меті досягнення певних військово-політичних цілей⁴. Оскільки в кожному з відомих між державних об'єднань такого роду одна з держав політично домінувала, нав'язуючи свою волю іншим членам об'єднання, в літературі їх інколи називають гегемоніями⁵. Найвідомішими і найвпливовішими симмахіями свого часу були Лакедемонська (Пелопоннеська або Спартанська) і Афінська (Делоська).

Лакедемонська (Пелопоннеська або Спартанська) симмахія була утворена в другій половині VI ст. до н.е. і являла собою союз пелопоннеських полісів. Її члени були формально рівноправними між собою, однак фактично главою союзу (містом-гегемоном) була Спарта.

¹ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская : Город счастья и печали. Киев : Издательский дом «Стилос», 2004. С. 34.

² Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. № 325.

³ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. Киев: Стилос, 2004. С. 35.

⁴ Cybichowski S. Das antike Völkerrecht Zugleich ein Beitrag zur Konstitution des modernen Völkerrechts. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1907. S. 40-53.

⁵ Стоянов А. Н. Очерки истории и догматики международного права: лекции, читанные в 1873–1874 акад. году в Харьковском университете. Харьков: Типогр. Харьк. ун-та, 1875. С. 48; Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 299.

Апогею своєї могутності Лакедемонська симмахія досягла до доби Греко-перських воєн, коли Спарту розглядали як природну захисницю і представницю інтересів усієї Еллади і вона мала честь керувати не лише сухопутними, але й морськими силами еллінів. Але незабаром зарозумілість і утиски Спарти спричинили незадоволення союзників, і поруч з Лакедемонським союзом постав могутній союз Делосько-аттичний (Афінський). Взаємні невдоволення і заздрість Спарти до підвищення афінської могутності призвели до жорстокої і тривалої Пелопоннеської війни 431–404 рр. до н.е. – найбільшої в історії Стародавньої Греції війни між союзами еллінських полісів, що закінчилася повним торжеством Спарти, яка знову стала на чолі всієї Еллади, але ненадовго. У цю епоху, як ми дізнаємося з праці Аристотеля «Афінська політія»¹, спартанці брали данину зі своїх союзників і, між іншим, з афінян. Друга чверть IV ст. до н.е. ознаменувалася новою хвилею жорстокої боротьби двох гегемоній – спартанської та ліванської. Ця боротьба остаточно знищила могутність Спарти, і битва при Мантинеї в 362 р. до н.е. завдала останнього удару по існуванню Лакедемонського союзу².

Устрій цього союзу навіть в епоху його розквіту ґрунтувався на нетривких, патріархальних за своєю природою засадах. За умовами союзу всім його членам забезпечувалася недоторканність їхньої території та автономія³. Водночас Спарта завжди виявляла схильність до того, щоб у власних інтересах запроваджувати в союзних полісах, інколи навіть насильницьким шляхом, олігархічний спосіб правління як найбільш зручний для неї⁴.

Вищим органом Лакедемонської симмахії були загальні збори (сіллогос). Спарта на свій розсуд могла скликати на засідання цього органу представників союзних держав для обговорення і вирішення питань про війну та мир, про договори з іншими державами і взагалі про справи союзу. Збори представників союзу відбувалися зазвичай в Спарті (найчастіше навесні), причому всі міста союзу, незалежно від їхнього розміру та ступеня впливовості, мали рівне право голосу (по одному голосу кожне), і справи вирішувалися за волевиявленням більшості. Всі уповноважені союзних міст, як правило, брали участь у спільному

¹ Aristot. Ath. Pol. 39.

² Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 300.

³ Thuk. V. 77.

⁴ Thuk. I. 19, 76, 144 та ін.

обговоренні справ¹. Але траплялося, що спартанці спочатку ухвалювали власне рішення з певного питання, а потім союзники засідали окремо під головуванням ефорів². Вважалось, що рішення більшості мають силу для всього союзу, якщо не було якихось перешкод з боку богів або героїв³.

Часом траплялося, що Спарта навіть без попередньої наради з союзниками запрошувала їх надати військову допомогу (особливо під час нападу ворогів на землі, що належали до союзу або при виході з коаліції союзного міста). Але якщо союзникам справа, для якої вони були покликані, здавалася несправедливою, вони могли відмовити в допомозі й за це Спарта не мала права вчиняти щодо них жодних стягнень. За небажання ж якоїсь із союзних держав узяти участь у війні, що була розпочата за спільною згодою, Спарта могла накласти на неї грошовий штраф.

Вирішення поточних справ союзу належало до компетенції спартанських ефорів як верховній владі пануючого в союзі міста⁴. Ефори, або ефорат (від грец. "Ефорос – спостерігач) являли собою колегію з п'яти вищих посадових осіб, яким фактично належало керівництво державою (хоча номінально на чолі Спарти стояли два царі, які виконували функції військової влади та верховних жерців). Щорічно ефори обиралися з числа повноправних громадян – спартіатів народними зборами – апеллою⁵.

Найважливіший обов'язок союзників полягав у виставленні війська на час війн, що велися від імені симмахії, насамперед для захисту від нападів на Пелопоннес⁶. Спарта кожного разу визначала, якою саме має бути чисельність війська. Пелопоннеські поліси постачали до союзного війська виключно піхоту, зазвичай важку⁷. Якщо війна велася на морі, то прибережні міста зобов'язані були виставити флот, а ті поліси, що розташовувалися не на узбережжі і не мали кораблів, – робити відповідні грошові внески. Інші військові витрати розподілялися між членами союзу відповідно до стану кожної держави. Постійних внесків і союзної скарбниці, як в Афінському союзі, в Лакедемонській симмахії

¹ Xen. Hell. II. 2. 19; V. 2. 11.

² Thuk. I. 118.

³ Thuk. V. 30.

⁴ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 301.

⁵ Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Держава і право античного світу. *Історія держави і права зарубіжних країн: підручник*. 2-ге вид., допов. та змін. / за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків: ХНУВС, 2021. С. 102-103.

⁶ Thuk. V. 77.

⁷ У 382 р. до н.е. було дозволено замість постачання війська робити грошові внески в розмірі трьох егінських оболов за людину в день, на які Спарта запрошувала найманців. (Xen. Hell. V. 2. 21).

не було. Головне начальство над союзними військами у воєнний час належало спартанським царям, накази яких союзники, як і самі лакедемоняни, зобов'язані були беззаперечно виконувати¹.

Афінська (Делоська) симмахія (Перший Афінський морський союз, Делосько-аттичний морський союз) була заснована в 477 р. до н.е. на острові Делос, розташованому в Егейському морі. Основною метою цього об'єднання була боротьба з персами «для помсти за лиха, заподіяні ними Елладі», та «для звільнення еллінів, які ще залишалися під їхньою владою»².

Спочатку під час греко-перських воєн, допоки боротьба точилася в межах самої Греції, на чолі об'єднаних сил грецьких племен стояла Спарта. Але незабаром, коли воєнні дії були перенесені на море, виявилось, що консервативна спартанська держава не може залишатися провідником усіх еллінів. Зверхнє та деспотичне ставлення лакедемонського очільника Павсанія до союзників послужило безпосередньою причиною того, що в 477 р. вони (спочатку острови Хіос, Лесбос і Самос) визнали над собою верховенство Афінської держави, заслуги якої під час воєнних дій надавали їй повне право на головну роль. Таким чином було покладено основу Афінський симмахії або Першому Афінському морському союзу, до якого приєдналися потім малопомалу багато островів та прибережних міст Егейського моря. Спарта зі своїми пелопоннеськими союзниками з різних причин доволі легко допустила перехід гегемонії на морі до Афін, але сама не увійшла до складу нової симмахії та перестала брати участь у війні.

Новоутворений союз отримав тверду організацію. Спочатку всі члени союзу були вільними та рівноправними, з однаковим правом голосу в союзних зборах (*συνοδος*), місцем яких було призначено о. Делос і які склалися з представників союзних держав. Кожен член спілки мав право брати участь в обговоренні та голосуванні з усіх питань³. Оскільки війна мала вестися головним чином на морі, союзники зобов'язалися виставити лише флот з екіпажем, але не сухопутні війська. Водночас при цьому одразу ж було визнано за необхідне, щоб невеликі міста замість того, щоб надавати в розпорядження союзного командування флот, здійснювали грошові внески (*φορος*). Тому, як писав Фулідід, афіняни визначили, які міста повинні були виставити флот,

¹ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1 : Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 301.

² Thuk. I. 91; III. 10

³ Щекин Ю.В. Межполисные и межплеменные союзы Древней Греции VIII–IV веков до н.э. *Теорія і практика правознавства*. 2016. Вип. 2 (10). С. 1-13. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/download/86698/82272>

а які – сплачувати форос¹. Внески робилися щорічно до загальносоюзної скарбниці, місцем зберігання якої було обрано храм Аполлона на Делосі. Загальна сума внесків за розкладкою Арістіда, якому доручено було здійснити оцінку фінансового стану союзників для рівномірного розподілу внесків, визначена була в обсязі 460 талантів. Окремі міста вносили більші чи менші суми відповідно до ступеня своєї економічної спроможності та військово-політичного значення. Для завідування скарбницею симмахії було засновано особливу колегію скарбників, що звалася *ελληνοταμια*².

З плином часу все більша кількість союзників стала замінювати передачу флоту під команду союзу на грошові внески, і афіняни, на яких, головним чином, поклялася турбота про ведення війни з персами, стали дивитися на союзну казну як на свою власну і повновладно розпоряджатися нею, особливо після того, як її в 454 р. за пропозицією Перикла, з огляду на недостатню безпеку Делоса від ворогів Афінської симмахії – персів та спартанців, було перенесено звідтіля до Афін³. Таким чином, завдяки безтурботності та невойовничому характеру союзників вплив Афін значно піднісся на шкоду правам інших членів союзу, які невдовзі потрапили в підлегле становище до афінян. Таким чином з рівноправного союзу виникла афінська держава (*αρχη*). Навіть наймогутніші з союзників (насамперед Наксос і Фасос) повинні були підкорятися і були суворо покарані, як за зраду (*προδοσια*)⁴, за будь-яку спробу скористатися своїми військовими силами для повстання проти абсолютної гегемонії Афін. До часу Пелопоннеської війни 431–404 до н.е. лише острови Хіос та Лесбос залишалися незалежними союзниками.

Афінський контроль над членами симмахії виявлявся у жорсткому нав'язуванні своєї форми правління підлеглим містам. А.М. Стоянов так писав про це: «Нарешті, що Афінська гегемонія була справжньою тиранією, видно з відносин до тих держав, які мали не однакову з Афінами форму правління. Афіни нав'язували свою демократію союзникам проти їхньої волі, причому вдавалися до насильницьких

¹ Thuk. I. 96.

² Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 302.

³ Thuk. I. 96.

⁴ Рунг Э.В. Продоσια: феномен предательства в классической Греции. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2016. № 2. С. 77–87.

заходів, до позбавлення окремих міст самоврядування, до перетворення на клерухії тощо»¹.

У містах, що прагнули вийти з союзу, афіняни розташовували свої гарнізони (φρουραί)², в деяких випадках втручалися до внутрішнього управління союзних полісів. Залежність громадян союзних міст від Афін дійшла до того, що вони позбавлені були навіть власного суду і зобов'язані були, принаймні у важливих кримінальних справах, прибувати до Афін і звертатися до суду геліастів³. Ця обставина, дуже принизлива для союзників, мала неабияку важливість для самої афінської держави, адже за таких обставин скарбниця Афін збагачувалася за рахунок судових зборів та штрафів. Окрім того, це яскраво показувало могутність афінян та їхню владу над союзниками.

Загалом відносини Афін до інших полісів, що входили до складу союзу, ґрунтувалися на окремих двосторонніх договорах, умови яких розрізнялися в деталях і надавали Афінам то більшого, то меншого впливу на державний устрій та управління союзних міст.

Внески союзників перетворилися на обов'язкову данину, яку вони щорічно зобов'язані були сплачувати в свято Діонісій. Афіняни дивилися на неї як на свою власність і не вважали для себе обов'язковим звітувати перед союзниками про те, на що спрямовувалися кошти, оскільки вони виконували своє зобов'язання захищати їх від зовнішніх ворогів. Розкладка данини здійснювалася в Афінах законодавчим шляхом і до того ж лише на чотирирічний термін – від одних великих Панафіней до наступних, так що через кожні чотири роки розмір форосу міг змінюватися.

Для зручності розподілу та збирання коштів до союзної скарбниці всі союзні поліси, загальна кількість яких в епоху найбільшого піднесення союзу перевищувала дві сотні, були розподілені на п'ять округів: іонійський (входило близько 35 міст), карійський (близько 65 міст), геллеспонтський (42), фракійський (43) та острівний (27 міст).

¹ Маринович Л.П. Греция в V в. до н.э. *История Европы: С древнейших времен до наших дней*. В 8 т. Т. 1: Древняя Европа. Москва: Наука, 1988. С. 259.

² Аристотель у праці «Афінська політія» повідомляв, що дві тисячі афінських громадян перебувало в гарнізонах у землях союзників. У розпорядженні цих гарнізонів перебували кораблі. Окрім того, ще існували особливі посадовці – νηες φρουριδες, які, ймовірно, спостерігали за настроями населення союзних міст.

³ У договорі афінян з халкідянами 445 р. до н.е. останнім надавалося право самосудності у всіх справах, окрім таких, за які в якості покарань призначалися вигнання, смертна кара і атимія. За цими ж справами халкідянам було надано право апелювати до афінської Гелієї. Можна з повною ймовірністю припустити, що подібні норми існували й щодо інших союзників.

Пізніше, ймовірно, близько 437 р. до н.е., карійський округ було об'єднано з іонійським.

Невеликі міста, розташовані в одній місцевості або близько пов'язані між собою (як, наприклад, колонії з метрополіями), складали об'єднання для внеску данини – сінтелії (συντελεια). Форос вносило місто, що стояло на чолі сінтелії. Якщо якісь міста повністю або частково не вносили данини, афіняни направляли туди для її стягнення особливих збирачів (εκλουεις) в супроводі військової ескадри на чолі з одним або кількома стратегами, які в разі потреби вдавалися до військової езекуції. Однак, незважаючи на всі ці заходи, афінянам не часто вдавалося отримувати данину в тому розмірі, який був визначений за розкладкою.

З часу перенесення союзної скарбниці до Афін $\frac{1}{60}$ частка щорічної данини (απαρχαι) стала відраховуватися до священної скарбниці богині Афін¹. До нашого часу збереглася значна кількість уламків списків цієї 60-ї частини або цілої суми данини², на підставі яких можна більш-менш точно простежити обсяги данини, які дійсно отримували афінянами в різні роки. Історичними даними засвідчені три великі епохи, коли сума данини зазнавала істотних змін: 1) в перші десятиліття існування союзу загальна сума данини залишалася приблизно незмінною, але внаслідок вступу до союзу нових членів суми внесків окремих міст зменшувалися; 2) до часу Пелопоннеської війни афіняни, за словами Фукідида³, отримували щорічно до 600 талантів; ця зміна відбулася внаслідок розкладки 437 р. до н.е., при якій на кожен з полісів, що вступив до союзу під час його утворення, накладена була приблизно та ж сама сума, яку він сплачував за початковою розкладкою; 3) у 425 р. до н.е. при архонті Стратоклі й за пропозицією Фудіппа було здійснено нову розкладку, за якою загальна сума була збільшена до 1300 талантів, тобто більше ніж удвічі проти колишньої, але в дійсності афіняни отримували лише трохи більше 900 талантів. Постанова народних зборів про нову розкладку збереглася до нашого часу в уламках кам'яної плити. Після сицилійської експедиції афіняни внаслідок відокремлення від союзу багатьох міст

¹ Окрім цих *απαρχαι*, які надходили до скарбниці богині Афін у вигляді «дару» союзників, останні зобов'язані були також на ознаку поваги до афінських богів доправляти від кожного міста по бику та по дві вівці до Панафінейських свят і зерно, зібране на початку щорічних жнив у розмірі $\frac{1}{600}$ частини всього зібраного ячменю та $\frac{1}{1200}$ частини пшениці – Елевсинським богиням.

² Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 304.

³ Thuk. II. 13.

замінили данину 10-відсотковим митом (δεκοτη) з предметів ввезення та вивезення, але й такі заходи не поліпшили афінських фінансів¹.

Оскільки до складу Афінської симмахії у другій половині V ст. до н.е. входили й північнопричорноморські поліси, вони також сплачували союзний податок – форос. До нашого часу збереглися унікальні документальні свідчення афінської експансії на Боспорі – списки афінського форосу. У списку за 425/424 рр., окрім Німфея, у ньому значилися також Гермонасса, Патрей, Кіммерій та інші міста Північного Причорномор'я².

В 404 р. до н.е., після розгрому Афін спартанським воєначальником і флотоводцем Лісандром в останній битві Пелопоннеської війни біля містечка Егос-Потамоса (405 р.), внаслідок якої кілька тисяч афінян, у том числі й низка стратегів, були взяті в полон і страчені, за умовами миру з лакедемонянами Афінська (Делоська) симмахія припинила своє існування.

На зміну Афінській симмахії в 378 р. до н.е. був утворений *Другий Афінський морський союз*. Його статут у лапідарній формі (викарбуваний на мармуровій плиті) зберігся до наших днів³. На думку Ю.В. Щокіна, це найдавніший статут міжнародної організації, що є в розпорядженні сучасних вчених⁴.

Протягом перших двох десятиліть IV ст. афіняни спромоглися настільки оговтатися від погрому, яким скінчилася для них Пелопоннеська війна, і відновити свій вплив на Егейському морі, що в 378 р. до н.е. вони стали на чолі нового союзу, до якого пристали насамперед Хіос, Мітилена, Мефімна, Родос та Візантій, а потім й інші міста.

У березні 377 р. до н.е., в архонтство Навсініка, афінське народне зібрання в уже згаданому декреті, текст якого зберігся до нашого часу, встановило ті положення, які повинні були лягти в основу нових союзних відносин між членами симмахії (тобто виробило статут союзу). Право вступати до союзу було надано усім бажаючим еллінам та варварам, які не перебували в підданстві перського царя. Всі члени союзу зберігали свободу і автономію та право мати який завгодно державний лад, не

¹ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 305.

² Берзин Э. Синдика, Боспор и Афины в последней четверти V в. до н.э. *Вестник древней истории*. 1958. № 1. С. 125.

³ Исаева В.И. Греция в IV в. до н. э. *История Европы: С древнейших времен до наших дней. В 8 т. Т. 1: Древняя Европа*. Москва: Наука, 1988. С. 319.

⁴ Щекин Ю.В. Межполисные и межплеменные союзы Древней Греции VIII–IV веков до н.э. *Теорія і практика правознавства*. 2016. Вип. 2 (10). С. 1-13. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/download/86698/82272>

приймаючи на своїй території афінських гарнізонів і начальників та не сплачуючи данини. У разі ворожого нападу з суші або з моря на союзні міста афіняни та інші союзники зобов'язувалися подавати союзникам допомогу всіма силами.

Для того, щоб надати союзникам гарантію проти відновлення клерухій в їхніх землях, афіняни відмовилися від усіх своїх громадських і приватних володінь в землях союзників і встановили, щоб починаючи з архонтства Навсініка ані афінська держава, ані окремі її громадяни не мали права будь-яким способом купувати будинки або земельні володіння на теренах союзних держав. У разі порушення цієї заборони будь-який громадянин союзного міста мав право зробити заяву (донос) до союзної ради, на яку покладался обов'язок продати таке майно і половину виручених грошей видати донощику, а іншу внести до скарбниці симмахії. Всякого, хто запропонував би внесення будь-яких змін до союзних умов, афіняни та союзники повинні були судити як порушника союзу і карати смертю або вигнанням за межі симмахії, а також конфіскацією майна¹. Таким чином, інші поліси, з огляду на досвід попередньої Афінської (Делоської) симмахії, постаралися максимально, наскільки це було тоді можливо, юридично обмежити вплив Афін, спираючись на принципи Царського миру, укладеного в 387 р. до н.е.².

В наступні три роки, завдяки перемогам Хабрія і Тимофія, союз так розширився, що кількість його членів досягла 70³ або 75⁴, і після миру 374 р. до н.е. Спарта змушена була визнати морську гегемонію Афін. Але згодом афіняни почали все більше викликати невдоволення союзників тим, що залучали їх до участі у війнах, які не зачіпали інтересів союзників, стали знову засновувати клерухії в їхніх землях всупереч умовам договору, вимагати грошові внески (συνταξεις) на військові потреби, знову втручатися до їхніх внутрішніх справ та вимагати, щоб у деяких видах процесів вони приїздили на суд до Афін, нарешті, стали вимагати для осіб, що перебували під їхнім покровительством,

¹ Щекин Ю.В. Межполисные и межплеменные союзы Древней Греции VIII–IV веков до н.э. *Теорія і практика правознавства*. 2016. Вип. 2 (10). С. 1-13. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/download/86698/82272>

² Антонов В.В. Второй Афинский морской союз и возрождение имперской политики Афин в первой половине IV в. до н.э.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Специальность 07.00.03 – Всеобщая история. Нижний Новгород, 2003. 24 с. С. 22. URL: https://static.freereferats.ru/_avtoreferats/01002618855.pdf

³ Diod. XV, 30.

⁴ Эсхин. О преступном посольстве / пер. Н.И. Новосадского под ред. К.М. Колобовой. *Вестник древней истории*. 1962. № 3. 70. URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/aeschines/aesch2-f.htm>

різноманітних привілеїв у союзних полісах. Взаємний конфлікт призвів до того, що в 357 р. до н.е. найважливіші з союзних міст – Хіос, Родос, Кос і Візантій фактично вийшли зі складу Другого Афінського морського союзу і втягнули його в нищівну війну, що закінчилася через два роки тим, що афіняни змушені були визнати їхнє відокремлення від симмахії *de jure*. Війна з Філіппом спричинила за собою нові втрати для афінян на македонсько-фракійському березі й нарешті в 338 р. до н.е. після битви при Херонеї відбувся остаточний розпад союзу.

Відносини афінян до членів симмахії визначалися окремими договорами з кожним з них, які укладалися відповідно до встановлених афінянами основних положень¹. Спільними справами союзу завідувала постійна союзна рада – синедріон (το συνεδριον των συμμαχων), що засідала в Афінах і складалася з представників союзних міст – синедрів (συνεδροι), окрім Афін, які не мали в ній свого представника. Кожен з союзних полісів мав у раді один голос, і справи вирішувалися за більшістю голосів.

Зазвичай вирішення справ союзу відбувалося таким порядком: союзна рада (синедріон) вносила свій висновок у певній справі до афінської ради п'ятисот², яка в разі згоди з рішенням синедрів вносила його до своєї пробулеми (προβουλευμα), тобто до «законодавчої ініціативи», і представляла народним зборам. У випадку ж незгоди рада п'ятисот представляла свій висновок окремо від рішення союзників. Остаточно справу вирішували народні збори (Ἐκκλησία)³. До компетенції союзна рада відносилися справи про війну, мир і договори з іншими державами, про розпорядження союзними внесками тощо; вона ж здійснювала судочинство у справах про порушення основних прав союзників.

За умовами договору 377 р. до н.е. афіняни прямо зобов'язувалися не стягувати данини з союзників, адже останні повинні були подавати діяльну допомогу при зовнішніх нападах на членів союзу. Але згодом, коли до союзу приєдналася низка незначних міст, дозволено було замінювати доправлення військ та флоту грошовими внесками, які, щоб

¹ Див., наприклад, договір з візантійцями, з халкідянами, з керкірцями, акарнанцями та кефалленцями.

² Рада п'ятисот, Пентакосіон (дав.-гр. Βουλή των Πεντακοσίων) – вищий орган виконавчої влади та державного контролю в Стародавніх Афінах, створений у 509 р. до н.е. Клісфеном замість солонівської Ради чотирьохсот. Часто іменувалася просто Радою (дав.-гр. βουλή).

³ Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Держава і право античного світу. *Історія держави і права зарубіжних країн: підручник*. 2-ге вид., допов. та змін. / за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків: ХНУВС, 2021. С. 113.

уникнути ненависного союзникам найменування «форос» (φορος), отримали назву «синтаксис» (συνταξις). Вони вносилися в Афінах до союзної скарбниці, з якої здійснювалися витрати на військові потреби. Загальна сума внесків до Союзницької війни 357–355 рр. до н.е. невідома, а після неї коливалася від 45 талантів¹ до 60².

Офіційно Другий Афіньський морський союз був розпущений македонським царем Філіппом II після битви при Херонеї (в 338 році до н.е.).

На відміну від симмахії, *епімахією* (грец. Ἐπιμαχία, від ἐπι – проти і μαχομαι – борюся) в Стародавній Греції називали оборонний союз полісів для захисту в разі, якщо хтось із суб'єктів союзу зазнає напад. Так, за свідченням Фукідида, афіняни уклали з керкірянами не симмахію, щоб в разі нападу останніх на Коринф їм не довелося зламати умову з пелопоннесцями, а епімахію, на той випадок, якщо якась із держав вчинить напад на Керкіру чи Афіни, або ж на їхніх союзників³. Епімахією формально можна вважати й договір, укладений Афінами з хіосцями від 384 р. до н.е. в межах створення Другого Афіньського морського союзу. Формула угоди була наступною: «Якщо хтось нападе на афінян, нехай хіосці нададуть допомогу всіма можливими засобами. Якщо хтось нападе на хіосців, нехай афіняни нададуть допомогу всіма можливими засобами»⁴. Таким чином, офіційно Другий Афіньський морський союз створювався як епімахія, тобто оборонний союз. Але, вочевидь, на практиці чіткого розмежування між симмахією та епімахією не існувало.

Договори про епімахію закріплювалися усною клятвою відповідних посадових осіб союзних держав. У самому тексті договору часто містився зміст цієї клятви та інколи включався пункт про поновлення її через певний термін⁵. Так, у договорі між Афінами та Регієм говориться: бути союзу між афінянами і регійцями, афінянам же принести клятву наступного змісту: «Ставлення афінян до регійців і союзників до всіх буде чесним, нехитрим і простим, і ми будемо союзниками

¹ Demosth. Про вінок. 234.

² Aeschin. Про злочин. посольство. 71.

³ Thuk. 1. 44.

⁴ Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики). Санкт-Петербург: Гуманитарная Академия, 2001. 510 с. Глава III. URL: <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/books/pechatnova/006.htm>

⁵ Гавриленко О. А. Основні риси міжнародного права та міжнародно-правові відносини держав північнопонтійського регіону античного часу. *Право і безпека*. 2006. Т. 5. № 1. С. 148.

вірними, справедливими, надійними, необразливими і корисними, і ми не допомагатимемо ворогам регійців...»¹.

Договором про епімахію, вочевидь, можна вважати і спрямовану проти скіфської загрози угоду, яку було укладено у 179 р. до н.е. між херсонеською громадянською общиною та понтійським царем (дідом Мітрідата Євпатора) Фарнаком I. Окрім того, що в договорі сторони поклали на себе взаємні зобов'язання «не піднімати зброї» одна проти одної, монарх обіцяв в разі нападу скіфів на поліс або підвладну йому територію надати Херсонесу військову допомогу: «Я завжди буду другом херсонесцям і, якщо сусідні варвари виступлять походом на Херсонес або на підвладну херсонесцям країну, або будуть кривдити херсонесців, і вони закличуть мене, буду допомагати їм, оскільки буде в мене час, і не замислю зла проти херсонесців жодним чином, і не піду походом на Херсонес, не підніму зброї проти херсонесців ...поки вони залишаться вірними дружбі зі мною»². А.С. Русяєва та М.В. Русяєва припускають, що цей договір був складовою договірної системи, до якої приєдналися також Віфінія, Каппадокія, Гераклея, Кізик, Месембрія, Одессос та, можливо, Ольвія³. К.М. Колобова вважає, що паралельно з цією угодою Херсонесом було укладено й договір із сарматами⁴.

Симполітії виникли в Стародавній Греції в V ст. до н. е. на основі старих племінних союзів. Вони включали в себе етнічно близькі поліси і племінні об'єднання. Найвідомішими і найвпливовішими серед них були Беотійська, Фессалійська, Фокідська, Аркадська і Халкідська симполітії⁵. За своєю організацією симполітії були близькими до конфедерацій і навіть, на думку деяких вчених, до федеративних держав⁶. Поліси, що входили до складу сімполітій, передавали частину своїх

¹ Хрестоматия по истории древней Греции / под ред. Д.П. Каллистова. Москва: Мысль, 1964. С. 249.

² Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. № 402.

³ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. Киев: Стилос, 2004. С. 131.

⁴ Колобова К.М. Фарнак I Понтийский. *Вестник древней истории*. 1949. № 3. С. 31.

⁵ Щекин Ю.В. Межполисные и межплеменные союзы Древней Греции VIII–IV веков до н.э. *Теория і практика правознавства*. 2016. Вип. 2 (10). С. 1-13. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/download/86698/82272>

⁶ Маринович Л.П. Греция в V в. до н.э. *История Европы: С древнейших времен до наших дней*. В 8 т. Т. 1: Древняя Европа. Москва: Наука, 1988. С. 295; Исаева В.И. Греция в IV в. до н. э. *История Европы: С древнейших времен до наших дней*. В 8 т. Т. 1: Древняя Европа. Москва: Наука, 1988. С. 318-319.

прерогатив верховному органу. Як правило, це були зовнішньополітичні повноваження. Внутрішні справи були справою учасників об'єднання¹.

Отже, стародавні суспільства знали різні організаційно-правові форми побудови відносин між собою і раціонально використовували кожна з них виходячи з конкретних обставин.

Як зазначає Ю.В. Щокін, наявні дані про військові союзи Стародавньої Греції VIII–IV ст. до н.е. «переконаливо демонструють вражаючу стійкість таких об'єднань, їх здатність ефективно координувати відносини своїх членів, організовуючи їх зусилля для досягнення загальних, заздалегідь визначених цілей»². Навіть якщо виходити з позиції сьогодення, тобто з сучасних уявлень про основні критерії поняття міжнародної міжурядової організації³, деякі стародавні об'єднання відповідають деяким з них, хоча й реалізовували їх в інших історичних умовах. Наприклад, Другий Афінський морський союз (IV ст. до н.е.) був заснований міжнародним договором, мав постійні виборні та постійні виконавчі органи, загальну скарбницю, самостійно вступав у міжнародні відносини, мав систему санкцій щодо членів⁴. Загалом же наведені дані свідчать на користь нелінійного розвитку, насамперед практики вибору і побудови організаційно-правових форм міжнародної взаємодії.

Міжнародні конгреси та конференції. В Афінах дипломатичні відносини надзвичайно активізуються з часів тиранії Пісістрата (VI ст. до н.е.) і особливо з греко-перських воєн (V ст. до н.е.). Всі визначні державні діячі тогочасної Греції були водночас і дипломатами. Дипломатами були Пісістрат, Фемістокл, Арістід, засновник Делоської симмахії Кімон і особливо Перікл. За доби Перікла почалися серйозні незгоди між Афінами і Спартою через гегемонію в еллінському світі. Наслідком цього була війна між Афінами і Спартою, що завершилася Тридцятирічним миром (445 р. до н.е.). Цей мир закріпив у Греції систему політичного дуалізму. В своєму прагненні до гегемонії обидві сторони,

¹ Маринович Л.П. Греция в V в. до н.э. *История Европы: С древнейших времен до наших дней*. В 8 т. Т. 1: Древняя Европа. Москва: Наука, 1988. С. 295.

² Щекин Ю.В. Межполисные и межплеменные союзы Древней Греции VIII–IV веков до н.э. *Теорія і практика правознавства*. 2016. Вип. 2 (10). С. 1-13. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/download/86698/82272>

³ Щекин Ю. В. Объективные признаки международной межправительственной организации. *Проблемы законности: сб. науч. тр.* / отв. ред. В.Я. Таций. Харьков: Нац. ун-т «ЮАУ им. Я. Мудрого», 2013. Вып. 122. С. 81–92.

⁴ Щекин Ю.В. Межполисные и межплеменные союзы Древней Греции VIII–IV веков до н.э. *Теорія і практика правознавства*. 2016. Вип. 2 (10). С. 1-13. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/download/86698/82272>

тимчасово утримуючись від агресивних дій, намагалися посилити свій вплив дипломатичним шляхом.

У 448 р. до н.е. глава афінської держави *Перікл* виступив з пропозицією скликання в *Афінах панеллінського (загальногрецького) конгресу*. На конгресі передбачалося вирішити три питання, які хвилювали всіх греків: про відновлення зруйнованих персами храмів, забезпечення вільного морського плавання та щодо зміцнення миру у всій Елладі. Одночасно скликанням конгресу *Перікл* розраховував сприяти перетворенню Афін на політичний і культурний центр усієї Еллади.

Для здійснення цього проекту з Афін до всіх грецьких міст було відправлено посольство в складі 20 осіб із запрошенням надіслати своїх представників на майбутній конгрес. Депутація розділилася на чотири частини. Одні вирушили в малоазійські міста і острови; інші – на береги Геллеспонту і Фракії; треті – до Беотії та Фокіди; четверті – до Пелопоннеса. Афінські послы переконували громадян кожного міста прийняти запрошення своїх представників на конгрес в Афіни. Але пропозиція *Перікла* не знайшла відгуку. Особливо сильний опір чинили пелопоннесці через побоювання, що такий конгрес може призвести до посилення політичного впливу Афін¹.

Та все ж історії відомі й випадки, коли спроби скликання давніми еллінами міжнародних конгресів були успішними. Серед них *конференція Пелопоннеського союзу в Спарті у 432 р. до н.е.*, яка була скликана за ініціативою коринфян, потидеян та ін. Маючи на меті створення антиафінської коаліції та негайний початок воєнних дій проти Афін, що «викрали грецьку свободу», вони направили посольства до Спарті з вимогою негайного скликання загальносоюзної наради (силлогос) з приводу порушення Афінами договору 445 р. до н.е.² Цей протест підтримали й інші грецькі поліси, незадоволені Афінами. Як наслідок, у 432 р. до н.е. у Спарті було скликано нараду всього Пелопоннеського союзу.

Нарада 432 р. до н.е. була справжньою дипломатичною конференцією. На ній виявився конфлікт інтересів низки грецьких держав. Дебати мали бурхливий характер. Першими виступили коринфські делегати. Вони гнівно висловилися проти свого гегемона – Спарті. Зацікавлені в негайному початку воєнних дій проти Афін, вони звинувачували спартанців у бездіяльності, повільності та необізнаності у

¹ История дипломатии. В 5 т. Т. 1. / ред. В.А. Зорин, В.С. Семёнов, С.Д. Сказкин, В.М. Хвостов. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 41.

² В керкіро-коринфській війні Афіни надали військову допомогу керкірянам, чим викликали протест з боку членів Пелопоннеського союзу.

загальногрецьких справах. «Ви, – говорили коринфські представники спартанцям, – відрізняєтеся розважливістю, але ви погано знаєте, що відбувається за межами вашої країни». Інша справа – афіняни. Обізнаністю, швидкістю і кмітливістю вони далеко випередили всіх інших греків. Завдяки цьому вони одну частину греків вже поневолили, а іншу мають намір підкорити незабаром. «Афіняни завжди на словах виступають проти війни; насправді ж вони посилено до неї готуються». Коринфяни доходили висновку щодо необхідності створення антиафінської коаліції та негайного початку воєнних дій проти Афін.

З відповіддю на промову коринфян виступили афінські делегати. Надзвичайно майстерно побудована аргументація афінських послів розгорталася за двома лініями. З одного боку, вони доводили, що гегемонії в еллінському світі та серед варварів афіняни набули не насильством та інтригами. Вони досягли її цілком законним шляхом під час національної війни з персами, виявивши в захисті загальногрецьких інтересів «найбільше завзяття і відвагу». Доводиться дивуватися не тому, говорили послі, що Афіни посідають керівне місце в еллінському світі. Дивно те, що при такій потужності вони настільки помірно користуються своїми перевагами і виявляють більше справедливості, ніж це взагалі властиво людській природі. «Ми вважаємо, що будь-хто інший на нашому місці найкраще показав би, наскільки ми помірні»¹.

Афінські делегати пропонували союзним зборам врахувати, з якою могутньою державою доведеться боротися державам – членам Пелопоннеського союзу, якщо вони схиляться до рішення віддати перевагу війні, а не миру. «Подумайте, наскільки великими є несподіванки війни. Не покладайте на себе її важкого тягаря на угоду чужим задумам і домаганням. Не порушуйте договору і не переступайте даної вами присяги». Після цього всі союзні послі покинули збори.

Залишившись самі, спартанці стали обговорювати питання на закритій нараді, зважуючи доводи за і проти негайного оголошення війни Афінам. Думки самих спартанських представників з цього питання розділилися. Першим виступив цар Архідам. Як «людина розсудлива і мудра», він висловився за обережну політику. Виходячи з суто військових міркувань, Архідам радив не доводити справи до збройного конфлікту з сильною морською державою – Афінами, при недостатності союзницького флоту. «Не слід, – говорив він, – ані виявляти занадто багато військового запалу, ані виявляти зайвої поступливості. Потрібно

¹ История дипломатии. В 5 т. Т. 1. / ред. В.А. Зорин, В.С. Семёнов, С.Д. Сказкин, В.М. Хвостов. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 44.

вміло влаштовувати власні справи, укладаючи союзи не лише з греками, але й з варварами. Головне, всіма способами необхідно збільшувати свою грошову та військову міць»¹.

Проти Архідама виступив ефор Сфенелайд. Він пропонував голосувати за негайне оголошення війни. Тільки швидким наскоком, вважав він, можна захопити Афіни зненацька і виконати свій обов'язок перед союзниками. Після закінчення промови Сфенелайд поставив питання на голосування присутніх на конференції уповноважених від держав. Більшість висловилося за пропозицію ефора, визнавши, що мирний договір 445 р. до н.е. порушений Афінами і що неминучим наслідком цього порушення є війна.

Таким чином, зусилля дипломатів не запобігли Пелопоннеській війні. Однак вони мали істотний вплив як на її підготовку, так і на весь наступний перебіг подій. В будь-якому разі завдяки дипломатії загально-грецька катастрофа була відтермінована на цілих п'ять років².

В якості іншого прикладу можна згадати *Коринфський конгрес (338–337 рр. до н.е.)*, який посідає видатне місце в історії. Скликаний македонським царем Філіппом II незабаром після вирішальної перемоги його над греками при Херонеї, цей конгрес підбив підсумок цілому періоду грецької історії, заснованому на принципах полісної свободи і автономії. Конгрес мав складний і тривалий характер³. У його рішеннях знайшло відображення нове співвідношення сил, що склалося на Балканському півострові. Більше того, проголошена ним програма до певної міри визначила весь розвиток Греції і Македонії, Заходу і Сходу в найближчі півтора десятиліття. Здається, що рішення Коринфського конгресу стали вихідним пунктом у формуванні нової міжнародно-політичної системи, яку нині заради лаконічності називають словом «еллінізм».

Інформація щодо Коринфського конгресу міститься у низці джерел, що збереглися до нашого часу. Насамперед це викарбуваний на камені текст договору про мир і союз між грецькими містами та царем Філіппом, очевидно, складений для Афін варіант загального договору, розробленого на Коринфському конгресі. На жаль, текст дійшов до нашого часу в сильно пошкодженому вигляді; збережені частини її містять: 1) заключну частину клятви на вірність договору та 2) перелік громадянських общин,

¹ История дипломатии. В 5 т. Т. 1. / ред. В.А. Зорин, В.С. Семёнов, С.Д. Сказкин, В.М. Хвостов. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 44.

² Там само. С. 55-56.

³ Фролов Э.Д. Греция в эпоху поздней классики. (Общество. Личность. Власть). Санкт-Петербург: Гуманитарная Академия, 2001. С. 512.

що вступили в союз, із зазначенням кількості голосів, які ці громади мали в загальносоюзній раді.

Інший важливий документ – промова «Про договір з Олександром», що збереглася в Демосфенівському корпусі (XVII), яка, ймовірно, не належить Демосфену; справжність її на підставі особливостей мови і стилю була поставлена під сумнів ще в давнину. Але якщо автором її був не Демосфен, то, у всякому разі, його сучасник – якийсь афінський оратор (давні дослідники думали про Гіперіда або Гегесіппа), який теж, так само, як і Демосфен, був ворогом Македонії. Промова датується приблизно 335 р. до н.е. Її зміст зводиться до доказу того, що Олександр своїми діями в Греції порушує договір про взаємний мир, очевидно той самий, який він уклав з греками в 336 р. до н.е. і який в істотних своїх частинах повторював договір Філіппа II¹.

Афінський напис і промова Псевдо-Демосфена містять цінні відомості про рішення, вироблені Коринфським конгресом. Однак вони нічого (або майже нічого) не дають для суджень про історію конгресу, його підготовку та роботу². Тут доводиться звертатися за допомогою до пізніших джерел. У Діодора, Помпея Трога (в перекладенні Юстина), Плутарха та Арріана ми знаходимо подробиці, що дозволяють скласти враження про Коринфський конгрес як про історичну подію і одночасно допомагають краще зрозуміти його рішення. Хоча всі ці свідчення мають уривчастий характер, все ж вони містять цінну інформацію та в сукупності являють собою достатньо змістовний матеріал.

Звертаючись до історії самого Коринфського конгресу 338–337 рр. до н.е., необхідно насамперед підкреслити, що його робота була складною і тривалою. Є всі підстави вважати, що конгрес збирався в дві сесії: перша – установча, на якій було оформлено нову політичну єдність, і друга, на якій було прийнято рішення про війну з персами.

На першу – установчу сесію, розповідь про яку міститься у Юстина, з'їхалися на запрошення македонського царя посланці всіх грецьких держав. Лише Спарта, до кінця не упокорена, проігнорувала адресоване до всіх еллінів запрошення Філіппа II³. Представники, що зібралися в Коринфі, були саме посланцями – *legati*⁴, ще не членами загального синедріону, який поки що лише належало створити⁵. Офіційна програма

¹ Демосфен. Речи / пер. С.И. Радциг. Москва: Изд-во АН СССР, 1954. С. 545.

² Фролов Э.Д. Коринфский конгресс 338/7 г. до н. э. и объединение Эллады. *Борза Ю.Н. История античной Македонии (до Александра Великого)*. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2013. С. 45-46.

³ Strabo. VIII. 5, 5, p. 365; Justin. IX. 5. 3.

⁴ Justin. IX, 5. 1.

⁵ Justin. IX, 5. 2-3.

конгресу була, очевидно, викладена Філіппом заздалегідь у спеціальному едикті (δίαυραγμα), який був розісланий окремим громадам, а згодом оголошений царем при відкритті загальних зборів.

Отже, ініціатива повністю належала македонському царю, який не лише скликав конгрес, але й заздалегідь авторитетно визначив його програму і рішення. Проте не можна недооцінювати того факту, що свою волю цар хотів оформити саме у вигляді загальноеллінських рішень. Як зауважує Е.Д. Фролов, «у цьому полягало визнання за греками певного політичного значення, певної сили, яка змушувала рахуватися з ними і ставитися до них, принаймні в певних випадках, не як до підданих, а як до партнерів»¹. Скликанням Коринфського конгресу Філіпп визнавав важливість того, щоб політичне врегулювання, здавалося б, вже продиктоване ним Елладі, в кінцевому рахунку виступило у якості спільного акта македонського царя та всіх еллінів; лише це, очевидно, могло надати новому порядку належної сили та стійкості.

Першим важливим рішенням Коринфського конгресу було проголошення загального миру. У Юстина це рішення зображується просто як припис Філіппа: «Pacis legem universae Graeciae ...statuit» («Мир було по всій Греції ...встановлено»). Однак насправді це є спрощенням. Ініціативна роль царя знайшла вираження в едикті, що передував загальноеллінським зборам, остаточні ж рішення, які стали результатом і змістом загального договору, були прийняті самим цим зібранням. Тому в грецьких джерелах рішення, прийняті в Коринфі, офіційно позначаються не як веління царя Філіппа, а, з одного боку, як постанови еллінів і, з іншого – як угоди еллінів з Філіппом. Що ж стосується рішення про мир, то, згідно з текстом офіційних документів та судячи зі сприйняття сучасників, воно становило головний зміст укладеного в Коринфі договору².

Про окремі статті мирної угоди можна судити почасти на підставі напису з афінським варіантом загального договору, частково ж – з промови Псевдо-Демосфена, який говорить про порушення Олександром договору про мир. На самому початку цього договору в урочистій формі проголошувалися свобода і автономія для всіх еллінів. Це видиме збереження полісного партикуляризму аж ніяк не означало визнання за греками того права на вільну громадянську та політичну боротьбу, яке досі вважалося їхньою невід'ємною властивістю. Наявність

¹ Фролов Э.Д. Коринфский конгресс 338/7 г. до н. э. и объединение Эллады. *Борза Ю.Н. История античной Македонии (до Александра Великого)*. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2013. С. 53.

² Там само. С. 53.

свободи та автономії була пов'язана для учасників договору з приналежністю до нової політичної системи, істотними ознаками якої повинні були стати міцний мир і твердий порядок. Дійсно, основний зміст договору зводився до встановлення міцного миру, громадянського і політичного, як у кожному окремому полісі, так і в Елладі загалом.

Турбота про підтримання громадянського миру знайшла вираження насамперед у визнанні непорушності тих порядків, які існували в державах-учасниках договору до моменту його укладення. При цьому впадає в очі – принаймні у викладі Псевдо-Демосфена – виразна заборона таких, характерних для багатого на заворушення IV ст. дій, як страти, вигнання, конфіскація майна, переділ землі, скасування боргів, звільнення рабів, у тих випадках, коли ці дії будуть суперечити існуючій «конституції» і слугувати меті перевороту. Це насамперед пояснюється тим, що з точки зору головного організатора Коринфського конгресу – македонського царя Філіппа – було важливо насамперед закріпити досягнуте політичне становище, підтвердити непорушність македонської супрематії, непорушність встановлених або санкціонованих македонським царем порядків. Саме цим, вочевидь, пояснюється і увага Коринфського конгресу (і Філіппа II) до питання щодо громадянського миру. Македонський цар у цьому випадку не стільки турбувався про інтереси власницьких верств населення (розрахунок набути таким чином симпатії заможної еліти міг відігравати лише побічну роль), скільки прагнув зміцнити свої політичні позиції та владу дружніх йому режимів у Греції. З цим же були пов'язані й настійні вимоги, що містилися в рішеннях конгресу не допускати повернення вигнанців, тобто тих політичних діячів і груп, які й до цього були противниками Македонії, а надалі могли стати ініціаторами повалення щойно встановлених порядків¹.

Повертаючись до змісту договору про мир загалом, відзначимо, що його статтями передбачалося встановлення в Елладі не лише громадянського миру, але й миру політичного. Надалі між учасниками договору заборонялися будь-які війни, а в разі порушення цієї заборони всі учасники договору повинні були прийти на допомогу державі, на яку було здійснено напад, і спільними зусиллями покарати порушника.

Звичайно, одного проголошення миру і порядку було ще замало для того, щоб вони дійсно утвердилися на практиці. Необхідно було підвести певне реальне підґрунття під це нове утворення, і таким підґрунттям стало

¹ Фролов Э.Д. Коринфский конгресс 338/7 г. до н. э. и объединение Эллады. *Борза Ю.Н. История античной Македонии (до Александра Великого)*. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2013. С. 54-55.

наступне важливе рішення конгресу – про укладення оборонного і наступального союзу між еллінами та македонським царем Філіппом.

Союз між греками і Філіппом II формально був укладений на підкреслено рівноправних засадах, що, між іншим, знайшло свій вияв і в офіційному позначенні нової співдружності іменами двох її головних партнерів – македонського царя та еллінів. Суверенні права еллінських союзників були виразно підкреслені не лише загальним декларуванням свободи і автономії всіх еллінів – учасників спільного договору, але й спеціальним застереженням, що за еллінами зберігається право самим вирішувати питання щодо своєї участі в цій угоді¹.

Всім еллінським державам – учасникам договору гарантувалася недоторканність їхніх кордонів². Спеціально було обговорено та підкреслено свободу еллінів від сплати будь-якої податі та від прийняття чужих гарнізонів – останнє незважаючи на фактичну присутність македонських гарнізонів у цілій низці грецьких міст. Учасники договору були зобов'язані лише постачати до союзного війська свої загони воїнів і кораблі. Розміри цих контингентів були тоді ж точно визначені відповідно до можливостей окремих громад.

Усі ці положення водночас не повинні застити істинну природу і характер нового об'єднання. Військовий союз між греками та Філіппом II був формою, в якій знайшло вираження об'єднання Греції під владою македонського царя, яке стало доконаним фактом ще до Коринфського конгресу. І на майбутнє цей союз повинен був слугувати цілям збереження цієї системи відносин.

Ця природа і призначення союзу зумовили й своєрідність його організації, склад і повноваження його керівних органів. Звернення до цієї власне організаційної сторони дозволяє скласти точніше уявлення щодо сутності нового об'єднання. Зовні організація нового союзу виявляла риси дуалізму, відображаючи, таким чином, формальну рівноправність сторін, які уклали угоду: греки були представлені своєю спільною радою – синедріоном, а Македонія – своїм царем, який був проголошений гегемоном союзу.

Синедріон складався з представників грецьких держав – учасників договору, причому норма представництва була, очевидно, визначена відповідно до політичної ваги та кількості населення, а практично – розмірами військових контингентів, які та чи інша громада (або група громад) постачала до загальносоюзного війська. Синедріон було засновано в якості вищого політичного органу об'єднаних в союз еллінів. Йому

¹ Ps.-Dem. XVII. 30.

² Ps.-Dem. XVII. 26.

ставилося в обов'язок стежити за збереженням політичного порядку, встановленого рішеннями конгресу, а також надавалося право приймати рішення з усіх принципових питань та вершити суд в усіх спірних справах¹.

Наявні матеріали нібито говорять про те, що синедріону еллінів було уготовано важливу роль у новому союзі. Однак це лише зовнішнє враження; при докладнішому розгляді виявляється, що значення цього органу було не настільки вже й великим і що його ніяк не можна визнати суверенним представником еллінів. Справа в тому, що всі дії синедріону визначалися і спрямовувалися македонським царем, який стояв поза політичною організацією греків. Він був не лише партнером греків по союзу, але і їхнім главою: на Коринфському конгресі його офіційно було проголошено гегемоном союзу, головнокомандувачем усіх його збройних сил на суші і на морі. Гегемон аж ніяк не був виключно військовим главою союзу. Фактично він здійснював також і політичне керівництво. Саме він визначав своїм едиктом принциповий зміст рішень, які треба було прийняти синедріону, і йому ж, а не самим еллінам належала ініціатива скликання цієї ради. Принаймні в двох відомих випадках, коли синедріон збирався на свої сесії (у 337 та 336 рр. до н.е.), ініціатива кожного разу виходила від македонського царя².

З іншого боку, в рішеннях Коринфського конгресу було записано, що свої найважливіші функції – нагляд за збереженням існуючого порядку і застосування необхідних санкцій до порушників договору – синедріон повинен здійснювати спільно з гегемоном союзу, тобто з македонським царем. Однак насправді, перш за все, важливим було те, що лише гегемон – а це був македонський цар, що стояв поряд з синедріоном еллінів – мав реальну силу для проведення в життя будь-яких рішень. Це позбавляло представницький орган греків реального політичного значення і понижувало його дійсний статус до рівня молодшого партнера з дорадчим голосом³.

Таким чином, було б неправильно вбачати в окремому існуванні синедріону еллінів і гегемона вияв реального політичного дуалізму або поділ влади в новому союзі та на цій підставі говорити про рівноправну співпрацю двох сторін, що уклали договір. Поділ влади був тут лише ширмою, а співпраця – фіктивною. Навпаки, ту обставину, що один з

¹ Фролов Э.Д. Коринфский конгресс 338/7 г. до н. э. и объединение Эллады. *Борза Ю.Н. История античной Македонии (до Александра Великого)*. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2013. С. 57.

² Diod. XVI. 89. 2; XVII. 4. 9.

³ Пельман Р. фон. *Очерк греческой истории и источниковедения*. Санкт-Петербург: Алетейя, 1999. С. 288.

партнерів у новоствореному союзі – македонський цар – був одночасно і гегемоном, і лише він один володів реальною політичною силою, робить це об'єднання безумовно схожим на колишні симмахії гегемоністського типу. Від Пелопоннеського або від Афінського союзу нове об'єднання відрізнялося не характером, а лише кількістю громад, які увійшли до нього (майже всі, за винятком однієї Спарти), та докладніше розробленими організаційними формами. Рішення всіх цих питань було проведено на першій, установчій сесії Коринфського конгресу.

Наступна сесія, розповідь про яку міститься у Діодора¹, відкрилася через деякий час, вже після того як перші принципові рішення конгресу були схвалені і ратифіковані учасниками договору, приблизно на початку літа 337 р. до н.е. Вона повинна була обговорити питання про війну з Персією, яка диктувалася македонськими державними інтересами. Лише переможна війна з цією могутньою державою могла надати македонському царю гарантію надійності всіх досягнутих ним успіхів. Утім окрім найближчих політичних інтересів до війни з Персією македонського царя могли підштовхувати й більш загальні міркування. Філіпп не міг не розуміти, що міцне утвердження македонської гегемонії над еллінами, які звикли до своєї незалежності, буде неможливим без відповідного виправдання, скажімо, необхідністю виконання великої спільної справи. Велика війна могла не тільки послужити таким виправданням, але й надати новій політичній системі потужного імпульсу, завдяки якому вона б набула додаткової міцності та стійкості.

Судячи з розповіді Діодора, Філіпп II почав розпускати чутки про підготовку ним нової війни з персами ще напередодні першої сесії Коринфського конгресу. Саме тоді, намагаючись заручитися сипатіями греків, він висунув ідею цієї нової війни і надав їй належного обґрунтування². На першій сесії питання про війну з Персією ще не обговорювалося. Розпочинати відкриту боротьбу з персами до остаточного вирішення власне грецьких справ Філіпп, вочевидь, не вважав доцільним. Однак ні для кого не було таємницею, що загальносоюзні збройні сили, які тоді створювалися, призначаються саме для боротьби з Персією³.

Тепер, на другій сесії конгресу, це питання було поставлено до порядку денного вже абсолютно офіційно. І цього разу ініціатива цілком належала македонському цареві. Заздалегідь відповідним едиктом він сповістив грецькі громади про свій намір обговорити з ними питання

¹ Diod. XVI. 89. 2.

² Diod. XVI. 89. 2.

³ Justin. IX. 5. 5.

надзвичайної важливості¹. Коли за надісланими ним запрошеннями до Коринфа зібралися делегати – тепер це були вже члени синедріону, – вони почули заяву царя про необхідність розпочати боротьбу з персами. Ця пропозиція була прийнята схвально, і, таким чином, питання щодо майбутньої війни було вирішено².

Спеціальною постановою конгрес передав македонському царю для ведення війни надзвичайні повноваження, обравши його стратегом-автократором³. Тоді ж було прийнято рішення, що забороняло еллінам служити в якості найманців у варварів⁴.

Отже, головним результатом об'єднавчої політики Філіппа II, частиною якої був і Коринфський конгрес 338/7 р. до н.е., стало створення симмахії, яка, однак, не пережила свого творця.

Як тільки звістка про смерть Філіппа (336 р. до н.е.) досягла Греції, як почалися загальні хвилювання, і новому македонському царю Олександру довелося негайно відправитися в дипломатичний вояж грецькими містами для підтвердження свого, успадкованого від Філіппа статусу глави греко-македонського союзу. Ця місія мала успіх: фессалійці проголосили Олександра вождем-архонтом свого союзу, Дельфійська амфіктіонія визнала його своїм очільником, а в Коринфі на засіданні союзного синедріону на нього були покладені надзвичайні повноваження стратега-автократора для ведення війни з Персією.

Однак, як зазначає Е.Д. Фролов, успіх македонської дипломатії був тимчасовим. Варто було Олександру покинути терени Греції та вирушити в похід проти «північних варварів» – фракійців, трибаллів, гетів, а потім іллірійців, – як хвилювання відновилися, а коли поширилася чутка про загибель юного царя, спалахнуло відкрите повстання (335 р. до н.е.). Центром руху стали найбільш принижені після Херонеї Фіви. Тут узяло гору антимакедонське угруповання, і фіванці взяли в облогу македонський гарнізон на Кадмеї. Афіняни, аркадяни та елейці більш-менш відкрито солідаризувалися з ними. Знадобилися негайне вторгнення Олександра з військом і суворе покарання Фів, щоб зупинити цей небезпечний для македонців рух⁵. Змирившись, афіняни та інші греки

¹ Diod. XVI, 89, 2.

² Фролов Э.Д. Коринфский конгресс 338/7 г. до н. э. и объединение Эллады. *Борза Ю.Н. История античной Македонии (до Александра Великого)*. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2013. С. 60-61.

³ Diod. XVI. 89. 3.

⁴ Arr. Anab. I. 16. 6; 29. 6; III. 23. 8; 24. 5.

⁵ Фролов Э.Д. Коринфский конгресс 338/7 г. до н. э. и объединение Эллады. *Борза Ю.Н. История античной Македонии (до Александра Великого)*. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2013. С. 61.

вітали свого протектора-карателя, однак було ясно, до якої міри хиткою є створена македонськими царями організація і якою вибухонебезпечною є ситуація в Елладі.

Коли в наступному, 334 р. Олександр виступив у похід на Схід, йому довелося вживати заходів для забезпечення свого тилу не лише від можливих вторгнень сусідів «варварів», але й від дуже ймовірних антимакедонських виступів у Греції. Одним з найкращих македонських полководців Антипатра було залишено в якості намісника Македонії і заступника царя в Греції з титулом стратега Європи і приблизно з чвертю всього македонського війська (12 тис. піхоти та 1500 вершників), щоб тримати під прицілом і сусідніх варварів, і греків¹. Коли під час відсутності Олександра в 331 р. до н.е. в Елладі в черговий раз активізувався антимакедонський рух, цього разу з ініціативи Спарти (виступ царя Агіса III), Антипатр без коливань застосував збройну силу для придушення цього руху.

У війну з Персією Олександр вступив не лише як македонський цар, але й як очільник греко-македонського союзу, Коринфської ліги, і в цій своїй останній якості він, звичайно, використав не лише панеллінські гасла, а й сили прикутого до його державної колісниці панеллінського союзу. Однак для цього походу було залучено дуже небагато цих сил, оскільки Олександр не довіряв грекам. З 200 з лишком тисяч воїнів, які, за підрахунками Юстина, могла виставити об'єднана в союз Еллада, в похід з македонським царем виступили всього лише 7 тис. піхотинців і 600 вершників – проти 30 тис. піхотинців і 5 тис. вершників власне македонського війська². І дуже може бути, що присутність незначних грецьких контингентів у таборі царя слугувала меті не стільки військовій, скільки політичній – вони були заручниками вірності своїх громад. Щоправда, македонське військо супроводжував ще досить сильний грецький флот (до 160 трієр), але активної участі у війні цей флот не брав і з закінченням малоазійської кампанії 334 р. був відпущений додому.

І в подальшому Олександр не скупився часом на панеллінські жести, призначенням яких було підтримувати відповідний настрій у греків, наголошуючи, що похід відбувається не лише в державних інтересах Македонії, але й заради всієї Еллади. Так, відразу ж після переправи через Геллеспонт цар відвідав древній Іліон, здійснив там жертвопринесення на честь богині Афіни та поклав вінок на могилу Ахілла. Однак це були швидше пропагандистські жести, реальна ж полі-

¹ Diod. XVII. 17. 5; Arr. Anab. I. 11. 3.

² Diod. XVII. 17. 3-4; Arr. Anab. I. 11. 3.

тика македонського царя була цілком підпорядкована меті створення світової імперії, в якій Греції була відведена роль молодшого партнера, необхідного, але ненадійного сателіта, свого роду підсобного резервуара, звідкіля можна було черпати найманців і колоністів, потрібних для завоювання та освоєння земель Сходу. По суті, вже з перших стадій походу стало ясно, як мало Олександра турбували справи та інтереси очолюваного ним загальноеллінського союзу, як мало він сприймав себе союзним стратегом і як сильно – державним володарем. Завойовані перські провінції він віддавав під управління власним сатрапам з числа близьких йому македонців (призначення Каласа намісником Малої Фрігії, Асандра – намісником Лідії та Іонії тощо). Так само – і це ще більш показово – звільнені від перської влади грецькі міста Малої Азії не були включені до складу еллінського союзу, а стали безпосередніми підданими македонського царя¹.

І чим далі, тим сильніше та відвертіше проступали в діях Олександра замашки «володаря всесвіту». Вже після перемоги при Іссі він висловив у відповіді Дарію, який намагався домовитися з ним, претензію на титул царя Азії², а після вирішального успіху при Гавгамелах і справді був проголошений царем Азії³. Невдовзі він перейняв царські інсигнії Ахеменідів і став насаджувати при своєму дворі запозичений знов-таки у Ахеменідів монархічний етикет. І одночасно з цим, діючи вже не стільки в традиціях Сходу, скільки в руслі уявлень, що розвинулися у греків в пізньокласичний час, він послідовно працював над створенням власного культу. Проявом цієї політики було проголошення його сином Амона в лівійському оазисі Сіва, визнання його сином Зевса іонійськими жерцями Бранхідами в Дідімах та еріфрейською Сивіллою тощо. Це переродження македонської монархії не обходилося без непорозумінь у відносинах між царем і його оточенням, вихованим у патріархальних традиціях. Відомо, як рішуче придушував Олександр голоси протесту, що лунали серед його македонських соратників.

Взагалі, яким би фіктивним не було панеллінське прикриття східного походу, в 330 р. до н.е., після захоплення центрального осередку Перської імперії, було покінчено і з цим. В Екбатанах грецькі контингенти були відпущені додому, і наступні етапи походу – завоювання Східного Ірану і Західної Індії, експедиція по Гідаспу та Інду, так само як і просування по Центральному і Південному Ірану на

¹ Фролов Э.Д. Греция в эпоху поздней классики. (Общество. Личность. Власть). Санкт-Петербург: Гуманитарная Академия, 2001. С. 530.

² Arr. Anab. II. 14.

³ Plut. Alex. 34. 1.

зворотному шляху, – були здійснені Олександром виключно за власною ініціативою і власними силами.

Із завершенням грандіозних завоювань на Сході та створенням небувалої за масштабами світової імперії державна тенденція в політиці Олександра по відношенню до греків остаточно і беззастережно перемогла. Коли після повернення з походу цар направив грецьким полісам укази з вимогами повернути вигнанців і почитати його самого як ново-явлене божество, стало очевидно остаточне зведення Еллади до стану підвладної світовому володареві провінції. Адже вимога повернути вигнанців, якими б міркуваннями вона не мотивувалася, означала грубе втручання македонського царя до внутрішніх справ Еллади, більше того – пряме нехтування ним відновленим ним же самим Коринфським договором.

Отже, Коринфську угоду було нав'язано грекам на конгресі в 338/7 р. до н.е. їхнім переможцем царем Філіппом II. Потім вона була ще раз примусовим чином відновлена спадкоємцем Філіппа Олександром, який остаточно принизив грецькі поліси. Чи можна було очікувати міцності від обумовлених такою угодою миру і союзу? Чи могло грецьке суспільство – в особі своїх ораторів, істориків і філософів, які ратували за об'єднання країни і завоювання спільними силами країн Сходу, – відчувати задоволення від досягнутого таким чином втілення в життя панеллінських ідеалів? Безперечно, що ні, і це було доведено не лише антимакедонськими виступами після смерті Філіппа в 336 і 335 рр., але й ще більше в 323 р. до н.е., коли після смерті Олександра в Греції негайно розпочався новий антимакедонський рух і новий еллінський союз, що згуртувався знову навколо Афін¹, перекреслив штучне інтеграційне утворення (об'єднання) македонських царів.

Становлення давньогрецького права війни. В античний час поступово опрацьовуються й норми, які регулювали міждержавні відносини у періоди воєн². Якщо аналіз стародавніх воєнних відносин приводив одних дослідників до висновку про відсутність міжнародного права у той період, то для інших вони були чи не головним фактором існування ефективного міжнародно-правового регулювання. За висновком останніх саме навколо війн зав'язувалися відносини між державами стародавнього світу. Так, на думку Ф.Ф. Мартенса, війна «була

¹ Фролов Э.Д. Греция в эпоху поздней классики. (Общество. Личность. Власть). Санкт-Петербург: Гуманитарная Академия, 2001. С. 530-531.

² Денисенко В.В. Право війни у Стародавній Греції. *Держава і регіони. Серія: Право.* 2008. № 1. С. 14-18.

могутнім засобом для зближення народів... Окрім того, війна була засобом, за допомогою якого народи знайомились один з одним і після укладення миру зав'язували мирні відносини і поширювали плоди своєї освіченості в чужих землях»¹. Війни сприяли розвитку торгівлі, міжнародних відносин, з одного боку, і розвиткові міжнародного права, відповідних його інститутів та принципів – з іншого.

Л.П. Маринович у праці «Війна і право в класичній Греції» зазначав: «Навряд чи в когось, хто хоча б у найзагальнішій формі знайомий з історією Греції епохи класики, викличе заперечення положення про те, що війна для неї була ендемічною»². Незважаючи на окрему думку античних філософів та істориків, як, наприклад, Платон³ і Арістотель⁴, які наголошували на цінності миру і горі, яке приносять війни, все ж перманентний мир залишався недосяжним ідеалом. Істориками підраховано, що греки лише в період з 490 по 338 рр. до н.е. воювали кожні два роки з трьох і що в цей час вони не знали миру довше, ніж десять років поспіль⁵. Економічні вигоди, що очікували на переможця в уявленнях пересічних еллінів, переважували загрози нещастя, які могли настати для переможених: «Жодне надбання, жодне заняття, взагалі ніщо не принесе нікому користі, якщо не буде перемоги на війні: адже усі блага переможених дістаються переможцю»⁶.

Складна релігійна процедура, що супроводжувала стародавні війни, свідчить про важливу роль, яку відігравали вони у міжнародних відносинах того часу⁷. Саме ведення війни (як і стан миру⁸), на думку давніх греків, перебувало під контролем богів, а війна часто розглядалася як протиборство між богами сторін. Виправдання війн релігійними цілями було способом пошуку правового забезпечення цього інституту,

¹ Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В 2 т. Т. 1. [Изд. 4-е, дополненное и исправленное]. Санкт-Петербург: Тип. А. Бенке, 1898. С. 34.

² Маринович Л.П. Война и право в классической Греции. *Древнее право*. 2006. № 17. С. 8.

³ Plato. *Legg.* VII. 803 c. 53-54.

⁴ Aristot. *Polit.* VII. 1334 d. 15-16.

⁵ Дюкре П. Война в общественной жизни Древней Греции. *Античное общество. Проблемы политической истории: межвуз. сб.* / отв. ред. Э.Д. Фролов. Санкт-Петербург, 1997. С. 231.

⁶ Plato. *Legg.* I. 626b. 19-22.

⁷ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 245.

⁸ Шарнина А.Б. Древняя Эллада: мир и справедливость под защитой богов. *Право и справедливость в исторической традиции миротворчества: от античности до современности: коллективная монография* / под ред. Т.В. Кудрявцевой. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2016. С. 13-28.

на чому наголошували дослідники: «Стародавні розглядали війну, як божественне веління. В цій концепції війна піднімається вище за сліпу фанатичність: вона стає правовим інститутом»¹.

В деяких випадках війни давніх греків могли мати гібридний характер. «Гібридні загрози, – зазначав Френк Хоффман, – поєднують летальність державного конфлікту з фанатичним і тривалим запалом нерегулярної війни»². Гібридна війна не змінює характеру війни; вона просто змінює спосіб участі сил у її проведенні. Однак як би вона не велася, війна все одно лишалася війною³. Наприклад, під час конфлікту між Афінами та Спартою (Пелопоннеська війна, V ст. до н.е.) спартанці визнали, що їм необхідно тримати значні сили в Лаконії та Мессенії, щоб запобігти повстанню ілотів, чиею працею підтримувалося їхнє сільське господарство та військова система. Афінські стратагеми (як, наприклад, побудова експедиційної бази в Пілосі) зокрема мали на меті створити умови для повстання Гелота, яке потім додало б «нестандартного» виміру конвенційному конфлікту. Після того як афінські війська укріпили Пілос на південно-західному узбережжі Пелопоннеса в 425 р. до н.е., вони організували форпост з мессіанцями Навпакта, предків яких спартанці вислали з цього району після великого повстання Гелота 464 р. до н.е. Мессенці розпочали серію вторгнень до Лаконії, чому сприяла їхня здатність говорити на місцевому діалекті. Незабаром ілоти почали дезертирувати до Пілоса, створюючи тим самим надзвичайну ситуацію в спартанській державі. Це повстання являло собою форму війни, для якої добре організовані спартанські фаланги не підходили. Афінський історик Фулідід писав: «Спартанці, які до цього часу не мали досвіду вторгнення чи такої війни, виявляючи ілотів-дезертирів і побоюючись посилення заколотів у їхній країні, почали серйозно турбуватися і, незважаючи на їхнє небажання показувати це афінянам, почали направляти до Афін посланців і намагалися (шляхом переговорів – авт.) повернути Пілос та полонених»⁴. Таким чином, сама лише реальна загроза широкої гібридної війни привела спартанців до розуміння переваг вирішення конфлікту мирним шляхом⁵.

¹ Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. С. 149-150.

² Hoffman F. G. Hybrid Warfare and Challenges. *Joint Forces Quarterly*. 52. First Quarter 2009. P. 5; Boot M. *War Made New: Technology, Warfare, and the Course of History 1500 to Today*. New York, 2006. P. 472-473.

³ Mansoor P.R. Introduction: Hybrid Warfare in History. *Hybrid Warfare. Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present* / Ed. by W. Murray and P.R. Mansoor. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. P. 3-4.

⁴ *The Landmark Thucydides* / ed. Robert B. Strassler. New York, 1996. P. 245-246.

⁵ Афінські збори відмовилися від спартанської мирної ініціативи, і війна тривала. Зрештою Фіви припинили спартанську гегемонію над Грецією після битви при Левтрах

Основним джерелом права, яким керувалися еллінські держави під час війни та миру, були загальновідомі норми міжнародного звичаєвого права, які, не будучи викладені у письмовій формі (*νόμοι άγραφοί*), все ж поступово набували загального визнання. Головним чином на таке підґрунтя спиралося воєнне право, норм якого, принаймні у більшості випадків, дотримувалися воюючі держави. За загальним правилом, воєнні дії не переривали дипломатичні відносини, але могли їх обмежити, скоротити чи призупинити.

Перед початком бойових дій країні-противнику могла формально оголошуватися війна. Правова регламентація підстав і процедури оголошення війни у давніх греків була доволі докладно розробленою, релігійно та філософськи-політично обґрунтованою¹. Оголошення відбувалося через спеціального посланця-герольда (*κέρυξ*), який вважався захищеним «божественним правом» і внаслідок цього недоторканим². Відмінною ознакою, за якою його пізнавали, був спеціальний жезл. Інколи «сама присутність герольдів свідчила про стан війни, навіть якщо вона ще не була офіційно оголошена...»³. Звичайні послы під час війни не мали недоторканості. Тому в разі необхідності для них запитували вільний пропуск⁴ через «герольда», якого відправляли для ведення переговорів дещо раніше. Під час війни «герольд відігравав визначальну роль, оскільки лише він міг підтримувати контакти між ворогуючими сторонами»⁵. Водночас варто зауважити, що оголошення війни мало місце, як правило, при завойовницьких воєнних походах⁶. У разі воєнних репресалій війну зазвичай не оголошували взагалі або її оголошення передбачалося актом, що був порушений стороною, проти якої застосовувалися санкції⁷.

У деяких випадках держава, якій оголошувалася війна, могла відкупитися від агресора. Ця норма була притаманною не лише

(371 р. до н.е.), відновивши незалежність Мессенії, звільнивши ілотів і зруйнувавши спартанську економіку.

¹ Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. Москва: Межд. отношения, 1990. 206 с. С. 34.

² Herod. VII. 9. 2; VII. 136; Thuk. I. 29.

³ Frey L.S., Frey M.L. The History of Diplomatic Immunity. Columbus: Ohio State University Press, 1999. P. 17.

⁴ Thuk. I. 53; Demosth. XIX. 163; Polyb. IV. 72.

⁵ Frey L.S., Frey M.L. The History of Diplomatic Immunity. Columbus: Ohio State University Press, 1999. P. 17.

⁶ Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. Вісник Львівського університету. Серія Юрид. 2010. Вип. 50. С. 92.

⁷ Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу. Київ: Україна, 2004. С. 408.

еллінському праву. Так, з ольвійського декрету на честь Протогена¹ відомо, що цей заможний громадянин кілька разів виплачував значні суми зі своїх коштів, прагнучи відвернути військову загрозу з боку сарматського царя Сайтафарна. В декреті згадується про участь Протогена у надзвичайно ризикованій посольській місії до Сайтафарна. Через відсутність коштів в ольвійській державній скарбниці Протоген і Аристократ, узявши 900 золотих статерів, вирушили до царя. Однак його не задовольнила запропонована сума. Розгніваний Сайтафарн вирушив походом проти Ольвії. Текст декрету в цьому місці обривається, і взагалі залишається незрозумілим, чим закінчилася така загроза. Виходячи з того, що про неї так детально оповідається у почесному декреті, все нарешті вдалося вирішити задовільно для ольвійської громадянської общини – звичайно, за допомоги золотих статерів Протогена². Невідомо, у яку суму обійшлася для нього відмова Сайтафарна від його агресивних зазіхань. Очевидно, вона мала бути набагато більшою за раніше запропоновані ольвіополітами 900 статерів.

У Стародавній Греції існувало загальне поняття нейтралітету, яке з часом оформилося в правовий інститут. Державі досить було в односторонньому порядку проголосити себе нейтральною у війні чи в будь-якій іншій формі дати знати про свій намір, щоб її статус стали поважати воюючі сторони³.

Як стверджував Г. Бузолт, посилаючись на свідчення наративних джерел (Геродота, Фукидіда, Страбона), в архаїчний період перемога у війні інколи, за взаємною згодою, визначалася не загальною битвою військ держав-супротивників, а поєдинком певної кількості обраних з обох сторін бійців⁴. Але все ж зазвичай вирішення питання про перемогу відбувалося за результатами битви гоплітів⁵. Переможницею вважалася сторона, яка утримувала поле бою та споруджувала на ньому присвячений богам трофей (τροπαῖον) – знак перемоги, що являв собою дерев'яний стовп, густо обвішаний захопленою в бою зброєю. Цей пам'ятник перемоги не повинен був стояти довго, щоб не нагадувати про

¹ Latyshev V. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. № 32.

² Русяева А.С., Русяева М.В. *Ольвия Понтийская : город счастья и печали*. Киев: Стилос, 2004. С. 121.

³ Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. *Вісник Львівського університету. Серія Юрид.* 2010. Вип. 50. С. 92.

⁴ Бузолт Г. *Очерк государственных и правовых греческих древностей* / пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. С. 70.

⁵ Herod. VII. 9. 2.

конфлікти¹. Тому його ніколи не виготовляли з тривкого матеріалу – бронзи або каменю. Якщо результат битви залишався невизначеним, то воюючі сторони старалися завадити одна одній поставити трофей².

Формальним визнанням поразки було прохання переможеної сторони про перемир'я для поховання загиблих. У цьому проханні не можна було відмовити, за виключенням випадку, коли внаслідок пограбування храмів та опоганення святинь противник позбавлявся можливості претендувати на це право³. Якщо переможені не були в змозі поховати своїх загиблих, то це вважалося обов'язком переможців⁴.

Військовополонені вважалися безумовною власністю переможця⁵. Зазвичай супротивника, який добровільно склав зброю та просив пощади, залишали живим⁶. Але інколи взаємне протистояння призводило до того, що полонених жорстоко вбивали⁷. Полонені, які лишилися живими, утримувалися для одержання викупу від родичів (зазвичай дві міни за кожного чоловіка)⁸ або для продажу в рабство⁹. Уся військова здобич розподілялася між військом, за винятком десятини богам та почесної частки для командирів та соратників, що відзначилися в боях.

Якщо місто здавалося переможцеві, то доля його населення залежала від умов капітуляції (όμολογία)¹⁰. При обговоренні цих умов переможці, як правило, наполягали на виплаті воєнних витрат, руйнуванні міських стін, видачі військових кораблів та заручників, передачі земельних ділянок, підданстві або військовій повинності¹¹. Тяжкою була участь міст, змушених скласти зброю без будь-яких умов або захоплених штурмом (δωριόλωτοι). Вони, разом із усіма жителями та усім майном, ставали цілковитою власністю переможців. Ксенофонт у своїй праці «Кіропедія» наголошував на наявності відвічно існуючого в усьому світі закону: «коли захоплюється вороже місто, то все в цьому місті стає

¹ Diod. XIII. 24.

² Thuk. I. 54б. 105; IV. 134; VIII. 24.

³ Plut. Nic. 6; Diod. XV. 87; XVI. 25; Xen. Hell. VI. 4. 14; Thuk. IV. 97.

⁴ Paus. IX. 32, 9; Herod. IX. 79.

⁵ Aristot. Pol. I. 2 (6), 16p; 1255a.

⁶ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. до н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 246.

⁷ Thuk. I. 30; II. 67; Xen. Hell. II. 1. 32; Plut. Lys. 13.

⁸ Herod. VI. 79; V. 77

⁹ Маринович Л.П. Война и право в классической Греции. *Древнее право*. 2006. № 17. С. 21.

¹⁰ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 298.

¹¹ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. С. 71.

надбанням завойовників – і люди, і майно»¹. Нерідко справа доходила до того, що усіх чоловіків вбивали, жінок та дітей продавали в рабство та дощенту руйнували будови². Саме про такий факт, наприклад, згадується в монографії Є.С. Логвиненко та І.А. Логвиненка «Покарання в праві держав Стародавнього світу», де описується, як у 416 р. до н.е. острів Мелос було насильно приєднано до Афінської держави. За опір Афінам усе доросле населення чоловічої статі було страчене, а решту мешканців обернено на рабів³.

На думку О.В. Буткевич, насильницькі, негуманні дії проти іноземного населення були продиктовані концепцією, згідно з якою завоювання привносили на території інших країн свій більш досконалий правопорядок, чого вимагав обов'язок перед богами⁴.

Усе це цілком пояснює, чому під час облоги Ольвії 30-тисячним військом Олександра Македонського під командуванням його полководця Зопіріона у 331 р. до н.е. ольвіополіти, за свідченням Маркобія, здійснили цілу низку найрадикальніших заходів для мобілізації усіх категорій населення на оборону поліса: звільнили рабів, що тепер поповнили ряди ополченців, надали громадянські права іноземцям, за рахунок яких поповнилася державна скарбниця, здійснили погашення боргових зобов'язань демосу і виступили проти нападників єдиним фронтом зі своїми сусідами – кочовими скіфами⁵. Дослідники припускають, що перемога ольвіополітів над Зопіріоном стала можливою завдяки договору про військову допомогу з царем скіфів, який був укладений за ініціативою Каллініка, сина Евксена⁶. Саме він, ймовірно, через послів повідомив македонського полководця про спільний виступ проти нього, очевидно, свідомо перевищивши чисельність війська⁷. Такий альянс ольвійців зі скіфами, а також боспорянами і, можливо, херсонеситами, не міг не справити враження на Зопіріона, який вирішив припинити експансіоністську акцію. За цю та інші заслуги ольвійський громадянин Каллінік

¹ Xen. Cyrop. VII. 5. 73.

² Thuk. III. 28; V. 3. 32.

³ Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків: ФОП Панов А.М., 2019. С. 124.

⁴ Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. С. 13.

⁵ Жебелев С.А. Милет и Ольвия. *Северное Причерноморье*. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. С. 46-47.

⁶ Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Каллиник, сын Евксена. Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй пол. IV в. до н.э. *Вестник древней истории*. 1982. № 4. С. 31.

⁷ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская : город счастья и печали. Киев: Стилос, 2004. С. 92-93.

за пропозицією архонтів та колегії Семи спеціальним декретом Ради та Народних зборів був удостоєний нагороди у вигляді тисячі золотих та прижиттєвого встановлення його бронзової статуї з присвятою Зевсу Сотеру (Спасителю)¹.

Специфічним інститутом права війни в античній Греції було правило вилучення певних категорій територій або осіб зі сфери проведення воєнних дій². Характерним у цьому плані є Етолійський декрет царя Пергама Евмена II, що надавав асилію Пергамському святилищу (близько 197–160 рр. до н.е.): «Цар Евмен надіслав посланців до етолійців із проханням визнати територію, на якій розташований храм богині Афіні «Нікефорус», як святилище, присвячене їй. Етолійці вирішили:... визнати вищезазначену територію, оголошену Евменом Пергамським святилищем, і надати їй статус святилища, котре має бути визнане етолійцями та всіма мешканцями Етолії. Ніхто не може забирати собі цю територію та порушувати її кордони; але якщо хтось це порушить, то він має бути засуджений перед асамблеєю, і всі люди зможуть взяти участь у процесі проти нього»³.

На час релігійних свят, відомих у всьому еллінському світі, деякі держави вимагали екехейрії (έκεχειρία) – перемир'я, як, наприклад, під час Олімпійських ігор⁴. Цілком ймовірно припустити проголошення екехейрії й під час проведення ольвіополітами календарно-спортивних ігор на честь Ахілла та Аполлона Дельфінія, на які з'їжджалися представники багатьох держав античного світу⁵. Окрім того, два написи з Дельф засвідчують участь у Піфійських іграх громадян Херсонеса. В одному з них 192 р. до н.е. говориться про феорів, які їздили до Херсонеса, щоб сповістити про майбутні ігри, та про послів з Херсонеса до Дельф. Другий напис являє собою каталог дельфійських проксенів 197–175 рр. до н.е. Серед них названо Гімна, сина Скіфа з Херсонеса, який, імовірно, був архіфеором або переможцем на Піфійських іграх у 194 р.⁶ Список переможців спортивних змагань, який був викарбуваний

¹ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. до н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 247.

² Маринович Л.П. Война и право в классической Греции. *Древнее право*. 2006. № 17. С. 13.

³ Кондратюк Л.В. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. *Вісник Львівського університету. Серія Юрид.* 2010. Вип. 50. С. 91–97. С. 94.

⁴ Thuk. III. 56, 65; V. 49.

⁵ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская : город счастья и печали. Киев: Стилос, 2004. С. 35–36.

⁶ Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Київ: Наукова думка, 1964. С. 59.

на кам'яній плиті, було знайдено і в Херсонесі¹. Загалом варто зазначити, що видатні святилища, розташовані як в Елладі, так і в інших державах грецького світу, що зуміли окрім місцевого набути міжнародного статусу, сприяли взаємному зближенню античних держав Північного Причорномор'я між собою та з іншими країнами циркумпонтійського регіону. Релігійні свята, поєднані зі змаганнями при храмах Зевса в Олімпії, піфійського Аполлона у Дельфах, ісфмійського Посейдона та немейського Зевса, спочатку відвідувалися лише околицьними жителями та мешканцями сусідніх держав, але мало-помалу розрослися у загальноеллінські святкування, в яких могли брати участь громадяни усіх еллінських держав². Єдиною обов'язковою вимогою до учасників було дотримання правил спортивних і хорових змагань та постанов щодо порядку проведення святкування, яке організовувалося зазвичай тією державою, на території якої розташовувалося дане святилище, а також додержання встановленого на час свят перемир'я.

У IV ст. до н.е. в Греції все частіше замість громадянського ополчення стали використовувати найману армію. Цьому сприяли не лише соціально-економічні, але й військові чинники. Найманці були професійними воїнами, що досконало володіли зброєю. За відповідну платню вони були готові служити скільки завгодно і кому завгодно. Л.П. Маринович пише: «Діяльність найманця не визначалася відчуттям громадянського обов'язку. Це – чоловік, який йшов на ризик заради грошей, війна була його роботою, і за неї він хотів отримати все, що тільки можливо, і прагнув цього. Поширення найманства призвело до того, що пошуки здобичі стають все більш важливою рисою воєнних дій»³. Розповсюдження найманства мало наслідком поліпшення зброї і збільшення військових витрат, оскільки найманцям потрібно було платити регулярно⁴. Правове регулювання військового найманства становило суттєву проблему. Відносини з найманцями визначалися договорами, що скріплювалися священними клятвами. Так, угода Євмена I⁵ з його найманими солдатами¹, що датується 40-ми роками III ст. до н.е.,

¹ Соломоник Э.И. Новые эпитафические памятники Херсонеса. Київ: Наукова думка, 1964. С. 58.

² Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. до н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 248.

³ Маринович Л.П. Война и право в классической Греции. *Древнее право*. 2006. № 17. С. 12.

⁴ Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. *Вісник Львівського університету. Серія Юрид.* 2010. Вип. 50. С. 95.

⁵ Евмен I (дав.-гр. Εὐμένης Α') – цар Пергама у 263–241 рр. до н.е.

супроводжувалася такими клятвами і була накреслена на кам'яних стелах, які помістили у Пергамському святилищі Афін, у святилищі Асклепія в Мітілені та ще у двох місцях. Договір містив умови щодо платні та пільг, які гарантувалися воїнам, присягу найманців та присягу самого царя. Воїнам зокрема було обіцяно, що «ті, які вислужили встановлене число років і стали вільними від служби, повинні отримати пенсію за час, який вони прослужили». Причому цю пенсію після смерті найманця могли «отримувати найближчі родичі або кому воїни залишать». Найманці, які вислужили пенсію, звільнялися від податків².

Однак варто зауважити, що значний відсоток найманців складали варвари, для яких еллінські правові інститути мали вельми умовне значення. Як відзначають дослідники, третє століття до н.е. було століттям кельтського найманства. Кельтів як найманців і союзників можна було зустріти в багатьох арміях доби еллінізму. Проте кельти не входили до складу цих армій, а в основному билися своїми власними відокремленими загонами з характерним для них оснащенням і типовим стилем битви: вони вселяли страх своєю безрозсудною хоробрістю, але при цьому відрізнялися слабкою дисципліною та стійкістю. Часом такі загони найманців являли загрозу навіть для своїх наймачів.

Переважна більшість воєнних конфліктів завершувалася укладенням договору, що фіксував післявоєнний стан відносин: статус сторін, поділ захопленої здобичі, статус завойованого, переможеного населення і населення держави, що перемогла у війні тощо³. Наприклад, за договором про посередництво Аргоса між сусідніми грецькими містами Кноссом та Тіліссом 450 р. до н.е. встановлювалися положення щодо розподілу завойованого майна і територій: тіліссійці отримали можливість «займатися грабунком» на всіх територіях, окрім «районів, що належать місту Кноссу. І що б ми удвох разом не захопили у ворога, при розподілі цього тіліссійці отримають одну третину того, що знаходиться на суходолі, та половину всього, захопленого на морі. А Кносс отримає десятю частину всього того, що ми захопимо разом. Найкраща ж частина здобичі, захопленої нами спільно, буде віддана Дельфійському оракулу та принесена у жертву Аресу в Кноссі. Якщо які-небудь інші міста

¹ Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія: посібник для студентів історичного факультету / укл. О.І. Шама Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 207.

² Там само.

³ Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. Вісник Львівського університету. Серія Юрид. 2010. Вип. 50. С. 94.

захоплять здобич у ворога, Кносс і Тілісс погоджуються на те, щоб вона їм і належала»¹.

Отже, вже в античну добу в міжнародній сфері взаємодіяли різноманітні суб'єкти: поліси та територіальні держави, союзи племен, етнічні спільноти тощо. Існувала також низка нетипових суб'єктів міжнародного права, таких як храми, релігійні об'єднання тощо. Усе це спричинило появу складної сукупності регулятивних норм, зокрема й тих, що регламентували відносини під час війни, які досить часто були взаємно неузгодженими та суперечливими. Але все ж ми маємо підстави говорити про поступове формування в цей час основ міжнародного права.

Основні риси міжнародного правосуддя в Давній Греції. Формуванню міжнародно-правової традиції сприяло створення низки інститутів, які подарувала світові Давня Греція. Серед них – міждержавний арбітраж. З-поміж цивілізацій Стародавнього світу греки, можливо, єдині, хто широко використовував цей інститут². Власне сам термін «арбітраж» виник пізніше і має латинське походження, проте в сучасній літературі його широко використовують і для позначення відповідної процедури в Стародавній Греції. Давньогрецький термін, що використовується для позначення арбітражу, – *δίαιτα*. Навіть якщо взяти суто квантитативні показники, що ілюструють поширеність арбітражу в еллінському світі, – вони вражають. Як зазначає британський дослідник Дж. Ральстон, історичні та епіграфічні розвідки свідчать, щонайменше, про 81 випадок арбітражу між грецькими містами³. М.Н. Тод зібрав відомості про 82 арбітражі⁴.

Джерелами інформації щодо давньогрецького арбітражу виступають переважно твори античних істориків: Геродота, Діодора Сицилійського, Павсанія, Плутарха, Полібія, Фулідіда та ін. Важливу роль відіграють також лапідарні написи, що збереглися до нашого часу. Проблема давньоеллінського арбітражу висвітлюється в кількох зарубіжних монографіях⁵,

¹ *Fontes Historiae Juris Gentium. Sources Relating to the History of the Law of Nations. Vol. 1 (1380 B.C. – 1493).* / ed. by W.G. Greve. Berlin. New York: Walter de Gruyter, 1995. P. 142-143.

² *Институты международного правосудия: учеб. пособие / под ред. В.Л. Толстых.* Москва: Международные отношения, 2014. С. 51.

³ Ralston J.H. *International Arbitration from Athens to Locarno.* Stanford University Press, 1929. Reprinted by the Lawbook Exchange, Ltd., 2004. P. 154.

⁴ Tod M.N. *International Arbitration amongst the Greeks.* Oxford: Clarendon Press, 1913. P. 7-52.

⁵ Ager S.L. *Interstate Arbitrations in the Greek World, 337-90 B.C.* Berkeley: University of California Press, 1996; Bederman D.J. *International Law in Antiquity.* Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

а також у написаному В.Л. Толстих розлогому розділі навчального посібника «Інститути міжнародного правосуддя»¹.

Оглядаючи розвиток давньогрецького арбітражу, Д. Бедерман зазначав: «Інститут врегулювання суперечок за допомогою рішення третьої сторони виник, на загальну думку, завдяки олімпійським богам. Ці легенди становили потужну метафору для відносин між містами-державами. Їхній міфічний характер посилював практику і легітимізував засоби вирішення спорів між суверенними та рівними політичними утвореннями. В цьому виявлявся релігійний аспект арбітражу. Наступний крок полягав у ритуалізації врегулювання суперечок в інституціональному контексті, частково релігійному, а частково світському. Дельфійський оракул, принаймні в Греції, відіграв цю роль. Це була не лише священна територія, місце для того, щоб ставити питання Аполлону, це також був *raison d'être*² для міжурядової організації – Ради амфіктіонії... Оракул, однак, був поганим арбітром³. Складні питання часто обходилися, і він нерідко пропонував, щоб для вирішення справи було обрано людину. Коли рішення виносилися, їм зазвичай не вистачало ясності та точності, що вимагалось для авторитетного врегулювання справи... Греки не вважали такий рід рішень інтелектуально задовільним. Таким чином, як ми можемо припускати, арбітражі стали значною мірою світським і аргументованим процесом»⁴.

У добу античності так само, як і нині, компетенція арбітражу ґрунтувалася на третейських застереженнях, які передбачали передачу до арбітражу майбутніх суперечок, а також на компромісах, які досягалися після виникнення спору⁵. Ілюстрацією цьому може послужити наступна згадка Геродота про події поч. V ст. до н.е.: «Артафрен, сатрап Сард, наказав прислати до нього ватажків іонійських міст і змусив їх укласти між собою договори: суперечки повинні вирішуватися надалі мирним шляхом, грабувати і розоряти один одного містам [було заборонено]. Сатрап змусив іонійські міста прийняти це»⁶.

Подібне свідчення наводить і Фулідід у праці «Історія Пелопоннеської війни», де зазначає, що однією з умов угоди щодо перемир'я, яке

¹ Толстых В.Л. Международное правосудие в Древней Греции. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 51-68.

² *Raison d'être* – фр. призначення.

³ Камаровский Л.А. О международном суде. Москва: Тип. Т. Малинского, 1881. С. 105.

⁴ Bederman D.J. *International Law in Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 82-83.

⁵ *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 57.

⁶ Herod. VI. 42.

укладалося на річний термін між афінянами і лакедемонянами (423 р. до н.е.), була наступна: «Вам судити нас і нам судити вас за заповідями батьків, вирішуючи спірні питання судом без війни»¹. Договір про п'ятдесятирічний мир між тими ж сторонами (Нікіїв мир, 421 р. до н.е.)² містив наступну умову: «Всі суперечки між ними, що можуть виникнути, вирішувати судом і потім скріплювати присягами дотримання узгодженого вироку»³. Мирний договір 418 р. до н.е. між лакедемонянами та аргосцями, який також укладався на п'ятдесятирічний термін, встановлював: «Лакедемоняни та аргосці вирішили укласти мир і союз на 50 років на наступних умовах. Вони повинні підпорядковуватися третейському суду на справедливих і рівних умовах за заповідями батьків. Інші пелопоннеські міста можуть приєднатися до договору про мир і союз, зберігаючи незалежність, державний устрій і свої володіння та підпорядковуючись третейському суду на справедливих і рівних умовах за заповідями батьків»⁴.

Як зазначає М.Н. Тод, при досягненні компромісу зазвичай спеціально акцентувалася увага на: 1) спірному питанні; 2) виборі арбітра; 3) дійсності та остаточності рішення; 4) на терміні проведення розслідування; 5) чисельності й характері суду; 6) на способі, за допомогою якого суд повинен оголосити і записати рішення; 7) на місці, часі та способі його опублікування; 8) на покаранні у випадку порушення. Невирішені питання вирішувалися або арбітром, або за спільною згодою сторін спору. Як приклад М.Н. Тод наводить угоду між Фтіотідськими Фівами (Phthiotic Thebes) та Алосом (Halus) щодо передачі до арбітражу територіальної суперечки (близько 145 р. до н.е.). Угода була підписана офіційними та приватними представниками договірних держав. Документ містив виклад спору, який мав бути вирішений; ім'я арбітра, обраного за спільною згодою; а також положення, згідно з яким його рішення має бути абсолютно обов'язковим. У документі також містилася інформація щодо дати проведення арбітражу; заходів щодо збереження публічного запису угоди та подальшого рішення; штрафу, що мав бути накладений на державу, яка відмовилася б виконати рішення⁵.

¹ Thuk. IV. 118. 8.

² Нікіїв мир (Фуکیدід. «Історія Пелопоннеської війни». V. 18. 22-23, 35). *Гавриленко О.А., Новікова Л.В., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: хрестоматія-практикум для студентів напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. С. 63-65.*

³ Thuk. V. 18. 4.

⁴ Thuk. V. 79.

⁵ Tod M.N. *International Arbitration amongst the Greeks*. Oxford: Clarendon Press, 1913. P. 77, 80.

Арбітрами могли призначатися окремі поліси, а також їхні представники. Л.О. Камаровський зауважував, що в останньому випадку вибір греків зазвичай падав на мудреців, а часом навіть на «щасливих переможців Олімпійських ігор»¹. В деяких випадках арбітрами могли виступати представники декількох полісів. Так, близько 392 р. до н.е. суперечку між мілетянами та міунтійцями було вирішено арбітрами, які представляли Еріфри, Хіос, Клазомени, Лебед і Ефес². За даними М. Н. Тода, для вирішення міжнародних спорів зазвичай використовувалися два методи: 1) формування невеликого комітету експертів (найчастіше з 3 або 5 осіб) або 2) формування великого зібрання, яке репрезентувало «здоровий глузд» народу в цілому (найбільший суд складався з 600 осіб, які були призначені мілетянами за дорученням Римського сенату для вирішення спору між Спартою і Мессенією, між 146 та 137 рр. до н.е.). В першому випадку формування складу арбітражу відбувалося шляхом виборів, у другому – шляхом жеребкування³.

Окрім того, арбітрами могли призначатися також монархи, високопоставлені чиновники і приватні особи, які користувалися загальною повагою завдяки своїй розсудливості. Геродот згадує випадок, коли наприкінці VII ст. до н.е. мітиленців з афінянами «примирих Періандр, син Кіпсела, якого вони обрали посередником. А примирих він їх ось на яких умовах: кожна сторона отримувала те, що в неї було. Таким чином Сігей залишився за афінянами»⁴. Фемістокл, за свідченням Плутарха, вирішив суперечку між Керкірою та Коринфом⁵. Павсаній в «Описі Еллади» згадує про атлета Піттала, який також виступив у якості арбітра: «Коли у аркадян з елейцями сталася суперечка щодо кордонів їхньої землі, цей Піттал виніс своє рішення та їх примирих»⁶.

Історія зберегла також згадки про деякі народи та держави, що набули слави чесних і справедливих арбітрів. Так, Геродот писав про народ аргіппеїв: «Ніхто з людей їх не ображає, оскільки вони шануються, як священні, і в них навіть немає бойової зброї. Вони залагоджують чвари сусідів, і якщо у них знайде притулок якийсь вигнанець, то його ніхто не сміє образити»⁷. За свідченням Полібія, коли в тій частині Італії, яка

¹ Камаровский Л.А. О международном суде. Москва: Тип. Т. Малинского, 1881. С. 106.

² Институты международного правосудия: учеб. пособие / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 59.

³ Tod M.N. International Arbitration amongst the Greeks. Oxford: Clarendon Press, 1913. P. 101-104.

⁴ Herod. V. 95.

⁵ Plut. Themist. 24.

⁶ Paus. VI. 16. 7.

⁷ Herod. IV. 23.

називалася Великою Елладаю, виникли сильні заворушення, «більшість еллінських держав посилала туди своїх людей з метою відновити мир; але міста Італії для подолання бід, що пригнічували їх, довірилися шляхетності одних лише ахеян». Описуючи наслідки битви при Левктрах, що відбулася в 371 р. до н.е., Полібій відзначає: «Лакедемоняни та фіванці довірили вирішення своїх суперечок одним ахеянам з усіх еллінів не так внаслідок могутності їхньої – на той час ахеяни були слабшими за всіх майже еллінів, – скільки через увагу до чесності та незмінної їхньої шляхетності; дійсно такою славою користувалися тоді ахеяни у всіх еллінів»¹.

Інший давньогрецький автор – Павсаній залишив опис міжнародного конфлікту, що виник у VIII ст. до н.е. між мессенцями і лакедемонянами. Спартанець Евефн обманом позбавив мессенця Поліхара череди корів, а потім вбив його сина. Поліхар звернувся зі скаргою до царів та ефорів Спарти, але не домогся справедливого рішення. Тоді ображений Поліхар став убивати «всякого лакедемонянина». Лакедемоняни оголосили Мессенії війну. Мессенці пояснили, «що не видали лакедемонянам Поліхара через те, що і вони не видали їм Евефна, але що вони пропонували вирішити питання судом або у аргівійців, які були споріднені їм обом, на зборах амфіктіонів, або ж до-ручити цю справу в Афінах суду, званому Ареопагом, адже вважалося, що це судилище з найдавніших часів розбирає питання про вбивство»².

В деяких випадках третейським суддею міг виступати оракул³. Наприклад, у праці з давньогрецької історії сучасний дослідник Ю. Белох наводить приклад, коли в 434 р. до н.е. на розгляд дельфійського оракула було передано питання про те, кого слід вважати засновником Фурій. На почесне звання метрополії претендували Афіни, проте оракул оголосив, що засновником міста має вважатися сам Аполлон⁴. Діодор Сицилійський оповідав про суперечку між Клазоменами та Кімою (Сумае) з приводу міста Ліс (Leuce): «Спочатку міста задумали вирішити справу, вдавшись до війни, але пізніше хтось запропонував запитати бога, яке з двох міст має бути господарем Ліса. Піфія вирішила, що ним повинен бути той, хто першим принесе жертву в Лісі, та що кожна сторона мусить почати зі

¹ Polib. II. 39.

² Paus. IV. 4-5.

³ Институты международного правосудия: учеб. пособие / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 60.

⁴ Белох Ю. Греческая история. в 2-х томах. Том 1: Кончая софистическим движением и Пелопоннесской войной. Науч. издание. 3-е изд. / пер с нем. М.О. Гершензона; под ред. и со вступ. ст. Ю.И. Семенова. Москва: Государственная публичная историческая библиотека России, 2009. С. 398.

свого власного міста на сході сонця у визначений за спільною згодою день. Коли день був встановлений, кімці порахували, що вони мають перевагу, адже їхнє місто було ближче, проте клазоменці, незважаючи на те, що вони перебували на більшому віддаленні, розробили наступний план для того, щоб перемогти. Обравши за жеребом зі своїх власних жителів, вони заснували недалеко від Ліси місто, з якого вони розпочали зі сходом сонця і так випередили кімців у принесенні жертви»¹. Можемо навести й інший приклад. Як свідчив Фулідід, керкірянам запропонували передати свій спір з коринфянами з приводу Епідамна на суд тих міст в Пелопоннесі, з якими обидві сторони домовляться; вони також висловили згоду надати вирішення справи дельфійському оракулу². Звернення до оракула, як вбачається, не було частим. В.Л. Толстих припускає, що причина цього ймовірно полягала в непередбачуваності та немотивованості його рішень³.

Арбітраж у Давній Греції був універсальним засобом вирішення спорів. Він був поширеним як серед великих, так і серед малих міст принаймні від середини VII ст. до н.е. до середини II ст. н.е.⁴. До арбітражу зверталися не лише для захисту інтересів поліса, але й для забезпечення інтересів громадян як приватних осіб. При цьому вимоги останніх підтримувалися їхнім полісом. У даному випадку цілком впевнено можна говорити про дипломатичний захист. Так, у II або I ст. до н.е. два громадянина Коса позичили певну суму грошей Калімні. Коли ж через деякий час їхні спадкоємці зажадали від Калімни свою частину боргу, Калімна заявила, що платіж уже був здійснений. Суперечку було передано на вирішення кнідійцям, які прийняли рішення на користь Калімни⁵.

Окрім того, іноземці могли бути запрошені для врегулювання внутрішніх розбіжностей. Наприклад, як оповідає Геродот, для примирення ворогуючих партій в Мілеті були запрошені паросці⁶.

В.Л. Толстих звертав увагу на позицію М.Н. Тода, який вважав, що найзначнішу частину арбітражних спорів становили територіальні

¹ Diod. XV. 18.

² Thuk. I. 28.

³ Толстых В.Л. Международное правосудие в Древней Греции. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 61.

⁴ Ralston J.H. *International Arbitration from Athens to Locarno*. Stanford University Press, 1929. Reprinted by the Lawbook Exchange, Ltd., 2004. P. 155-156; Tod M.N. *International Arbitration amongst the Greeks*. Oxford: Clarendon Press, 1913. P. 184.

⁵ Tod M.N. *International Arbitration amongst the Greeks*. Oxford: Clarendon Press, 1913. P. 48-49.

⁶ Herod. V. 28-29.

суперечки, що стосувалися володіння або делімітації. Цінність території посилювалася наявністю храму, що розташовувався на ній, водоймою або гаванню, або ж її стратегічним значенням¹.

Також зустрічалися суперечки щодо сплати грошових коштів (за договором або в якості компенсації за образу). Саме так сталося, за оповіддю Фукідіда, в ході суперечки між лепрейцями та елейцями: «Під час війни між лепрейцями і деякими аркадськими племенами лепрейці закликали на допомогу елейців з умовою віддати їм як союзникам половину своєї землі. Після закінчення війни елейці дозволили жителям Лепрея самим обробляти цю землю за умови виплати за неї лише одного таланта на користь Зевса Олімпійського. Лепрейці й сплачували ці гроші аж до аттичної війни. Однак, скориставшись початком війни, вони перестали вносити плату. Коли елейці спробували силою змусити їх, то лепрейці вдалися до допомоги і захисту лакедемонців. Справу було передано до третейського суду лакедемонців»².

До арбітражу передавалися й справи щодо порушення договорів, а також справи, пов'язані з післявоєнним врегулюванням. Так, договір між Гортинами та Кноссом, що поклав край війні між двома державами, був прямим результатом арбітражу, здійснення якого незабаром після 216 р. до н.е. було довірено єгипетському цареві Птоломею IV Філопатору. Арбітраж, проведений незадовго до 212 р. до н.е. трьома арбітрами з Калідона, розглядав інтеграційні відносини Мелітеї та Пірея, які об'єдналися для утворення єдиної держави: другий став демом першої. Від самого початку важливо було визначити статус громади на випадок розпаду союзу. У зв'язку з цим арбітраж був покликаний визначити межі двох громадянських спільнот, попередити відчуження єдиною державою публічних земель Пірея та встановити пропорції, в яких повинні бути розподілені борги і фінансові зобов'язання єдиної держави³.

Виявлення державою бажання звернутися до третейського суду, як наголошує В.Л. Толстих, вважалось ознакою відкритої та чесної дипломатії. За свідченням Фукідіда, афінські послы, виступаючи перед лакедемонянами, радили їм не вдаватися до війни, а «прийняти розсудливе рішення, не порушуючи договору і клятв, а спірні питання між нами залагоджувати третейським судом»⁴.

¹ Толстых В.Л. Международное правосудие в Древней Греции. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 61.

² Thuk. V. 31.

³ Tod M.N. *International Arbitration amongst the Greeks*. Oxford: Clarendon Press, 1913. P. 24-25, 53-65.

⁴ Thuk. I. 78.

Однак арбітраж міг бути й відкинутий, якщо його ініціатор насправді переслідував іншу мету або якщо адресат не був упевнений у своїй правоті чи надавав перевагу використанню інших (наприклад, військових) засобів вирішення спору. Так, спартанці відмовилися від арбітражного врегулювання їхнього спору з аргосцями з приводу прикордонної місцевості Кінурії¹. Перікл, виступаючи в афінській еkkлесії, заявив: «Лакедемоняни вже давно відкрито замишляють проти нас недобре, а нині – особливо. Хоча вони й погодилися залагоджувати взаємні претензії третейським судом і визнали, що обидві сторони повинні зберігати свої володіння, але самі ніколи не зверталися до третейського суду і не приймали наших пропозицій передати спір до суду. Вони вважали за краще вирішувати суперечки силою зброї, аніж шляхом перемовин»².

У деяких випадках поліси могли звертатися до арбітражу через посередництво третьої держави. Наприклад, Пергам направив до Пітани та Мітілени посольство з метою переконати ці поліси вдатися до мирного врегулювання розбіжностей. Коли обидві сторони відповіли згодою, між ними було укладено арбітражну угоду (150–133 рр. до н.е.).

М.Н. Тод також відзначав випадки примушування до арбітражу. Так, мегаряни за наполяганням Ахейського союзу вирішили суперечку між Епідавром і Коринфом, та коли коринфяни відмовилися прийняти вердикт, то, згідно з інструкціями ахеян, було направлено комісію для проведення демаркації кордону (242–235 рр. до н.е.)³. Полібій згадує про те, як Філіпп Македонський «навів страх на лакедемонців та союзників і тим примусив обидві сторони вирішити спір полюбовно до загальної вигоди, причому не себе поставив суддею тих, хто сперечався, але встановив загальне судилище з усіх еллінів»⁴.

Арбітражна процедура складалася з кількох стадій. Спочатку перед розглядом справи арбітри обов'язково мусили скласти присягу. Прикладом її може слугувати клятва, яку приносили кнідійські арбітри під час розгляду спору між Калімною та Косом у II або I ст. до н.е.: «Клянуся Зевсом, Аполлоном Ліціанським і Землею, що буду судити справу між сторонами відповідно до присяги, як буде уявлятися найбільш справедливим. Я не буду судити згідно свідку, якщо цей свідок не з'явиться переді мною, щоб сказати правду. Я не отримуватим будь-якого

¹ Thuk. V. 41.

² Thuk. I. 140.

³ Tod M.N. International Arbitration amongst the Greeks. Oxford: Clarendon Press, 1913. P. 73-75.

⁴ Polib. IX. 33.

подарунка щодо даного процесу – ані я, ані хто-небудь для мене, чоловік або жінка, ані будь-яким обхідним шляхом. Нехай я благоденствую, якщо я дотримаюся моєї клятви, але горе мені, якщо я присягаю неправдиво»¹.

Описуючи юрисдикційний процес, В.В. Латишев зауважував: «Сторони, що сперечалися, зазвичай заздалегідь обіцяли безапеляційно прийняти рішення суду, іноді навіть у вигляді гарантії клали в заставу певну суму грошей, яку потім і втрачала сторона, яка не визнавала рішення; але взагалі це визнання цілком залежало від доброї волі зацікавлених держав»².

Після внесення сторонами застави арбітри знайомилися з домаганнями сторін і наданими доказами. В якості доказів допускалися належним чином завірені документи та свідчення; окрім того, арбітри в супроводі представників сторін могли відвідувати спірну територію³. Д. Бедерман зазначав: «Виступаючи перед міжнародними судами, сторони були готові надавати тексти попередніх договорів або рішень, карти і креслення, записи істориків, інтерпретації міфів і легенд, археологічні свідчення та навіть показання свідків. Грецькі оратори були абсолютно не розбірливими у виборі матеріалу, призначеного для переконання суду. Зазвичай історичні та міфічні свідоцтва, що підтримували територіальні вимоги однієї сторони, успішно спростовувалися за допомогою використання іншою стороною більш сучасних записів, що засвідчували обов'язкові для дотримання права»⁴. Кожна сторона могла ставити свідкам запитання.

До нашого часу збереглося повідомлення Плутарха щодо деяких аргументів, які використовувалися в суперечці Афіні і Мегар через Саламін: «Солон посилався на те, що померлі поховані на Саламіні не за звичаєм мегарців, а так, як ховають афіняни: мегаряни обертають тіла померлих на схід, а афіняни – на захід. Однак мегарянин Герей на це заперечує, що і мегаряни кладуть тіла мертвих, звертаючи їх на захід, і, що ще важливіше, у кожного афінянина є своя окрема могила, а у мегарців по троє або четверо лежать в одній»⁵.

¹ Толстых В.Л. Международное правосудие в Древней Греции. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 64.

² Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К, 1888. С. 287.

³ Толстых В.Л. Международное правосудие в Древней Греции. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 63.

⁴ Bederman D.J. *International Law in Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 83-84.

⁵ Plut. Solon. 10.

Після надання та дослідження доказів відбувалися дебати, при цьому сторонам надавалося менше часу, ніж на стадії попереднього розгляду справи. Час, що надавався для виступу, контролювався за допомогою водяного годинника – клепсидри (κλεψύδρα), за якою наглядав спеціальний службовець (ὁ ἐφ' ὕδωρ). Обом сторонам надавалося порівну часу, але конкретна тривалість його визначалася залежно від обсягу та важливості кожної окремої справи. На час читання текстів договорів, декретів, заслуховування свідчень, зачитування інших документів клепсидру зупиняли. Інколи, щоб показати свою впевненість у правоті справи, оратори пропонували противнику говорити додатково у час, наданий для їхньої власної промови, але це, звісно, було лише риторичним прийомом¹.

Інколи арбітри намагалися вирішити справу медіацією, спонукаючи сторони дійти взаємоприйнятної угоди. Слухання могли тривати кілька днів. Іноді в договорах визначався крайній термін винесення рішення, а іноді його визначав арбітраж. Як правило, він становив декілька місяців. Найчастіше розгляд відбувався у полісі-арбітрі, інколи сторони заслуховувалися в своїх містах. У якості місця для проведення засідання часто обиралися святилище².

Виконання арбітражних рішень, на думку Д. Бедермана, залежало насамперед від ступеня їхньої обґрунтованості: «Докази, що використовуються в грецькому арбітражі, ілюструють аргументований характер рішень, який був істотним для їхньої легітимності та виконання. Як метод вирішення спорів арбітраж не ґрунтувався на божественному авторитеті для його санкції або навіть на інституційній владі оракула або амфіктонії. Рішення дотримувалися, тому що вони були продуктом риторичного обміну, в рамках якого зацікавлені сторони могли використовувати будь-які аргументи або форми переконання, які вони побажають»³.

Виконання рішень могло забезпечуватися передбаченими в міжнародному договорі штрафами або заставою. В.Л. Толстих, посилаючись на свідчення Плутарха, писав, що після невдалої спроби Арата⁴ повалити

¹ Гавриленко О.А. С. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. до н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 231.

² Tod M.N. International Arbitration amongst the Greeks. Oxford: Clarendon Press, 1913. P. 107-131.

³ Bederman D.J. International Law in Antiquity. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 84.

⁴ Арат з Сікіона, Молодший, син Арата Старшого (? – 213 р. до н. е.) – давньогрецький політичний діяч, тричі обіймав посаду стратега Ахейського союзу в 219–218, 216–215, 214–213 рр до н.е. Брав участь у Союзницькій війні Еллінського союзу проти

аргів'янського тирана Арістіппа суперечку між ахейцями і аргів'янами було розглянуто мантинейцями. Арат на суд не з'явився і був засуджений до штрафу в тридцять мін¹.

В.В. Латишев, висвітлюючи процедуру виконання прийнятих арбітражем рішень, писав: «Якщо сторони суперечки залишалися задоволені рішенням, то зазвичай висловлювали офіційно подяку запрошеній для вирішення спору державі, а осіб, які брали участь у комісії суддів, нагороджували різними привілеями»².

Випадки невиконання арбітражних рішень, хоча й нечасто, але все ж траплялися. За свідченням Фуکیدіда, коли елейці не підкорилися рішенням лакедемонців, які розглянули їхню суперечку з лепрейцями, лакедемоняни послали до Лепр гарнізон з гоплітів. Вважаючи рішення суду неправильним, елейці перейшли на бік аргосців і уклали з ними союз³.

У міжнародно-правовій літературі наводяться деякі приклади давньоеллінського арбітражу. Так, М.Н. Тод згадував п'ять епіграфічних джерел, що містять більш-менш деталізовану інформацію про докази, що використовувалися в арбітражних судах⁴. Відповідно до одного з них (частина рескрипту, адресованого «Раді та Народу самосців» царем Лісімахом⁵) цей цар взявся за вирішення спору між Самосом і Прієною (283–282 рр. до н.е.), який розпочався за триста років до цього. У записі збереглися аргументи прієнців, які стверджували, що спірна територія спочатку належала їм і що володіння нею було безперервним аж до недавнього часу, виключаючи короткий період киммерійського вторгнення під проводом Лігдаміса. Самосці, дійсно, час від часу селилися тут, але лише в якості іноземних резидентів. Сплата ними податків прієнцям означає визнання домагань останніх на спірну територію. Навіть більше, ці домагання були формально підтвержені в договорі, укладеному Біасом з Прієни. Однак схоже, що рішення все ж було винесено на користь самосців.

Етолійського союзу 220–217 рр. до н.е., але нічим себе не виявив. У 213 р. до н.е. за наказом Філіппа V Македонського був отруєний разом зі своїм батьком.

¹ Толстых В.Л. Международное правосудие в Древней Греции. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 65.

² Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К, 1888. С. 287.

³ Thuk. V. 31.

⁴ Tod M.N. *International Arbitration amongst the Greeks*. Oxford: Clarendon Press, 1913. P. 132-140.

⁵ Лісімах (грец. Λυσίμαχος; близько 361 р. до н.е. – 281 р. до н.е.) – сподвижник Олександра Македонського, діадок, правитель Фракії з 323 р. до н.е., цар Македонії з 285 р. до н.е.

Сторіччям пізніше Родоський суд розбирав суперечку між самосцями та прієнцями з приводу фортеці Каріум (джерело – напис, знайдений в Прієні). На цей раз прієнцям супроводжував успіх. Самосці говорили про війну, яку вони спільно з прієнцями вели проти Мелії, та про подальший розділ завойованої території. Питання полягало в тому, до кого відійшли Каріум та Дріусса. Для підкріплення своїх претензій самосці посилалися на уривок з «Історії» Меандріуса з Мілета. Прієнці в своїй відповіді зупинилися на більш недавньому епізоді з їхньої історії. У Прієні було встановлено тиранію якогось Ієро (Нієро). Група громадян, яка була вислана тираном і його прихильниками, заволоділа Каріумом і стратила її командира та гарнізон, який одностайно висловився на підтримку тирана. Через три роки вони скинули Ієро та повернулися до свого поліса, але утримали фортецю і продовжували обробляти землю навколо неї. У наступному році вони продали тридцять сім ділянок цієї землі, а п'ять років по тому – ще п'ять ділянок. Ці відомості, згідно з якими Каріум перебував у руках прієнців протягом перших двадцяти років III ст. до н.е., підтверджувалися офіційними документами: посланням (декретом) тирана і його прихильників до визволителів; посланнями деяких країн до визволителів після захоплення фортеці; посланням визволителів Родоса з проханням про допомогу; зверненнями прієнців до царів Деметрія та Лісімаха; трьома схожими документами, відправленими Родосом або Родосу протягом кризи; документами, що підтверджували продаж землі.

Самосці визнавали факт заволодіння, однак стверджували, що після закінчення війни з Мелією (VII ст. до н.е.) дана територія відійшла їм, що підтверджується «Історією» Меандріуса з Мілета. Після знаменитої битви на Оаці (Оак) Біасом з Прієні був укладений договір, згідно з яким дана територія залишилася самоською, оскільки кордон між державами був встановлений по вододілу, що підтверджується істориками (Euagon, Olympichus та Duris). Таким чином, територія залишалася самоською до захоплення фортеці прієнськими біженцями, проте її слід повернути Самосу.

Як уже зазначалося, арбітри винесли рішення на користь Прієні. При цьому вони використовували такі доводи. Позиція самосців ґрунтувалася на чотирьох історичних роботах, проте лише «Історія» Меандріуса з Мілета, чия автентичність викликає сумніви, підтверджує, що Каріум і Друссія відійшли Самосу. Всі інші авторитети, в тому числі самоські історики, стверджують, що Самосу відійшла Фігела. Прієнське володіння спірною територією та продаж сорока двох ділянок землі не були опротестовані самосцями, а до Прієні не було направлено

посольство з запереченнями. У 258 р. до н.е., коли Прієна відчувала труднощі, самосці направили туди посольство, яке звинуватило прієнців у порушенні кордонів, проте фортеця Каріум не згадувалася¹.

Таким чином, як зазначає В.Л. Толстих, поширеність арбітражу в Стародавній Греції була наслідком політичної гетерогенності і культурної гомогенності. Поєднання цих факторів у сучасному суспільстві породило два фундаментальні принципи: суверенної рівності та співпраці. Їх можна визнати чинними і в давньогрецькій ойкумені. Поширеність арбітражу свідчить про належне виконання арбітражних рішень. У зв'язку з цим можна говорити про прояв принципу *pacta sunt servanda*. Арбітражний розгляд в Стародавній Греції не виявляє сильно вираженого релігійного впливу; у всякому разі, якщо такий вплив і мав місце, то це не виключало правової і заснованої на логіці аргументації. Сторонами широко використовувалися історичні посилення; у багатьох випадках арбітраж повинен був проводитися «за заповітами батьків». Це говорить про значне поширення звичаєвого права. Сторони і суд оперували концепціями, що нагадують сучасні концепції естоппеля², давності, ефективного контролю. Один з уроків арбітражу в Стародавній Греції полягає в тому, що він може слугувати ефективним засобом вирішення спорів у межах інтеграційних об'єднань.

¹ Толстых В.Л. Международное правосудие в Древней Греции. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 66-67.

² Естоппель – правовий принцип у міжнародному праві, згідно з яким сторона внаслідок певних обставин втрачає право посилаючись на будь-які підстави для визнання договору недійсним. Термін запозичений з англійського права, де він означає категоричне заперечення такої поведінки сторони в процесі, якою вона перекреслює те, що попередньо було нею визнано.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Правовий статус громадян та іноземців у Давньому Римі.
Натуралізація. Стародавній Рим як державне утворення виник на межі VIII століття до н.е. (традиція вказує на 753 р. до н.е.) у західній частині Апеннінського півострова. Утворившись як невелике місто-поліс, яких у Середземномор'ї було сотні, поступово Рим перетворився на величезну світову державу. Розпочавшись як родова громада (*civitas*), Рим став республікою, яка внаслідок внутрішніх суперечностей переродилася на імперію – володарку народів. Пишаючись своїм республіканством, Рим став поневолювачем інших народів і, нарешті, не витримавши власного тягаря, розвалився і впав під ударами молодих «варварських» народів. Отже, історію Стародавнього Риму зазвичай поділяють на кілька періодів: а) царський період (VIII–VI ст. до н.е.); б) республіканський період (509–27 рр. до н.е.), коли римський народ мав верховну владу, а формально вищим державним органом були народні збори; в) період імперії (27 р. до н.е. – 476 р. н. е.), що поділявся, в свою чергу, на період принципату (обмеженої монархії) – з 27 р. до н.е. по 193 р. н.е. і домініату (абсолютної монархії) – з 193 по 476 роки.

Поступово сформувався єдиний римський народ (*Populus Romanus*), який об'єднував племена рамнів (латинян), тіційв (сабіян) та етруське плем'я луцерів. Союз племен називався квіритами (*quirites*) – «дітьми бога Квірина». Римський народ складався з 300 родів. Курії об'єднувалися в племена або триби, керовані радою старійшин родів. Плем'я складалося з 10 курій, або 100 родів. Рід («генс») об'єднував нащадків певного легендарного героя. На чолі роду стояв старійшина, який керував справами роду спільно з радою, до якої входили всі чоловіки. Роди об'єднувалися в курії, або братства. Курія (сходка чоловіків) складалася з 10 родів, на чолі яких стояли старійшини, що обиралися зборами. У Римі існувало три триби (племені). Союз трьох триб становив римський народ квіритів¹.

¹ Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Держава і право античного світу. *Історія держави і права зарубіжних країн: підручник* / за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків: ХНУВС, 2021. С. 122-123.

За реформою Сервія Тулія до складу римського народу були включені плебеї, які відтепер, разом із патриціями («дітьми своїх батьків», від лат. *pater* – батько) отримали право брати участь у народних зборах. Водночас за цією реформою римський народ (чоловіче населення) було поділено за майновим принципом на п'ять розрядів. До першого розряду віднесено тих, розмір майна яких становив не менше 100 тис. асів, до другого – тих, чиє майно оцінювалося у 75 тис. асів, до третього – 50 тис. асів, до четвертого – 25 тис. асів, до п'ятого – 11 тис. асів. Римське військове ополчення теж стало будуватися залежно від нового розподілу на розряди.

Перший розряд виставляв 10 центурій (сотень) вершників та 80 центурій піхотинців; другий, третій та четвертий розряди – по 20 центурій піхотинців, а останній розряд – 30 центурій піхотинців. Пролетарії формували всього одну центурію. Було ще чотири сотні музикантів. І разом було 193 центурії (сотні) озброєних воїнів. Народні збори тепер відбувалися за центуріями. Кожна центурія мала один голос.

Поступово склався принцип, відповідно до якого римське громадянство набувалося: 1) народженням від римлянина чи римлянки (або від римлянки, яка не перебувала у шлюбі); 2) усиновленням чужоземця римським громадянином; 3) відпущенням на волю раба; 4) даруванням римського громадянства цілим народам або окремим особам.

Римський громадянин мав право служити у війську, голосувати в народних зборах, бути обраним на різні посади, отримати від держави земельний наділ. Обсяг правоздатності відбивало ім'я римського громадянина. Воно складалося з п'яти частин: 1) особистого імені; 2) назви сім'ї чи роду; 3) імені батька; 4) назви триби, в якій громадянин бере участь у народних зборах; 5) прізвиська або почесного імені¹.

Римський громадянин мав повну правоздатність у політичній, майновій та сімейній сферах. З плином часу обсяг прав римських громадян, що з-поміж особисто вільного населення мали найбільшу правоздатність, суттєво змінювався. Окрім іншого, він залежав ще й від соціального статусу особи та її заслуг перед державою. Наприклад, римським правом періоду республіки передбачалися такі основні права римського громадянина: 1) *Jus suffragiorum*. Право голосувати в народних зборах. Практично відмерло у I ст. до н.е. 2) *Jus honorum*. Право цивільної та військової служби. 3) *Jus commercii*. Повне право власності та укладання угод. 4) *Jus gentium*, поняття про яке було розроблено в III ст. до н.е. Використовувалося при укладанні договорів між римськими

¹ Агафонов С.А. Римське право: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни. Київ: КНЕУ, 2005. С. 21.

громадянами та іноземцями (перегринями). 5) *Jus concubii*. Право на законний шлюб, що надавав права *Pater familias* та автоматичне римське громадянство дітям, народженим в такому шлюбі. 6) *Jus migrationis*. Право збереження повного римського громадянства при переїзді до міста порівнянного статусу, тобто в римські колонії та провінції. Аналогічні права мали латинські громадяни. Якщо громадянин переїздив до латинської колонії чи залежного царства, його статус знижувався до рівня латинського громадянина. 7) Імунітет від місцевих правових норм і законів. 8) Право на пред'явлення судових позовів. 9) Право на суд, у тому числі й на самозахист. 10) Право на оскарження судових рішень, у тому числі в суді нижчих інстанцій. Римські громадяни мали право оскаржити дії магістратів у центуріатних коміціях у разі засудження до смертної кари й у трибутних – в разі накладення грошового штрафу. У випадку винесення народними зборами смертного вироку громадянин міг покинути Рим, не чекаючи, поки проголосує остання центурія. При цьому він позбавлявся римського громадянства. Окрім того, до римського громадянина не могли бути застосовані тортури та тілесні покарання, а також смертна кара у разі вчинення державної зради (це не поширювалося на військовослужбовців в період несення дійсної служби). Обвинувачений у державній зраді римський громадянин мав право на суд у Римі.

Римське громадянство можна було втратити через продаж у рабство за несплату боргу (доки не було скасовано боргову кабалу); за вчинений злочин; внаслідок вигнання з Риму.

Серед «іноземців», а точніше – особисто вільних осіб, які не мали прав громадянства та постійно мешкали на теренах римської держави, варто виокремити латинів та перегринів. Латинами (*latini*) називали мешканців долини Лаціум, найближчих сусідів Риму, які були доволі близькими за статусом до громадян. На відміну від останніх, латини не могли служити в римських легіонах, обиратися на посади римських магістратів, вступати в законний римський шлюб. Проте вони мали право брати участь у народних зборах та голосувати на них. За бажанням латинам було доволі нескладно набути статусу римського громадянина. Для цього досить було переїхати жити до Риму. Але такі переїзди призвели до того, що в латинських містах стрімко зменшилася кількість чоловічого населення, тому пізніше було запроваджено правило: латин, що переїздить жити до Риму, зобов'язаний залишити на місці попереднього мешкання чоловіче потомство. Римське громадянство латини отримували також у разі обрання їх в рідному місті на посаду магістратів або сенаторів. За своїм статусом латини не були рівними.

Серед них вирізнялися «латини Юніана» – колишні раби, які належали латинам і після звільнення також отримали статус латина (за законом Юнія Норбана). Латини Юніана були істотно обмежені в правах. Вони не мали права вступати в шлюб, заповідати або отримувати у спадщину майно. Після смерті такого латина його майно переходило до колишнього господаря. Латини Юніана могли отримати римське громадянство лише за визначні заслуги перед державою.

Статус латина отримувався внаслідок: 1) народження в сім'ї латинів. Статус шлюбної дитини визначався статусом батька, статус позашлюбної дитини визначався статусом матері; 2) надання статусу латина постановою Римської держави; 3) добровільного переходу римського громадянина до числа латинів з метою отримання земельного наділу; 4) звільнення раба господарем-латином або римським громадянином за умови надання йому статусу латина.

Остаточно латини (окрім деяких категорій) набули статусу громадян на початку III ст., коли права громадянства поширилися на все населення імперії. Категорія латинів-вільновідпущеників була скасована при Юстиніані.

На римських теренах мешкала чимала кількість іноземців (*peregrini*). Вони вступали в ті чи інші майнові чи немайнові відносини з римськими громадянами, але оскільки вони не користувалися їхніми правами, то, відповідно, були позбавлені правового захисту. Тому вони шукали собі покровителя або захисника – патрона (*patronus*) з числа римських громадян. Протягом певного часу перегрини жили за правом тієї держави, громадянами якої вони були. У 242 р. до н.е. в Римі було засновано посаду претора у справах іноземців (*praetor peregrinus*). Його основним обов'язком був розгляд суперечок між римлянами та іноземцями або ж між самими іноземцями. На цьому підґрунті згодом і виробилося так зване право народів (*jus gentium*). Перегрин не був рабом, але не був і римським громадянином. Не мав він, природно, й політичних прав. Хоча перегрини не лише в епоху республіки, але почасти й за часів імперії правоздатності не мали, все ж економічні та політичні процеси, що відбувалися в Римській імперії, призвели до скасування такого становища. Джерелами перегринства були: 1) народження від шлюбу з перегином; 2) присудження судом до такого покарання, як «позбавлення води та вогню» (*aquae et ignis interdictio*), що застосовувалося в період республіки; 3) присудження до вислання (застосовувалося в період імперії). За певних обставин перегрини могли набути статусу римських громадян: 1) в силу закону; 2) в нагороду за послуги, надані державі; 3) в силу спеціального

акту влади (держава могла надати його з політичних міркувань, наприклад, при наборі воїнів до складу легіонів)¹.

Поділ вільного населення на стани проіснував до початку III ст. н.е., коли імператор Аврелій Антонін Марк (справжнє ім'я Septimius Bassianus Caracalla) після вбивства свого брата-співправителя у 212 р. до н. е. видав едикт, який встановив надання римського громадянства всім мешканцям імперії, за винятком тих, що здалися в полон². Грекомовний текст документа прийшов до нас через папірус, який нині зберігається в Німеччині у музеї м. Гіссен. В ньому зазначено: «Імператор Цезар Марк Аврелій Север Антонін Август каже: ...я подякував безсмертним богам, що вони цією перемогою... мене зберегли не ушкодженим. Я вважаю, що я найкращим і най благочестивішим чином задовольню веління богів, якщо я всіх чужинців, коли б вони не увійшли в коло моїх підданих, долучитися до вшанування наших богів. Отже, я дарую всім чужинцям у всьому всесвіті римське право громадянства, за винятком тих, хто походить від тих, хто здався. При цьому я зберігаю всі державно-правові відмінності існуючих громад». Водночас варто зауважити, що навіть після видання цього едикту іноземці, що прибували на територію Римської держави для постійного мешкання, так і залишалися переїзниками до надання їм громадянства.

Крім особисто вільних осіб, які, постійно мешкаючи на теренах римської держави, не мали прав громадянства, а отже, в цьому розумінні вважалися «іноземцями», в Римі перебувало й багато громадян (підданих) інших держав – іноземців у вузькому значенні слова. Більша частина їх приїздила переважно у торговельних справах³.

Протягом тривалого часу в юридичній науці переважала думка, що в Стародавньому Римі (як і загалом у стародавні часи) не могло існувати правового статусу іноземця, оскільки римляни не піднялися до визнання особистості іноземця. В.В. Денисенко з цього приводу зазначає: «Війна і рабство – іноземцям! Таким є лозунг стародавнього теократичного світу»⁴.

Переважна більшість юристів-міжнародників XIX – першої половини XX ст. дотримувалися думки, що в стародавню добу не могло існувати міжнародного права через значне поширення ксенофобії.

¹ Васильева Т.Г., Пашаева О.М. Римское право. Конспект лекций. Москва: Высшее образование, 2008. С. 29.

² Ранович А.Б. Эдикт Каракаллы о даровании римского гражданства населению империи. *Вестник древней истории*. 1946. № 2 (16). С. 66-80.

³ Денисенко В.В. Регламентация правового статуса иноземцев у Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2011. № 2. С. 131.

⁴ Там само. С. 130.

Наприклад, В.І. Пероговський пояснював вороже ставлення до іноземців тим фактом, що джерелом прав людини в той час була релігія, а не особистість, а кожен народ вважав свою релігію єдиною вірною, тому іноземці-іновірці в жодному разі не могли бути допущені до користування правом іншого народу¹. Подібні висловлювання зустрічаються і в працях сучасних дослідників. «Більшість іноземців розглядалися як вороги або подібні до ворогів. Вони не мали ані особистих, ані майнових прав та повинні були перебувати під покровительством господаря – римлянина»². Іноземці, які перебували на території Риму, не користувалися будь-яким правовим захистом. Вони могли бути наведені до рабства, а їхнє майно – захоплене. Виключення могли становити лише особи, які прибули з дружніх держав, тобто держав, з якими Римом було укладено договір про дружбу³.

Значна кількість сучасних науковців не погоджується з таким доволі категоричним і недостатньо обґрунтованим твердженням. Так, О.О. Мережко наголошує, що іноземці в стародавньому світі не були повністю позбавлені захисту і прав. Інститут гостинності був відомий Риму, який створив для охорони іноземців патронат та забезпечив їм в елементарній формі їхні цивільні права в силу укладених договорів (*hospitum publicum*)⁴. Через гостинність спочатку прецедентним, а потім звичайним шляхом сформувалася система охорони прав іноземців, і цим були закладені основи для визнання загального принципу відкриття доступу до різних країн підданим інших держав. Інститут гостинності в стародавньому праві став тим підґрунтям, на якому пізніше виникла така сфера міжнародного права, як правовий статус іноземців⁵. Вагомі аргументи на користь визнання за іноземцями правового статусу наводить і О.В. Буткевич. Вона вважає, що категорично вороже ставлення до іноземців об'єктивно не могло переважати в стародавньому світі з огляду на велику частку інтересів стародавнього суспільства, що припадали на контакти з іншими державами і народами, що практика міжплеменного спілкування показала, що суспільство виграватиме більше, якщо воно захищатиме іноземців, а не вбиватиме їх, оскільки було вигідним

¹ Пероговский В.И. О началах международного права относительно иностранцев у народов Древнего мира. Киев: Универ. тип., 1859. С. 2-4.

² Левина Л.Н. История международного права. Москва: Научная книга, 2006. С. 37.

³ Международное право / под ред. Ю.М. Колосова, Э.С. Кривчиковой. Москва: Международные отношения, 2003. С. 21.

⁴ Cybichowski S. Das antike Völkerrecht Zugleich ein Beitrag zur Konstinktion des modernen Völkerrechts. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1907. S. 73-78.

⁵ Мережко А.А. Наука международного частного права: история и современность. Київ: Таксон, 2006. С. 20.

вступати у зносини з іншими племенами, здійснювати з ними обмін товарами та створювати оборонні союзи¹.

Як наголошує В.В. Денисенко, варто розрізняти поняття просто іноземця та іноземця-гостя. Останній, на її думку, користувався більшим обсягом прав, а статус його був більш почесним. Його надавали торговельним агентам, дипломатичним представникам іншої держави та іншим важливим для сторони, що приймає, іноземцям².

Право народів (jus gentium). Право народів являло собою систему права, яка, поряд з цивільним правом, посідала виключно важливе місце в римському праві³. Цивільне право (від лат. civitas – громада, община) застосовувалося тільки до римських громадян. Ті, хто не входив до римської громади, вважалися, як зазначалося вище, ворогами і не користувалися захистом. З розвитком виробництва і обміну, з розширенням торговельного обігу стало необхідним визнати основні приватні права (право власності, право укладення договорів тощо) і за неримлянами. На цьому підґрунті й склалася система права, що отримала назву jus gentium. Внаслідок історичного розвитку ця система увібрала в себе різні елементи.

До поняття права народів відносилося стародавнє право, нормами якого врегульовувалися договори римлян з іноземними громадами по встановленню взаємного права вступу до шлюбу (conubium) і права торгівлі (commercium). Потім до нього відносилося звичаєве право, що застосовувалося в практиці торговельних відносин і мало загальний характер завдяки племінній спорідненості та тісним економічним зв'язкам членів латинського союзу, наприклад, вільні від формалізму угоди обміну. Нарешті, з поширенням римського панування на провінції право народів запозичило торговельні інститути різних частин імперії. Jus gentium стає синонімом універсального права, який протиставляється, з одного боку, jus civile, а з іншого – національним правам народів, що брали участь у римському товарообігу. Оскільки норми jus gentium застосовувалися римським претором в Римі, воно залишалося римським правом. Претор peregrinів фіксував норми jus gentium і працював у постійному контакті з міським претором. Останній в деяких випадках застосовував норми jus gentium до суперечок між громадянами, якщо вони виникали з

¹ Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ: Україна, 2004. С. 232.

² Денисенко В.В. Регламентация правового статуса иноземцев у Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2011. № 2. С. 133.

³ Cybichowski S. Das antike Völkerrecht Zugleich ein Beitrag zur Konstantion des modernen Völkerrechts. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1907. S. 73.

комерційних відносин. Коли претор визнавав дане домагання таким, що підлягає захисту, але це домагання не могло бути обґрунтоване нормами цивільного права, претори надавали формули позовів, засновані на фактах (*in factum conceptae*), в яких основні моменти запозичувалися зі звичаїв міжнародної торгівлі та обігу. Так утворилося право, цілком пристосоване до повсякденного життя. Воно розроблялося практикою судових магістратів і нерідко виражалось в торговельних звичаях. *Jus gentium* відповідало складній стадії організації товарообігу в найрізноманітніших відносинах.

На противагу цивільному праву, суворо формальному і малорухливому, право народів краще і швидше пристосовувалося до потреб, що постійно змінювалися та розвивалися. Вільне від традицій сивої давнини, зросло на ґрунті економічних, зокрема торговельних відносин, в яких брали участь і римляни, і представники інших народностей, *jus gentium* було правом універсальним в тому сенсі, що воно застосовувалося до всіх учасників торговельного обігу, незалежно від їхнього громадянства.

Водночас не варто розуміти *jus gentium* як таке, що було спрямоване лише на врегулювання приватних відносин. Говорячи про розуміння цього феномену античного міжнародного права самими давньоримськими істориками і юристами, слід підкреслити, що всі вони однозначно трактували це поняття як міжнародне публічне та приватне право, прийняте всіма цивілізованими народами античності для регулювання права війни і миру, права недоторканності посольств, права міжнародної комерції, компетенції міжнародних судів тощо.

Зупинимось лише на двох найважливіших давніх юридичних визначеннях цього поняття. Перше визначення належить римському юристові III ст. н.е. Гермогеніану, який навів його в 1-й книзі «Короткого викладу права». Пізніше воно увійшло до збірки фрагментів з творів римських юристів, що була складена в VI ст. н.е. та отримала назву «Дигести Юстиніана»¹. Тут зазначається, що «...цим правом народів введена війна, поділ народів, підставу царств, поділ майна, встановлення меж полів, побудова будівель, торгівля, купівлі і продажу, найми, зобов'язання за винятком тих, які введені в силу цивільного права»². Саме це визначення стало основою для розуміння «права народів» як міжнародного права античної та середньовічної Європи тлумачами Дигест Юстиніана – глосаторами і постглосаторами XII–XIV ст.

¹ Кофанов Л.Л. *Jus gentium* в текстах римских юристов и его трансформации в истории правовой мысли. *Люди и тексты. Исторический альманах*. Москва: ИВИ РАН, 2012. С. 12.

² D. 1. 1. 5.

Друге визначення належить вже ранньосередньовічному автору, який жив на межі VI–VII ст., Ісидору Севільському: «Що є право народів. Право народів – це захоплення місця проживання, спорудження будівель, зведення укріплень, війни, захоплення в полон, рабство, повернення з полону, мирні договори, перемир'я, святість недоторканності послів, заборона шлюбів між іноземцями. І тому це право називається правом народів, що цим правом користуються майже всі народи»¹. Варто наголосити, що, згідно зі скрупульозним і цілком аргументованим аналізом найвідомішого німецького дослідника джерел римського права XIX ст. Г. Дірксена², Ісидор запозичив це, як і багато інших визначень, з «Інституцій» римського класичного юриста Ульпіана. Точку зору німецького вченого поділяв і відомий дослідник міжнародного права В.Е. Грабар³. Більше того, як зазначає В.В. Денисенко⁴, В.Е. Грабар сформулював і обґрунтував наступну теорію: *jus gentium* спочатку використовувалося саме в значенні міжнародного публічного права, а не міжнародного приватного, як його почали розглядати пізніше, за часів Римської імперії⁵.

Як видно з наведених текстів, ці визначення принципово не суперечать одне одному, проте якщо у визначенні Гермогеніана *jus gentium* трактується в двох аспектах – як регулятор міжнародного публічного права війни і миру та як право міжнародної торгівлі й комерційних договорів, то визначення Ульпіана-Ісидора робить наголос лише на першому аспекті, тобто на міжнародному публічному праві⁶.

Давньоримське право міжнародних договорів. Найзмістовнішими історичними джерелами, які дозволяють висвітлити характерні риси, притаманні стародавньому міжнародному праву, є договори, що уклалися Римом з іншими державами. Більшість з тих, які нині відомі,

¹ Isid. Orig. V. 6.

² Dirksen H.E. №er die durch Isidor von Sevilla benutzten Quellen des romisches Rechts. *Hinterlassene Schriften zur Kritik und Auslegung der Quellen romischer Rechtsgeschichte und Alterthumskunde*. Bd. 1. Lpz., Teubner, 1871. S. 185-203.

³ Грабарь В.Э. Римское право в истории международно-правовых учений. Элементы международного права в трудах легистов XII–XIV вв. Юрьев, 1901. С. 14-18.

⁴ Денисенко В.В. *Jus gentium*: проблема становлення міжнародного права в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету: збірник наукових статей*. Юридичні науки. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. № 3. С. 9.

⁵ Грабарь В.Э. Первоначальное значение римского термина *jus gentium*. *Антологія української юридичної думки. В 10 т. Т. 8: Міжнародне право* / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Н. Денисова. Київ: Юридична книга, 2004. С. 476-508.

⁶ Кофанов Л.Л. *Jus gentium* в текстах римских юристов и его трансформации в истории правовой мысли. *Люди и тексты. Исторический альманах*. Москва: ИВИ РАН, 2012. С. 13.

збереглися завдяки викладу їхнього змісту та обставин укладення в працях давньоримських авторів.

Тит Лівій надавав наступну класифікацію трьох основних типів міжнародних договорів: «... Існують три різновиди договорів про дружбу, які укладають між собою громадянські общини та царі. Перший різновид – коли закони приписуються переможеним у війні; тоді хто силою зброї отримав гору, той і отримує все, а потім своїм судом та відповідно до свого права вирішує, що підкореним повернути, а що залишити собі. Другий різновид – коли сили виявилися рівними і сторони вступають у рівний договір про мир та дружбу: в цьому випадку судове витребування та повернення речей за угодою, якщо чиєсь володіння постраждало від війни, відбувається або за формулою віддавна встановленого (між ними) права, або виходячи з взаємної вигоди. І третій різновид – коли ті, хто раніше ніколи не були ворогами, зійшлися для укладення між собою спільного договору про дружбу: тут ніхто своїх законів не встановлює і чужих не приймає, адже немає ні переможців, ні переможених»¹.

У сучасній літературі найчастіше згадують про два види договорів: 1) договори миру і дружби (рах *amicitia*) та 2) союзницькі договори.

Мирні договори Рим укладав з різною метою: задля припинення воєнних дій, встановлення мирних стосунків, а також для забезпечення особистої та майнової безпеки своїм громадянам в іноземній державі. Подібні договори могли укладатися як у мирний час, так і під час війни². Договори, укладені під час війни, могли мати двоїстий характер: прелімінарний або остаточний. У першому випадку міжнародний договір іменувався *indutiae*. Він встановлював перемир'я, але не припиняв війни (*bellum manet, pugna cessat*). Перемир'я могло бути встановлено на досить тривалий термін. За згадкою Т. Лівія, навіть зустрічалися подібного роду договори, укладені на сто років³.

Звичайний міжнародний договір, укладений «навічно» або на більш-менш тривалий час, називався *foedus*⁴. Цей термін зустрічається в джерелах найчастіше. У своїй прадавній формі *foedus* – це усна присяга,

¹ Liv. XXXIV. 57. 7-8; Кофанов Л.Л. *Ius gentium и международные суды античности. Древнее право.* 2009. 2 (24). С. 69.

² Хрусталева В.К. Вопросы права и справедливости в мирных договорах Древнего Рима. *Право и справедливость в исторической традиции миротворчества: от античности до современности: коллективная монография* / под ред. Т.В. Кудрявцевой. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2016. С. 72-87.

³ Liv. I. 14; VII. 20.

⁴ Liv. 12. I. 24.

виголошена феціалом¹ від імені римського народу, до якої додається письмова угода.

Процедура укладення такого договору найдокладніше описується Титом Лівієм в оповіді про угоду між мешканцями Альба-Лонги та римським царем Туллом Гостілієм: «Феціал закликав до царя Тулла: «Чи велиш мені, царе, укласти договір з батьком-відрядженим народу альбанського?» Цар повелів, тоді феціал сказав: «Прошу в тебе, царю, потрібного для освячення». Той у відповідь: «Візьми чистої трави». Феціал приніс з фортеці вирваної з коренем чистої трави. Після цього він звернувся до царя, кажучи: «Царю, чи призначаєш ти мене з моїм начинням і товаришами царським вісником римського народу квіритів?» Цар відповів: «Коли то не на шкоду мені та римському народу квіритів, призначаю». Феціалом був Марк Валерій, батьком-відрядженим він призначив Спурія Фузія, торкнувшись гілкою його голови і волосся. Батько-відряджений призначається для принесення присяги, тобто для освячення договору: він промовляє численні слова довгого закляття, яке не варто тут наводити. Потім, після оголошення умов, він говорить: «Послухай, Юпітере, почуй, батько-відряджений народу альбанського, почуй, народе альбанський. Від цих умов, у тому вигляді, як вони всенародно від початку і до кінця оголошені за цими покритими воском табличками без злого умислу і як вони тут у цей день зрозумілі цілком правильно, від них римський народ не відступиться першим. А якщо відступиться першим за спільним рішенням та зі злим умислом, тоді ти, Юпітере, врази народ римський так, як в цей день тут я вражаю цього кабанчика, і настільки сильніше врази, наскільки більше твоя сила і могутність». Сказавши це, він убив кабанчика кремневим ножем»².

З плином часу значення змісту (тобто письмової угоди) зростало, а роль форми (релігійного ритуалу) зменшувалася³. Цьому, безсумнівно, сприяло також те, що римська держава виходила на широку міжнародну арену, а феціалам за звичаєм заборонялося (окрім певних випадків) покидати межі Італії.

Відомі нам з джерел *foedera*, як правило, містять пункти, що стосуються припинення воєнних дій, встановлення дружніх відносин на

¹ Феціали – особлива жрецька колегія з 20 довічних членів, сфера повноважень якої була найтісніше пов'язана з питаннями міжнародних відносин і дипломатії.

² Liv. I. 24. 4–9.

³ Хрусталева В.К. Вопросы права и справедливости в мирных договорах Древнего Рима. *Право и справедливость в исторической традиции миротворчества: от античности до современности: коллективная монография* / под ред. Т. В. Кудрявцевой. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2016. С. 78.

майбутнє, встановлення кордонів, видачі заручників, виплати репарацій¹. Слово «foedus» інколи використовується римськими авторами як загальний термін для позначення будь-якого договору, незалежно від його виду²; так само порушники будь-якої угоди називалися просто «foedifragi»³.

Прикладом договору про мир може бути *Другий Нісібіський договір* між римлянами і персами, укладений у 363 році. Навесні цього року римський імператор Юліан II Відступник з потужною армією виступив з Антіохії і незабаром, з'єднавшись з іншими частинами, перейшов Євфрат. Його метою було на якомога триваліший час забезпечити східні кордони Римської імперії від руйнівних перських набігів. На відміну від свого попередника Констанція II, який через конфлікти зі своїми братами, узурпаторами, а пізніше і з германцями не міг забезпечити просування на сході, Юліан мав усі ресурси, необхідні для цього. Спочатку похід був успішним: вдалося завоювати кілька фортець, розбити невеликі перські загони. Але біля Ктесифона, перської столиці, ситуація змінилася. Юліан виявився не в змозі взяти добре укріплене місто, але він прийняв рішення рухатися далі. Перси робили все можливе, щоб не дозволити римлянам проникнути до внутрішніх районів держави, і тому підпалили степ, зернові посіви і селища в тих місцевостях, якими повинні були проходити римські війська; це доповнювалося постійними нападами перської кавалерії. В результаті римляни опинилися без продовольства і фуражу посеред випаленої країни. Загострювало ситуацію й те, що римсько-вірменське військо, зосереджене на берегах Тигра, так і не прийшло на допомогу армії Юліана. Біля Маранги відбулася битва, в якій загинув сам Юліан. Рада воєначальників, що складалася з Дагалайфа, Невітти, Арінфея та Віктора, вирішила обрати імператором Іовіана. Було розпочато відступ. Незабаром римське військо досягло міста Дура, розташованого на березі Тигра, але далі просунутися не змогло через те, що було оточене перською армією на чолі з Шапуром II. Не маючи можливості ані рухатися далі на північ, ані переправитися на правий берег Тигра, ані поповнити запаси продовольства, римляни опинилися в

¹ Buis E.J. Ancient Entanglements: The Influence of Greek Treaties in Roman 'International Law' under the Framework of Narrative Transculturation. *Entanglements in Legal History: Conceptual Approaches*. Vol. I. / ed. Th. Duve. Frankfurt am Main, 2014. P. 166 ff.

² Хрусталеv В.К. Вопросы права и справедливости в мирных договорах Древнего Рима. *Право и справедливость в исторической традиции миротворчества: от античности до современности: коллективная монография* / под ред. Т. В. Кудрявцевой. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2016. С. 78.

³ Foedifragus [foedus + frango, fregi, fractum, ere] – букв. «той, хто ламає (порушує) договір».

критичній ситуації. Знаючи про становище, в якому опинилися Іовіан і його військо, Шапур II направив до імператора послів з пропозицією про переговори.

Внаслідок перемовин персам вдалося нав'язати Іовіану вкрай не вигідний для римлян мирний договір, що мав дві головні умови: 1) передачу Персії п'яти римських областей у Верхній Месопотамії (Арзанени, Моксоєни, Зabdіцени, Регімени та Кордуєни) з розташованими там фортецями, а також міст Нісібиса, Сингари і Табору Маврів і 2) відмову Риму від надання підтримки Вірменії. Римське населення переданих Персії земель виганялося з місць свого мешкання. Договір був підписаний на 30 років і підкріплений знатними заручниками з обох боків¹. Втрата Нісібиса і Сингара були відчутним ударом для Риму, оскільки вони були ключовими елементами римської оборони східних провінцій. Після цього римляни продовжили відступ. Війни римлян з персами тривали ще кілька століть.

Окрім зазначених *indutiae* і *foedera*, договори могли укладатися також у формі *sponsio* (обіцянки під присягою²). Це так само був трактат про мир і дружбу, але його своєю владою укладав командувач військами. Такі договори Рим визнавав обов'язковими лише в тому випадку, коли вони були ратифіковані, тобто отримали верховну санкцію римського народу.

Прикладом *sponsio* можна вважати названий за іменем римського консула Гая Лутація Катула *Лутаціїв мир* – договір між Римом і Карфагеном, який завершив першу Пунічну війну. У 243 р. до н.е. підсумок війни між Римом і Карфагеном все ще залишався невизначеним. Обидві сторони були виснажені та не могли досягти вирішальної переваги. Римляни вирішили здобути перемогу у війні за допомогою розгромної перемоги в морській битві. Для цього був побудований новий флот, який вийшов у море до початку літа 242 р. до н.е. Оскільки карфагеняни не очікували цього, Лутацій встиг захопити гавань Дрепана, взяти місто в облогу і блокувати з моря Лілібей. Для підтримки армії Карфагена на Сицилії карфагеняни сформували флот під командуванням Ганнона, який рушив до Егатських островів. Римський флот атакував карфагенські кораблі та здобув перемогу. В результаті велика частина

¹ Demandt A. Geschichte der Spätantike. Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian 284-565. München: C.H. Beck. 1998. S. 86.

² Хрусталеv В.К. Вопросы права и справедливости в мирных договорах Древнего Рима. *Право и справедливость в исторической традиции миротворчества: от античности до современности: коллективная монография* / под ред. Т.В. Кудрявцевой. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2016. С. 78.

флоту Карфагена була знищена. Ця поразка призвела до того, що карфагеняни зрозуміли недоцільність продовження війни.

Для ведення мирних переговорів полководцю Гамількару Барці були надані необмежені повноваження. Гамількар і Лутацій домовилися про мир на наступних умовах¹: 1) Сицилія (окрім Сиракуз) передавалася римлянам; 2) карфагеняни не могли вести війну проти Сиракуз та їхніх союзників; 3) карфагеняни зобов'язувалися повернути римських бранців без викупу; 4) на Карфаген накладалася контрибуція в розмірі 2200 евбейських талантів сріблом, яку він зобов'язувався сплатити протягом 20 років. Гамількару вдалося домогтися виведення своїх воїнів зі зброєю за певну суму², хоча Лутацій наполягав на виведенні їх беззбройними³. У Римі умови договору вважали занадто м'якими і відправили на Сицилію комісію. В результаті її діяльності до тексту договору було додано статтю про передачу римлянам усіх островів між Сицилією та Італією. Водночас сума контрибуції збільшувалася на тисячу талантів, а термін скорочувався вдвічі.

До договорів про мир і дружбу можна віднести також ті, що встановлювали протекторат, тобто заступництво і захист римського народу, та поширювали на інший народ так зване *hospitium publicum* (публічну гостинність)⁴. Формула декларації, в якій будь-якої народ оголошувався таким, що перебуває під захистом Риму, до нашого часу не збереглася. Професор Харківського університету В.П. Даневський зауважував, що згідно з *jus hospitii* «громадяни дружнього народу, які прибували до Риму, розглядалися як державні гості»⁵. Глава або представник такого народу після приїзду до Риму користувався певними перевагами: йому безоплатно (за рахунок римської державної скарбниці) надавалося житло з харчуванням та підносилися подарунки⁶.

Договори про союз. Foedus sociale встановлював між двома народами не лише мир і дружбу, але й породжував обов'язок надавати активну допомогу в боротьбі зі спільними ворогами. На це вказує

¹ Polyb. I. 62. 8-9.

² Eutrop. II. 16.

³ Cornel. Nepot. Himilkar. I. 5.

⁴ Колосовская Ю.К. Гостеприимство как право народов древнего Рима. *Закон и обычай гостеприимства в античном мире: доклады конференции*. Москва: ИВИ РАН, 1999. С. 49-58. URL: <http://www.sno.pro1.ru/lib/zakon/11.htm>; Денисенко В.В. Інститут державної гостинності (*hospitium publicum*) в Стародавньому Римі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 18-20.

⁵ Даневский В.П. Пособие к изучению истории и системы международного права. Вып. 1. Харьков: Тип. А.Н. Гусева, 1892. С. 24.

⁶ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 208.

основна формула цього виду договорів, що проголошувала: «ut eosdem hostes et amicos haberent, quos populus Romanus» («щоб вони мали тих самих ворогів та друзів, що й римський народ»). На думку дослідників, ці договори накладали обов'язки на союзників і найчастіше укладалися після війни. Вони врегульовували відносини римського народу до переможеного, але ще не скореного ворога. По суті, це були не двосторонні угоди, укладені на засадах рівності, а радше закони або веління, які Рим диктував іншим народам.

Прикладом такої угоди можемо вважати *Договір Кассія 493 р. до н.е.* (Foedus Cassianum) – союзний договір між Римською республікою і Латинським союзом, що юридично оформив римське панування над Лацієм.

Згідно з римською традицією, боротьба за панування в Лації розпочалася ще за часів Тулла Гостілія¹. Найбільших успіхів досяг Тарквіній Гордий, що змусив міста Латинського союзу відновити договір, нібито укладений ними з Туллом Гостілієм, і перетворив цю організацію на військовий союз під керівництвом Риму². Після повалення царської влади латини розірвали союз з Римом і надали військову підтримку Тарквінію, який намагався відновити свою владу. Римляни розгромили їхню коаліцію в битві біля Регіллського озера в 497 або 493 р. до н.е. Можливо, що мирний договір з латинами був укладений вже тоді³.

В середині 490-х рр. до н.е. латини зіштовхнулися з експансією войовничих племен вольських та еків, які спустилися з Апеннінських гір і зайняли південний Лацій. Будучи ослаблені недавньою поразкою, вони не могли власними силами дати відсіч і звернулися за допомогою до римлян.

Після закінчення політичної кризи в Римі консул Спурій Кассій підписав з латинськими представниками союзний договір⁴. Його зміст частково викладено у Діонісія Галікарнаського: «Нехай мир між римлянами і всіма латинськими містами триває до тих пір, поки існують небо і земля. Нехай вони і самі не починають війну один проти одного, і зовнішніх ворогів не призводять, і не пропонують безпечний прохід тим, хто почне війну. Нехай в разі війни допомагають один одному всіма силами, і нехай кожен отримує рівну частку у військовій здобичі та в

¹ Тулл Гостілій (лат. Tullus Hostilius) – за легендою, третій цар Стародавнього Риму. Правив з 673 по 641 р. до н.е. При ньому було зруйноване місто Альба-Лонга, а кордони Риму вперше вийшли за межі міських стін.

² Liv. I. 52.

³ Sanz A.-M. La République romaine et ses alliances militaires. Pratiques et représentations de la societas de l'époque du foedus Cassianum à la fin de la seconde guerre punique. T. I. Paris I, Université Panthéon-Sorbonne, 2013. URL: <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-00839121>

⁴ Liv. II. 33.

захопленому добрі, взятих у спільних війнах. Нехай судочинство за приватними договорами здійснюється протягом десяти днів і в тому місці, де договір був укладений. І хай не буде дозволено щось додавати або вилучати в цьому договорі інакше, як за згодою римлян і всіх латинів»¹.

Текст договору було вирізьблено на бронзовій колоні, яку поставили на Форумі². За словами Цицерона³, вона там стояла ще в його час і була розташована за Рострами (ораторською трибуною)⁴.

Дослідники припускають, що Діонісій доволі точно переказав умови договору, проте з його розповіді не ясно, як здійснювалося командування союзними силами. З опису військових кампаній у Лівія і Діонісія випливає, що на чолі об'єднаних сил завжди стояли римські воєначальники. Щодо розподілу військової здобичі теж не все зрозуміло, і вважають, що її ділили не пропорційно чисельності військових контингентів, а «по справедливості». Таким чином, при уявній рівності між союзниками латини ставилися в підлегле становище.

У 486 р. до н.е. Спурій Кассій уклав договір з герніками, які населяли стратегічно важливий район долини Трера (Сакко). За словами Діонісія, цей договір був копією угоди з латинами⁵. Ймовірно, герніки не включалися в договір 493 р. як третя сторона, а встановлювали з Римом двосторонній союз⁶.

Договір Кассія зіграв важливу політичну роль, конституюючи панівне становище Риму в Лації. Укладення союзів з латинами і герніками дозволило організувати відсіч набігам вольськів та еквів, а потім після тривалої боротьби перемогти ці племена. Коли загроза з боку горян зникла, а Рим був розгромлений галлами, союзники відклалися від нього. Після серії військових кампаній римляни знову підпорядкували Лацій, і в 358 р. до н.е. відновили Договір Кассія. В результаті Латинської війни 340–338 рр. до н.е. Латинський союз був ліквідований і римляни встановили пряме панування, уклавши з окремими містами нерівноправні договори.

Договір Кассія став взірцем для наступних договорів Риму з підлеглими племенами. На базі його положень були розроблені статуси

¹ Dion. Haicarn. VI. 69. 2.

² Liv. II. 33. 9.

³ Cic. Brut. 23.

⁴ Ораторська трибуна на Форумі.

⁵ Dion. Haicarn. VIII. 69. 2.

⁶ Cornell T. J. Rome and Latium to 390 B.C. *The Cambridge Ancient History. Vol. 7, part. 2. The Rise of Rome to 220 B.C.* Cambridge University Press, 1990. P. 243-308. URL: https://www.academia.edu/25342792/THE_CAMBRIDGE_ANCIENT_HISTORY_VOLUME_VII_PART_2

для неповноправних союзників – латинське право і громадянство без права голосу (*civitas sine suffragio*), що діяли в Італії до часів Союзницької війни 91–88 рр. до н.е.

Отже, міжнародні договори, що уклалися Римом з іншими державами, також поділяються на дві категорії: 1) *foedera aequa*, в яких ще зберігався принцип рівності та взаємності (такий, наприклад, договір Риму з Лаціумом 493 р. до н.е.), і 2) *foedera iniqua* або *non aequa*¹. В.Н. Александренко вважав, що «договори першого різновиду уклалися досить рідко і з часів Пунічних воєн не зустрічаються. З цього часу Рим більше не знав сильного суперника, який міг би завадити йому стати «володарем світу». Тепер він не визнавав ані принципів рівності, ані взаємності в міжнародних відносинах. Щоправда, договори уклалися, як і раніше, але вони містили жорстку формулу: «*Majestatem populi Romani comiter conservanto*» («Велич римського народу зберігати»)»².

Слушне зауваження щодо рівноправних та нерівноправних міжнародних угод надає Ю.В. Цветкова. Вона відзначає, що «особливістю усіх *foedus* є те, що в їхньому змісті практично відсутні випадки синалагми»³. На її думку, це свідчить про те, що навіть укладаючи рівноправний *foedus aequum* Рим все одно не ставив себе на один щабель із другою стороною договору, а його народ та посадовці зберігали самоідентифікаційну послідовну елітарність⁴. «Аналіз укладених договорів типу *aequum* та *iniquum*, – говорить дослідниця, – свідчить про певну закономірність у механізмі їхнього укладання, пов'язану з територіальним та часовим віддаленням. Чим далі знаходилася територія потенційного суб'єкта федерації від Риму та чим раніше від заснування Риму укладався договір – тим більшою була ймовірність його укладення на рівноправних умовах»⁵. На підтвердження своєї думки вона наводить приклад: на території Італії до II Латинської війни 340–338 рр. до н.е. були більш поширені договори *aequum*, а після війни – вже

¹ Cybichowski S. Das antike Völkerrecht Zugleich ein Beitrag zur Konstitution des modernen Völkerrechts. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1907. S. 83-85.

² Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 208.

³ Синалагма – це двостороннє зобов'язання, в якому права і обов'язки однієї сторони відповідають правам і обов'язкам іншої.

⁴ Цветкова Ю.В. Особливості римської правосвідомості в республіканський період як чинник релігійної толерантності. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3(9). С. 131-138.

⁵ Цветкова Ю.В. Правова традиція релігійної толерантності в державах Європи з федеративним устроєм (V ст. до н.е. – XVII ст.). Київ: Талком, 2020. С. 71.

iniquum¹. Водночас після II Латинської війни з грецькими полісами, Сицилією та народами Іберії укладаються договори aequum: наприклад, текст договору з Астипалеєю 105 р. до н.е.², передбачав мир, дружбу та союзницький альянс, а послам пропонувалося взяти участь у жертвопринесеннях на Капітолії. Договір Риму з Калатісом (Фракія), також укладений в 105 р. до н.е.³, містив аналогічні норми. Ю.В. Цветкова визначає обидва ці договори як рівноправні⁴.

Окрім названих двох різновидів міжнародних договорів – про мир та про союз, які Рим укладав з іншими народами, існував ще й третій – це *угоди, що стосувалися торгівлі та мореплавання* (super navigatione et mercatura), але, на жаль, про них відомо дуже мало. На один з таких трактатів, укладений Римом з Карфагеном за часів перших консулів, звертав увагу бельгійський історик і юрист ХІХ ст. Ф. Лоран⁵. На його думку, цей договір розмежовував сфери впливу двох держав: Карфаген бажав панувати на морі, а Рим поки що задовольнявся своїм пануванням в Італії⁶.

Суб'єкти договорів. Міжнародні договори, як раніше, так і нині, є актами державної ваги: вони встановлюють права, які належать цілій державі, вони накладають обов'язки, які покладаються на весь народ. Тому право укладення договорів належить органам верховної влади або відповідним дипломатичним органам держави. В Римі до періоду домінанту суверенітет належав народу, і від імені римського народу говорили та діяли, вели дипломатичні переговори і укладали договори римські послы, сенатори та командувачі військами. Народу в принципі належало право укладати договори, але це право він міг реалізувати безпосередньо (в коміціях) або непрямо, через посередництво особливих осіб і установ.

Участь коміцій в укладанні договорів. Як відомо, comitia називалися збори римського народу, comitia tributa. Протягом царського періоду існували лише куріатні коміції (comitia curiata), тобто збори 30 курій

¹ Нечай Ф.М. Рим и италики. Минск: Изд. М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1963. С. 5.

² Treaty between Rome and Astypalaea. 105 BC. *Ancient Roman Statutes* / A.C. Johnson, P.R. Coleman-Norton, F.C. Bourne, C. Pharr. New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd, 1961. P. 57-58.

³ Ibid. P. 58.

⁴ Цветкова Ю.В. Правова традиція релігійної толерантності в державах Європи з федеративним устроєм (V ст. до н.е. – XVII ст.). Київ: Талком, 2020. С. 71.

⁵ Laurent F. Etudes sur l'histoire de l'humanité. T. 3: Rome. Gand; Paris, 1855. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433082416177&view=1up&seq=12>

⁶ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 208.

патриціїв, які обирали царів і вирішували найважливіші державні справи. Із втратою патриціями колишніх переваг втратили своє значення й ці збори. Згодом поділ народу на класи і центурії призвів до утворення центуріатних коміцій (*comitia centuriata*). Ці народні збори успадкували функції і компетенції перших (на початку республіканського періоду)¹. За часів же децемвірів (середина V ст. до н.е.) трибутні коміції (*comitia tributa*), що склалися з усього народу, почали розширювати свої повноваження і привласнювати компетенцію колишніх центуріатних коміцій. Поступово коміції стали опікуватися й справами зовнішніх зносин навіть на шкоду компетенції сенату.

Лівій наводить чимало прикладів, що ілюструють цю участь народних зборів в укладанні договорів², але особливо вартий уваги трактат, який закінчив I Пунічну війну³. Карфагеняни після поразки при Замі (в 201 р. до н.е.) відправили до Риму послів просити миру. Посли були вислухані сенатом і в своєму зверненні просили його покласти край війні. Сенат хотів погодитися на укладення миру та видати з цього приводу відповідний указ, але консул Гней Лентул, командуючий римським флотом, чинив опір такому рішення сенату і наполягав на продовженні війни. «Тоді, – пише Лівій, – народні трибуни Марк Ацил і Квінт Муцій апелювали до народу і запропонували йому вирішити, чи згоден він на те, щоб з карфагенянами за рішенням сенату укласти мир, і в такому випадку, кого слід уповноважити для укладення мирного договору та евакуації військ з Африки». Всі триби проголосували на користь миру, який доручено було укласти П. Сципіону, йому ж приписувалося вивести з Африки римські війська.

Цей приклад надав В.Н. Александренку⁴ підстави дійти наступних висновків: 1) в укладенні договорів беруть участь і римський народ⁵, і сенат⁶; 2) ініціатива укладення договору могла виходити від окремих осіб і установ, але по праву належала народу⁷; 3) у випадку, якщо з цього приводу виникали суперечки, можна було апелювати до народу, і зрештою римському народу (через коміції) належало право сказати своє

¹ Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Держава і право античного світу. *Історія держави і права зарубіжних країн: підручник* / за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків: ХНУВС, 2021. С. 124.

² Liv., XXIX, 12; XXXIII, 25.

³ Liv., XXX, 43.

⁴ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 209.

⁵ У трибутних коміціях. Рішення народу називалися *lex tributa*.

⁶ Рішення сенату не було обов'язковим для народу, але рішенням народу сенат зобов'язаний був підкоритися.

⁷ Liv., IX, 5.

останнє слово; 4) укладені договори ратифікував народ римський і 5) він же вирішував питання щодо необхідності вживати різноманітні заходи, що стосувалися виконання договорів¹. Отже, принаймні теоретично, римському народові належали ті права, які нині здійснюються парламентами.

Участь сенату в укладанні договорів. Право оголошувати війну, укладати мир і союзи з іншими народами належало римському народу, але ведення попередніх переговорів з цього приводу (протягом усього часу, поки існувала Республіка) становило одну з основних функцій сенату. В чому ж полягала участь сенату в укладанні договорів? Звичайний порядок укладення миру був таким. Представники ворожої держави, зазнавши поразки, зверталися до римського полководця з проханням про мир. Командувач римськими військами в такому разі розпочинав перемовини щодо укладення договору і разом з цим припиняв військові дії. Водночас командуєчий військом (за часів Республіки) не мав компетенції для укладення остаточного миру з ворогом, і про його умови необхідно було повідомити до Риму (довести до відома сенату і народу римського). З цією метою ворожа держава посилала до Риму посольство, на чолі якого нерідко стояв обраний римським воєначальником представник, який називався *princeps legationis*. Іноді римський полководець разом з посольством посилав також особливого делегата задля більш конкретного формулювання своїх вимог. Прибувши в Рим, обидві сторони виголошували перед сенатом свої пропозиції та прохання. Ця роль сенату бути суддею в тих випадках, коли римському народу було завдано образи, а також вирішувати питання про способи компенсації завданої шкоди, відкривала для нього можливість брати участь і в укладанні договорів. Сенат міг визнати пропозиції ворожих послів такими, що не заслуговують на увагу, і відхилити їх, навіть не мотивуючи жодним чином свого рішення. Перед битвою при Замі (восени 202 р. до н.е.)² карфагеняни також робили спробу укласти мир зі Сципіоном і навіть відправили до Риму посольство. Сенат послів вислухав, але не надав їм жодної певної відповіді.

Після того, як сенат приймав пропозицію укласти мир, він розпочинав обговорення проекту договору, тобто окремих його статей або

¹ Liv., XXX, 45: «Після підписання миру карфагеняни знову відправили послів до Риму для того, щоб запропонувати римському народові затвердити умови договору та привести його до виконання».

² Вирішальна битва Другої Пунічної війни. У 150 км від Карфагена зустрілися армії Ганнібала і його «учня» Публія Сципіона. Карфагенська армія Ганнібала зазнала нищівної поразки. Це ознаменувало початок нової епохи – влада над Середземномор'ям перейшла до Риму.

умов. Іноді він задовольнявся тим, що встановлював загальні основи можливої угоди з ворогом і згідно з цим надавав командуючому військами необхідні повноваження та направляв йому інструкції. Сенат міг призначити з-поміж себе комісію, яка вирушала на театр воєнних дій і брала там безпосередню участь в укладанні мирної угоди. Така комісія зазвичай складалася з 10 сенаторів, і вона сповіщала полководцю волю сенату і представляла сенат у переговорах і зносинах з ворогом. Таким чином, сенат брав доволі значну участь в укладенні договорів, але його функції мали дорадчий характер, і вирішальний голос все-таки належав народу.

Сенат спостерігав також і за виконанням договорів. У разі невиконання договору або порушення його царі та народи інших держав скаржилися до сенату. Не можна при цьому не пригадати зауважень Цицерона з приводу цієї ролі сенату. «Поки Римська імперія, – говорив він, – підтримувала свою владу благодіяннями, а не неправдами, війни велися за союзників або ж за владу, і вони закінчувалися милістю або заходами суворої необхідності. Сенат став таким чином притулком для царів, народів і племен. Рим заслуговував (тоді) іменуватися швидше патроном, ніж повелителем світу. Але вже давно і ці звичаї, і цей порядок виходить з ужитку, і майже зникли після перемог Сулли»¹.

Компетенція посадових осіб щодо укладання міжнародних договорів. В укладанні договорів могли брати участь, окрім народу й сенату, окремі особи, але лише ті, які мали владу *imperium*², тобто ті, хто були наділені найвищою владою і повноваженнями, делегованими народом. Такими особами були царі, консули, диктатори, командувачі військами і, нарешті, імператори. Але права цих осіб (окрім імператорів) щодо укладення договорів були обмежені владою сенату і верховенством римського народу. На практиці міг трапитися випадок, коли договір був укладений полководцем, який мав на це право, але цей договір не був вигідним римському народові. Чи міг такий договір мати силу? Окрім того, договір міг бути укладений і в умовах, що ображали честь і гідність римського народу. Як чинили в таких випадках? Відмовити в ратифікації договору, як трапляється в сучасній практиці укладання міжнародних договорів, не завжди уявлялося зручним та й можливим, адже при укладенні договорів тоді проводилися релігійні обряди, проголошувалися присяги.

¹ Cic. Off. II. 8.

² Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Держава і право античного світу. *Історія держави і права зарубіжних країн: підручник* / за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків: ХНУВС, 2021. С. 124.

Римляни знайшли майстерний вихід з подібного роду ускладнень. «Ви маєте рацію, – говорили вони іншим народам, що укладали мир, який римляни не хотіли або ратифікувати, або виконувати, – ви дійсно зазнаєте збитків, і ваші інтереси страждають від цього, але наш полководець уклав неvigідний мир, він діяв не в інтересах свого народу, а тому перевищив свої повноваження, і ми вам його видаємо»¹. Ця видача називалася дедицією (*deditio*) і здійснювалася за рішенням сенату і за участю феціалів, а оскільки глава місії феціалів іменувався *pater patratus*, то й видача називалася іноді *deditio per patrem patratum*². Відомим є випадок подібного анулювання договору з часів воєн римлян з самнітами, коли народні збори відмовилися ратифікувати мир, укладений при Кавдинській ущелині (в 321 р. до н.е.), та видав свого консула самнітам. Цим прийомом Рим хотів «прикрити покровом справедливості акти, явно нечесні і неправі»³. Щоб уникнути відповідальності за укладення договорів, яких міг не схвалити римський народ, і створили особливі прелімінарні угоди (*sponsiones*), які мали силу договору та набували чинності лише тоді, коли народні збори їх ратифіковували.

До кінця республіканського періоду влада народу і сенату зменшувалася, влада окремих полководців зростала, і такі воєначальники, як Кассій і Лукулл, оголошували війну та укладали мир без згоди сенату. Військовий деспотизм прокладав тоді дорогу деспотизму політичному. За часів Імперії функції коміцій і сенату перейшли до імператора: він представляв народ у зовнішніх зносинах, він мав право вступати до союзів, укладати договори. Він особисто міг проводити переговори або передоручити цю справу своїм полководцям чи сенату. Коли командувач військами або інший посадовець проводив переговори або укладав угоду з правителями (*principes*) окремих народів (наприклад, германців), їхні домовленості не мали сили без санкції імператора. В свою чергу імператор, як сказано в законі Веспасіана, за власною ініціативою міг укласти договір з ким бажав⁴.

Для того щоб міжнародний договір набув чинності, необхідно було не лише укладення його компетентними органами, але й дотримання певних релігійних обрядів. Не важливим було, укладено договір в усній чи писемній формі, але в будь-якому випадку укладення дого-

¹ Liv. IX. 10.

² Liv. IX. 9.

³ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 211.

⁴ *Foedus cum quibus voiet facere liceat, uti licuit divo Augusto.*

вору безумовно мало бути актом релігійним і супроводжуватися жертвопринесенням. Релігійні обряди здійснювали під час укладання договорів феціали¹. Окрім жертвопринесення, що полягало в забитті поросяти, главою місії феціалів (*pater patratus*) обов'язково мала виголошуватися присяга. У присязі *pater patratus* вимовляв обіцянки від імені римського народу і закликав у свідки богів. Рим тільки в такому випадку вважав себе зв'язаним міжнародним договором, а якщо останній був порушений ворогом, він вважав за можливе звернутися до зброї (*jure belli res vindicatur*). Тексти міжнародних договорів вирізали на мідних таблицях, які зберігалися потім у Капітолії в особливому храмі, так званому *Aedes fidei populi Romani* (Палаці віри римського народу).

Становлення та розвиток давньоримського посольського права: *jus fetiale* та *jus legationis*. Протягом VIII–III ст. до н.е., в період становлення держави в формі *civitas* – римської громади, римляни здійснювали активну зовнішню політику, що супроводжувалося відправленням своїх та прийняттям іноземних посольських місій².

Міжнародні відносини та дипломатія в Давньому Римі врегульовувалася феціальним правом, правом народів та посольським правом, які перебували у сфері дії публічного права. Окремі норми, що регламентували дипломатичну діяльність органів влади Риму та уповноважених нею і римським народом осіб, фіксувалися в законодавстві з часів правління римського царя Нуми Помпілія (715–673 / 672 рр. до н.е.).

Ключовим завданням виступає реконструкція норм посольського права, яке регулювало діяльність римських послів, і деяких норм права народів, які визначали ставлення до чужоземних послів у Римі в період становлення громадянської общини – *civitas*. Розглядаючи питання щодо статусу послів і формування посольського права, необхідно враховувати ту обставину, що римляни відправляли та приймали лише тимчасові посольства з конкретними цілями: укладення миру, оголошення війни. Послів також відправляли в якості третейських суддів при залагодженні міжнародних конфліктів, для організації підкорених територій тощо.

¹ Майорова Н. Г. Фециалы: религия и дипломатия в древнейшем Риме (VII в. до н.э.). *Религия и община в древнем Риме* / под ред. Л.Л. Кофанова, Н.А. Чаплыгиной. Москва, 1994. С. 97-123; Она же. Коллегия фециалов. *Жреческие коллегии в Раннем Риме: к вопросу о становлении римского сакрального и публичного права* / отв. ред. Л. Л. Кофанов. Москва, 2001. С. 142-179.

² Шмелева Л.М. Посольское право и положение послов в Риме в VIII–III вв. до н.э. *Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки*. 2016. Т. 158. Кн. 3. С. 788.

Для позначення послів римськими авторами використовувалися декілька термінів. Найбільш вживаним у Тита Лівія¹ є слово *legati* («посли») ², а посольства, відповідно, називаються *legations*³. Він також застосовує терміни *oratores* («оратори») ⁴ та *caduceatores* («жезлоносці») ⁵. Л.М. Шмельова, яка досліджувала характерні риси давньоримського посольського права, зауважувала, що термін *legati* використовувався римськими істориками для позначення офіційних посольств, а *oratores* і *caduceatores* позначали осіб, які відправлялися з усними і, можливо, неофіційними дорученнями як Римом, так і іншими громадами і народами⁶.

Діяльність послів у Стародавньому Римі регулювалася *jus legatorum* та *jus gentium*. Посольське право (*jus legatorum, jus legationis*), на думку автора широко відомого фундаментального довідника з римського права М. Бартошека, це «положення про статус та діяльність римських послів»⁷. *Jus legatorum* регулювала статус римських послів, цілі посольств та їхній склад. Право народів (*jus gentium*) стосовно дипломатичної діяльності Риму М. Бартошек визначає як «сукупність юридичних правил взаємовідносин Риму з іншими державами»⁸. Воно регламентувало статус та визначало процедуру прийому чужоземних послів, що прибували до Риму. Саме в такому значенні право народів згадується в творах Лівія, Цицерона та інших римських авторів.

Норми посольського права та права народів склалися поступово, починаючи з царського періоду. Своєї остаточної форми вони набули в II–I ст. до н.е. і в такому вигляді увійшли до Дигест Юстиніана, де цілий титул було присвячено питанням правового становища послів. Найважливішими, з огляду на проблему становлення основ давньоримського посольського права, є наступні коментарі римських юристів, наведені в Дигестах:

¹ Тит Лівій (лат. Titus Livius; 64/59–12/17 рр. до н.е.) – римський історик, автор монументальної праці, присвяченої історії Риму, «Історія від заснування міста» («*Ab urbe condita*»).

² Liv. VII. 38. 4; X. 45. 4.

³ Liv. I. 10. 1; IV. 52. 7; XXI. 9. 3.

⁴ Liv. I. 15. 5; II. 13. 7; V. 16. 1; IX. 43. 21; X. 11. 11; XXI. 24. 3; XXV. 29. 1; XXXII. 16. 14; XXXV. 51. 6.

⁵ Liv. XXVI. 17. 5; XXXI. 38. 9; XXXII. 32. 5; XXXVII. 45. 4; XLIV. 46. 1.

⁶ Шмелева Л.М. Посольское право и положение послов в Риме в VIII–III вв. до н.э. *Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки*. 2016. Т. 158. Кн. 3. С. 788.

⁷ Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / пер. с чеш. Ю.В. Преснякова. Москва: Юрид. лит., 1989. С. 165.

⁸ Там само.

1. «Він же [Ульпіан] в тій же книзі [у 2-й книзі «Думок»]. Тому, хто прийняв на себе посольські обов'язки не на безоплатній основі, посольські витрати повинні бути повернені згідно з нормою»).

2. «Ульпіан в 74-й книзі «Коментарів до преторського едикту». Хто є відсутнім, перебуваючи в посольстві, що не обмежене (термінами та умовами), не вважається відсутнім у державних справах; адже він відсутній не для суспільної користі, а для своєї».

3. «Помпоній в 37-й книзі «Коментарів до Квінта Муція¹». Якщо хто вдарить ворожого посла, то вважається, що це зроблено всупереч праву народів, адже послы вважаються священними. Тому-то і дається відповідь, що якщо під час перебування в нас послів якогось народу з цим народом розпочалася війна, то його послы залишаються вільними, адже це відповідає праву народів. Тому Квінт Муцій і відповідає, що зазвичай того, хто вдарив посла, видають тому ворожому народу, від якого були послы».

Наведені в Дигестах коментарі співвідносяться з даними Лівія, Цицерона, Варрона та інших римських авторів, що стосуються статусу і становища послів у Стародавньому Римі. Це дозволило Л.В. Шмельовій дійти висновку про стійкість застосування норм *jus legatorum* та *jus gentium*, що забезпечували правову основу діяльності римських послів в інших країнах і чужоземних послів у Римі². Послы перебували під захистом богів та *jus gentium*, тому їхня особа вважалася недоторканою³. У цьому плані показовими є кілька епізодів, викладених Лівієм. До періоду становлення республіки відносять описану ним поведінку послів, які прибули від вигнаного царя Тарквінія Гордого⁴. За повідомленням Лівія, послы замислили змову з метою повалення республіки в Римі, але за доносом були схоплені. Лівій звертає увагу на те, що «хоча вина, здавалося, й прирівнювала їх до ворогів, усе ж заведене між народами право запанувало»⁵. Як наслідок, послів не було ув'язнено, їм лише було наказано негайно покинути місто.

Інший епізод пов'язаний з послами від вольських, які були прислані до латинських міст. За Лівієм, вольських послів, які підбу-

¹ Квінт Муцій Сцевола (140–82 рр. до н.е.) – давньоримський юрист, політичний діяч, великий понтифік. Автор трактату з питань цивільного права у 18 книгах, в якому було систематизовано законодавство Римської республіки.

² Шмелева Л.М. Посольское право и положение послов в Риме в VIII–III вв. до н.э. *Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки*. 2016. Т. 158. Кн. 3. С. 788–789.

³ Liv. II. 4. 3-7; 22. 3-4; XXI. 25. 6-7; XXX. 25.

⁴ Liv. II. 4. 3-7.

⁵ Liv. II. 4. 7.

рювали латинів до війни з римлянами, було схоплено латинами та передано Риму. Повідомляючи про відправку послів до Риму, Лівій наголошував: «не зупинилися [латини] навіть перед образою послів»¹, тобто він констатував, що їхні дії порушували *jus gentium*.

Красномовним є й випадок, який стався наприкінці Другої Пунічної війни з римськими і карфагенськими послами. Карфагеняни напали на римських послів, а Сципіон відпустив карфагенських послів до міста, сказавши їм, «що карфагеняни порушили не лише перемир'я, але й право народів, що захищає послів, він, однак, не зробить нічого негідного римських звичаїв і власних його правил»².

Про недоторканність послів писали також Цезар³, Тацит⁴ та інші давньоримські автори. Римський юрист Помпоній підкреслював⁵, що «якби хтось образив дією ворожого посла, то таке діяння визнається порушенням міжнародного права (*contra jus gentium id commissum esse existimatur*), бо послы вважаються недоторканими (*quia sancti habentur legati*). Тому-то, якби у нас перебували послы від будь-якого народу, якому оголошено війну, і було вирішено, щоб вони залишалися вільними, бо це згідно з міжнародним правом (*id enim juri gentium conveniens esse*), і той, хто образив би посла, повинен бути виданий ворогові, від якого посол був присланий. Таку відповідь давав кілька разів Квінт Муцій».

Як бачимо з коментаря Помпонія, згідно з *jus gentium* громадяни, винні в недотриманні принципу недоторканності послів, підлягали видачі державі, послів якої вони образили. Вирішення питання щодо образи послів і визначення покарання належали феціалам, вони ж завідували релігійними обрядами, пов'язаними з очищенням громади від неправомірних дій її членів щодо послів іншої громади⁶. Наприклад, Лівієм описано, як у 188 р. до н.е. було видано римських громадян, винних у побитті карфагенських послів⁷.

Згідно з *jus gentium* послы повинні були дотримуватися нейтралітету, не виступати зі зброєю в руках на боці однієї з ворогуючих сторін. У зв'язку з цим заслуговує на увагу наведений Л.М. Шмельовою⁸ епізод з

¹ Liv. II. 22. 3-4.

² Liv. XXX. 25. 10.

³ Caes. BG III. 9.

⁴ Tac. Hist. III. 80.

⁵ D. 7. 18 (17).

⁶ Liv. IX. 9. 3.

⁷ Liv. XXXVIII. 42. 7.

⁸ Шмелева Л.М. Посольское право и положение послов в Риме в VIII–III вв. до н. э. *Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки*. 2016. Т. 158. Кн. 3. С. 789-790.

братами Фабіями, які були відправлені послами до галлів з метою примирити їх з етрусками, але вступили в бій на стороні етрусків¹. Тим самим Фабії порушили норми *jus gentium*, що забороняли послам брати участь у конфліктах на будь-якому боці. Відмова Риму в їх видачі галлам послугувала приводом до походу галлів на Рим².

Серед найхарактерніших особливостей римського посольського права В.Н. Александренко виокремлював кілька основних.

1. У стародавню добу не було постійних посольств, і римляни також відправляли тимчасові посольства зі спеціальною метою, по виконанні якої послі поверталися назад додому.

2. Кожне посольство складалося з кількох осіб (двох, трьох, десяти і навіть більше), і цей звичай, що зберігся і протягом доби середньовіччя, мав свої вигідні сторони. Посли могли спільно радитися і надавати один одному деяку допомогу тим більше, що ведення переговорів іноді, окрім іншого, вимагало й здійснення певних релігійних обрядів (наприклад, при укладенні договору). Якщо посольство складалося з багатьох осіб, що займають високе положення в своїй вітчизні, то до нього ставилися з особливою увагою, і це вважалося вираженням поваги до того народу, до якого відправлялися послі.

Послами могли бути як духовні (феціали³), так і світські особи (сенатори). Право призначення послів належало народу, сенату і посадовим особам, наділеним особливими повноваженнями (консулам, диктатору, полководцю), а за часів імперії – імператору.

3. Активне право посольства не визнавалося за державами як членами міжнародного співтовариства, а передбачало існування договору або, принаймні, згоди з боку того народу, до якого було направлено посланця⁴.

4. Особистість посланців була недоторканною, і вони перебували під охороною богів і міжнародного права. Про це свідчать історики (Цезар⁵, Непот⁶, Тацит⁷ і Тит Лівій), юристи і філософи (Помпоній, Цицерон та ін.). За словами Тита Лівія, ворожі послі, навіть помічені у скоєнні неприязних дій, вважалися римлянами недоторканими з

¹ Liv. V. 35. 5-6.

² Liv. V. 36. 6-10.

³ Майорова Н.Г. Институт фециалов в раннем Риме. *Древнее право*. 1998. № 1(3). С. 78-81.

⁴ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 211-212.

⁵ Caes. B. G. III. 9.

⁶ Nep. Pelop. 5.

⁷ Tac. Hist. III, 80.

поваги до тієї охорони, яка забезпечувалася за ними міжнародним правом. Так дивився на це питання і відомий полководець Сципіон. Коли йому сказали, що карфагеняни погано поводитися з римськими послами, він відповів, що не слід так чинити з послами Карфагена, бо це негідно було б (традиційного) способу дій римського народу¹.

Про недоторканність послів говорить і відомий юрист Помпоній, і його слова в цьому відношенні заслуговують на особливу увагу. «Якби хтось завдав образи дією ворожому послу, то таке діяння визнається порушенням міжнародного права, бо послы вважаються недоторканими (quia sancti habentur legati). Тому-то, якби у нас перебували послы від будь-якого народу, якому оголошено війну, і було вирішено, щоб вони залишалися вільними, бо це згідно з міжнародним правом, і той, хто образив би посла, повинен бути виданий ворогові, від якого посол був присланий. Таку відповідь давав кілька разів Квінт Муцій»². Вирішення питання про образу послів і визначення покарання належало феціалам, вони ж відповідали за видання винних ображеній державі та здійснювали при цьому необхідні релігійні обряди.

У початковий період історії Риму в якості послів виступали члени колегії феціалів³, а також інші особи. Наприклад, за часів Тарквінія Гордого послами до Дельф було призначено його родичів⁴. Раніше вже зазначалося, що феціали брали участь у зносинах між незалежними народами, і тому їхня діяльність відноситься до міжнародного права. Як етимологія назви феціалів (fetiales), так і саме походження цього інституту досі достеменно не з'ясовані. В будь-якому випадку феціали були посадовими особами сакрального характеру, і до їхньої участі зверталися в тих випадках, коли римському народу (громадянському колективу) було завдано образи і доводилося вимагати сатисфакції.

Коли виникла колегія феціалів, досі достеменно невідомо. Діонісій Галікарнаський і Плутарх приписують заснування цієї колегії Нумі Помпілію. Тит Лівій і Сервій – Анку Марцію. Інститут феціалів не можна вважати виключно римським, адже феціали були і в інших народів (альбанців, ардеїв, самнитян), але геній римлян надав цьому інституту більшу юридичну визначеність і наділив функціями, які мали важливе політичне та міжнародне значення.

¹ Liv. XXX. 25.

² Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 212.

³ Dion. Hall. IX. 60; Liv. VII. 32. 1; VIII. 23. 3; X. 12. 1-3; Plut. Numa. 7.

⁴ Liv. I. 56. 5-7.

За своєю організацією феціали належали до особливої колегії, що складалася з 20 осіб. Вони обиралися з кращих римських фамілій (сімей), і, на думку деяких дослідників, необхідно було бути патрицієм, щоб мати можливість стати феціалом. Принаймні не збереглося жодного закону, який відкривав би доступ до колегії феціалів плебеям.

Виникає питання, яким шляхом відбувалося призначення феціалів. Найімовірніше це здійснювалося через кооптацію, причому обрання окремих членів до колегії складалося з трьох актів: 1) *nominatio*, висунення кандидата, що супроводжувалося принесенням присяги, в якій той, хто пропонував кандидатуру даної особи, урочисто обіцяв, що його кандидат буде гідним членом колегії; 2) *cooptatio* у власному розумінні, тобто вибір даної особи з числа виставлених кандидатів; 3) *inauguratio* – посвята обраної особи в члени колегії.

Очільник колегії феціалів називався *magister fetialium*, а глава місії феціалів, що відправлялися для переговорів з іншими народами або здійснення певних дій на території ворожої держави, іменувався *pater patratus*. Найважливіша відмінність цієї посади полягала в тому, що *pater patratus* говорив та діяв не від свого імені і не від імені своєї колегії, а від імені римського народу, і до нього ставилися з великою повагою як римляни, так і інші народи. У своїх відносинах до римського народу він ніби являв собою образ *pater familias*, і подібно до того, як батько міг відмовитися від сина, який вчинив злочин, і видати його потерпілій стороні (*deditio*), так само й *pater patratus* видавав римського громадянина, який вчинив злочин, тій державі або тому народу, до якого належав скривджений або потерпілий (так звана *deditio*¹ *per fetiales*).

За характером своїх функцій феціали виконували різного роду обов'язки: вони були жерцями, посланниками і суддями. Як жерці вони здійснювали священнодійства при оголошенні війни і укладенні миру та закликали в своїх молитвах богів на допомогу римській зброї. Тит Лівій навів священну формулу, яку виголошували феціали при укладанні договорів². При цьому *pater patratus* здійснював також жертвопринесення і вбивав священним каменем порося, звідкіля й походить вислів «укласти договір»: *foedus ferire*³.

Як послы феціали представляли у зовнішніх зносинах сенат і народ римський, вони були виразниками їхньої волі, бажань і не вдоволення, вимагали задоволення від неприязних Риму народів, оголошували

¹ *Deditio* (лат.) – капітуляція, видача.

² Liv. I. 24.

³ *Ferire* (лат.) – завдавати болю.

війну, укладали мир¹ і союзи та спостерігали за виконанням міжнародних договорів. Ось чому Плутарх називає їх εἰρηνοφύλακες – миротворцями.

В якості суддів феціали вирішували суперечки і розглядали позови, коли до них зверталися окремі особи, байдуже – римські піддані або іноземці. Звертає на себе увагу, що у вирішенні цього питання мав значення принцип, який отримав важливе значення згодом, за яким обвинуваченого повинен був судити його національний суд. Не мало значення, здійснював правопорушення римлянин або іноземець. Як в одному, так і в іншому випадку феціали вирішували питання в принципі, повинна бути видача чи ні, та в разі позитивного рішення і за згодою сенату вони виконували самий акт видачі. Роль феціалів була тому двоякого роду: вони могли вимагати видачі злочинців від іноземної держави, а з іншого боку – самі видавали іноземній державі перегринів, іноземців, які вчинили злочин на території Римської держави. По відношенню до яких діянь застосовувалася видача? Припускають, і цілком обґрунтовано, що злочини, важливі з державної точки зору, мали наслідком видачу. Сюди відносилися: 1) порушення договорів, 2) образа іноземного посла, 3) злочини, що здійснювалися римськими послами, 4) укладення мирного договору з ворогом на умовах, що ображали честь і гідність римського народу та всупереч його інтересам. В якості прикладу можна згадати описаний Титом Лівієм акт видачі самнітянам консула Постума, який уклав невігідний мир при Кавдинській ущелині².

Зазначені функції належали феціалам у найдавніший період Римської республіки, при імператорах же феціали хоча й продовжували існувати, але втратили колишнє своє значення і не брали участі в міжнародних зносинах. Узурпація імператорами державної влади торкнулася й феціального права, і деякі з імператорів при укладанні договорів особисто виконували функції феціалів. Як зазначає В.Н. Александренко, іноді вони відтворювали і повторювали старі формули та образи, забуваючи, що вже зникла дійсність, що їх одухотворяла³.

Посольські функції, як вже зазначалося, могли виконувати й світські особи. У *царський період* саме царі мали право відправляти посольства до інших громад і народів. В епоху республіки право призначати послів належало народу, сенату та вищим магістратам (консулам, диктаторам),

¹ Liv. IX. 5.

² Liv. IX. 10.

³ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 206-219.

а також командувачам армією¹. Наприклад, Тулл Гостілій² направив посольство до Альби з вимогою відшкодувати втрати від набігу альбанців на римські землі. У своїй праці «Історія від заснування міста» Лівій докладно описав цю ситуацію: «По обидва боки були відправлені послы вимагати відшкодування збитків. Своім послам Тулл наказав йти прямо до мети, не відволікаючись нічим: він твердо знав, що альбанці відмовлять і тоді можна буде з чистою совістю оголосити війну. Альбанці діяли набагато легковажніше; зустрінуті Туллієм гостинно і привітно, вони весело бенкетували з царем. Тим часом римські послы й першими почали вимагати сатисфакції, й відмову отримали першими; вони оголосили альбанцям війну, яка повинна була розпочатися через тридцять днів. Про те вони і доповіли Туллові»³.

Під час війни з Ганнібалом сенат Риму відправляв посольства з метою залучення союзників. Лівій наводить імена послів, а також перераховує подарунки африканським правителям, царю Птолемею та цариці Клеопатрі⁴. До складу посольства входило кілька осіб, за даними Тита Лівія – від 3 до 10⁵.

У *республіканський період* послами, зазвичай, були сенатори⁶. Питання щодо призначення послів обговорювалося в сенаті. Цицерон зазначає, що видавався спеціальний *senatus consultum*, де прописувалися організаційні принципи майбутнього посольства⁷. Дана постанова сенату встановлювала цілі посольства, вибір же самих послів надавався консулу або претору⁸. У кожному посольстві призначався *princeps legationis* – очільник посольства⁹.

Участь у посольській місії вважалася почесним обов'язком римського громадянина, тому відмова від нього не приймалася. В період

¹ Liv. VIII. 25. 2; XXX. 25. 2.

² Тулл Гостілій (лат. Tullus Hostilius; 710 до н. е. – 642 рр. до н. е.) – третій цар стародавнього Риму (673 – 642 рр. до н. е.). Царював з 673 по 642 рр. до н.е. Він був наступником Нуми Помпілія. Тулл Гостілій відомий як войовничий цар, він вів численні війни з сабінами, а також із сусідніми Риму містами Фіденами та Вейями. Під час правління Тулла Рим перемиг і підкорив Альбу-Лонгу; згодом римляни знищили місто, а його жителів переселили до Риму.

³ Liv. I. 22. 4-5.

⁴ Liv. XXVII. 4. 5-10.

⁵ Liv. I. 56. 5-13; XXXIII. 24. 7; 47. 6-7; XLII. 17. 1.

⁶ Liv. XLIII. 1. 10.

⁷ Cic. Pro Sestio. 14. 33.

⁸ История дипломатии. В 5 т. Т. 1. / ред. В.А. Зорин, В.С. Семёнов, С.Д. Сказкин, В.М. Хвостов. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 63.

⁹ Liv. XXXI. 46. 2, XXXVII. 7. 4, XLII. 14. 3.

республіки послы отримували золотий перстень¹, який надавав право на отримання всього необхідного в дорозі по римській території. Якщо посольство відправлялося на кораблі, то його охороняли військові судна. Крім цього, послів супроводжували секретарі, перекладачі, прислуга. Частина коштів на посольські витрати видавалася з державної скарбниці². Після закінчення місії послы звітували перед царем³, а в період республіки – перед сенатом⁴.

Лівій вказує, що кожне посольство повинно було мати чітко визначену мету⁵. Це співвідноситься з наведеним в Дигестах коментарем Ульпіана⁶. Мета могла бути різною: оголошення війни, укладення миру, підписання договорів між державами і народами. В республіканський період посольства відправлялися також з метою організації римських провінцій, третейського врегулювання між народних суперечок, вирішення релігійних питань. Посол за будь-яких умов зобов'язаний був поводитися гідно і з користю для Римської держави⁷. Право приймати посольства від інших громад і держав спочатку належало цареві. В республіканську епоху воно перейшло до сенату⁸.

Посольства, що прибували до Риму, дослідники поділяють на дві категорії: посольства держав, з якими Рим перебував у стані війни (або які сприймалися як ворожі), і посольства дружніх народів та держав⁹.

Якщо до Риму прибувало посольство від ворожої держави або народу, то воно до міста не допускалося. Послы зупинялися за його межею в Villa Publica на Марсовому полі¹⁰, де вони перебували під наглядом і були обмежені в пересуванні та спілкуванні з місцевим населенням. На думку Є.С. Данілова, це було пов'язано з побоюваннями, що посольство, окрім іншого, могло виконувати і розвідувальні функції. Тому «дотримувалися запобіжних заходів, покликаних обмежити можливість

¹ История дипломатии. В 5 т. Т. 1. / ред. В.А. Зорин, В.С. Семёнов, С.Д. Сказкин, В.М. Хвостов. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 63.

² Там само. С. 63-64.

³ Liv. I. 22. 5.

⁴ Шмелева Л.М. Посольское право и положение послов в Риме в VIII–III вв. до н.э. *Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки*. 2016. Т. 158. Кн. 3. С. 790.

⁵ Liv. XXI. 33; XXXI. 11. 4-12.

⁶ D. 50. 7. 15 (14) 29.

⁷ Liv. XXXIV. 57.

⁸ Liv. VII. 30. 1; VIII. 1. 7; XXII. 37. 1-2.

⁹ Шмелева Л.М. Посольское право и положение послов в Риме в VIII–III вв. до н.э. *Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки*. 2016. Т. 158. Кн. 3. С. 791.

¹⁰ Liv. XXX. 21. 12.

зайвої інформованості іноземних дипломатів. Вони бачили і чули лише те, що їм дозволялося бачити і чути»¹.

В *Villa Publica* послы від недружніх Риму народів і держав очікували прийому в сенаті. Аудієнція відбувалася в храмі Беллони², який також розташовувався поза міськими стінами³. Так, наприклад, зустрічали послів македонського царя Філіппа: вони «були перепроваджені за місто, до громадської будівлі на Марсовому полі, де їм було надано приміщення та утримання. Сенат прийняв їх у храмі Беллони»⁴. Показовим є епізод з родоськими послами. На запит консула, «чи надати родосцям житло, стіл і прийом у сенаті», сенат відповів, що відносно них «жодного права гостинності дотримуватися не слід», про що консул і повідомив послам⁵. Згодом послы дорікнули сенатові: «Тепер же насилу знайшли ми притулок на брудному заїжджому дворі, за власні гроші й за межею міста, як нам, немов ворогам, наказали»⁶.

Послы дружніх держав оселялися в Римі недалеко від курії. Їх запрошували на різноманітні святкування та вистави. Так, сенат наказав надати приміщення та утримання послам з Сагунту⁷, житло, утримання та місця в цирку послам Масинісси⁸.

Про мету свого перебування всі, хто мав статус послів, повідомляли римським магістратам, які доповідали про це в сенаті⁹. Доповідь послів перед римськими посадовими особами була обов'язковою, про що можна судити з того, що сталося з іллірійськими послами напередодні війни

¹ Данилов Е.С. Война и разведывательная деятельность в античном Риме. Ярославль: Изд-во Ярослав. гос. ун-та, 2011. С. 32-33.

² Беллона (лат. *Bellona*) – давньоримська богиня війни, входила до свити Марса, богиня захисту Батьківщини, богиня підземного світу. Має давньосабінське походження (ототожнюється із сабінською богинею Неріо). Її ім'я походить від лат. *bellum* – «війна». Також вважалася матір'ю (варіанти: дочкою, дружиною, годувальницею) Марса. Зображувалася з мечем або бичем, з факелом, у довгому вбранні, часто в центрі битви, на колісниці. Атрибут: подвійна сокира. У 458 р. до н.е. в Римі на Марсовому полі їй був присвячений храм (за іншими даними, у 296 р. до н.е. консул Аппій Клавдій Цек спорудив на честь Беллони храм із вдячності за перемогу над етрусками й самнітами). Перед храмом стояла «колона війни» – символічний кордон Риму, звідкіля, як знак оголошення війни, в бік ворога кидали спис. Цю церемонію здійснював феціал – жрець богині. У задній частині храму сенат приймав іноземних послів, а також полководців, які поверталися з походів переможцями і очікували тріумфу.

³ Liv. XXX. 40. 1.

⁴ Liv. XXXIII. 24. 5.

⁵ Liv. LXV. 20. 6.

⁶ Liv. XLV. 22. 2.

⁷ Liv. XXVIII. 39. 1.

⁸ Liv. XXX. 17. 14.

⁹ Шмелева Л.М. Посольское право и положение послов в Риме в VIII–III вв. до н.э. *Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки*. 2016. Т. 158. Кн. 3. С. 792.

Риму з македонським царем Персеєм¹. Лівій повідомляє про це наступне: «Іллірійців закликали до сенату; коли ті заявили, що вони царські послы, направлені сюди, щоб захищати царя від звинувачень, ...то їм поставили запитання, чому в такому випадку вони не з'явилися до посадової особи, щоб отримати за усталеним звичаєм стіл і квартиру від держави, чому взагалі не поставили нікого до відома про своє прибуття та про мету приїзду?»². Відповідно, сенат не визнав іллірійців справжніми послами і не надав їм відповіді³.

Повідомивши мету свого візиту посадовій особі, послы виступали перед сенаторами в курії або у храмі Беллони, після чого сенатори радилися. Рішення сенату оголошувалося послам дружніх держав у курії⁴, а послам ворожих держав про нього повідомляли магістрати⁵. Якщо сенат не міг одразу прийняти рішення зі складних питань, то з його складу обиралася спеціальна комісія для розгляду доповіді іноземних послів⁶. Наприклад, Лівій досить докладно описує розгляд питань, пов'язаних з прибуттям послів від Філіппа з Македонії та укладенням миру з Карфагеном⁷. Іноді послы були присутні при прийнятті сенатом рішення⁸.

Після прийому послы у визначений термін повинні були покинути межі Римської держави. Наприклад, послам царя Персея приписувалося виїхати з Італії протягом одинадцяти днів⁹, етолійським послам – протягом п'ятнадцяти днів¹⁰.

Певну специфіку мала організація дипломатичного апарату в епоху імперії. Боротьба Риму з Карфагеном і грецькими царствами сприяла централізації державної влади. Республіканські установи поступово замінювалися бюрократичними імператорськими канцеляріями. Все управління державою переходило до рук імператора, який керував країною за посередництвом численних, залежних від нього чиновників (прокураторів і легатів). Сенат продовжував існувати, але тепер з керівного органу держави він перетворився на орган, що мав лише дорадчі функції¹¹.

¹ Liv. XLII. 26.

² Liv. XLII. 26. 4.

³ Liv. XLII. 26. 6.

⁴ Liv. XLIII. 2. 1.

⁵ Liv. VII. 31. 1; XL. 34. 9-11.

⁶ Шмелева Л.М. Посольское право и положение послов в Риме в VIII–III вв. до н.э. *Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки*. 2016. Т. 158. Кн. 3. С. 792.

⁷ Liv. XXX. 42-43.

⁸ Liv. VIII. 20. 11-12; 21. 1-10.

⁹ Liv. XLII. 36. 7.

¹⁰ Liv. XXXVII. 1. 6.

¹¹ Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Держава і право античного світу. *Історія держави і права зарубіжних країн: підручник* / за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків: ХНУВС, 2021. С. 124.

Відповідним чином змінилося і управління справами зовнішньої політики і дипломатії. В імператорський період (I–V ст. н.е.) всі справи зовнішньої політики – оголошення війни, укладення миру, прийом і відправлення посольств та інше – підлягали віданню імператора. Дипломатія перетворювалася на відомчу функцію і втрачала демократичний характер, який вона мала при республіці. Змінилася й роль посла. В імператорську епоху послы не обиралися, а призначалися, так само, як і всі інші чиновники, самим принцепсом. Йому одному вони були зобов'язані й звітувати про свою діяльність. Характерної для доби республіки гласності та публічної звітності за часів імперії також не існувало.

З часів імператора Клавдія (середина I ст.) посольськими справами опікувалася особиста канцелярія імператора, очолювана імператорським секретарем. Разом з тим особиста канцелярія імператора була вищим адміністративним органом всієї імперії. Загалом варто зауважити, що в пам'ятках імператорського періоду дуже багато уваги приділяється відносинам Риму з іноземними державами, союзними царствами, містами і громадами, а також питанням організації та діяльності посольств. Все це свідчить про важливість цієї державної галузі в Римській імперії¹.

Становлення та розвиток давньоримського права війни.

З приводу питання щодо ролі війни в міжнародних відносинах Стародавнього Риму дослідники притримуються різних, часом діаметрально протилежних підходів. Як зазначає В.В. Денисенко², перша точка зору найяскравіше виявляється у працях Ф. Уолбанка та В.І. Кащєєва. Перший зауважує, що «Рим був сильно «мілітаризованою» державою минулого»³. Другий підкреслює, що «за весь період римської історії була лише незначна кількість років, коли Рим не вів війни, чи то завойовницької, чи то оборонної. Уся історія Римської держави – це історія війн. Війна була для римлян звичайною річчю, нормальним станом римського суспільства, а військова праця була звичним заняттям для будь-якого римлянина»⁴. Іншу позицію посідає О.В. Буткевич, яка вважає, що війна в той час мала характер тимчасового, а іноді

¹ История дипломатии: [сб.] / сост. А. Лактионов. Москва: АСТ-АСТ Москва, 2006. С. 86.

² Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2009. № 2. С. 16.

³ Walbank F.W. *The Hellenistic world*. Cambridge: Camb. Univ. press, 1993. P. 227.

⁴ Кащєев В.И. *Эллинистический мир и Рим*. Москва: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1993. С. 129.

крайнього засобу досягнення міжнародних інтересів. На її думку, звернення до воєн не виключалося, але воно не відігравало переважної ролі. Сила війни застосовувалася у двосторонніх відносинах на основі *ad hoc*¹.

Поняття дозволеної (законної) війни. Однією з важливих вимог стародавнього феціального права було те, щоб римляни не вели жодної війни, окрім законної і справедливої: *bellum nullum nisi justum*. Залишається відкритим питання, яку війну вважати законною і як розуміти *justum* в застосуванні до війни. На думку Лорана, будь-яка війна була у римлян законною (*justum*), якщо тільки раніше було здійснено пов'язані з нею формальні релігійні обряди. Несправедлива війна вважалася ними цілком законною, якщо тільки феціал виголосив певні священні формули. Однак В.Н. Александренко не погоджується з бельгійським вченим, вважаючи, що поняття правомірної війни мало передбачати не лише дотримання певних релігійних обрядів, але й наявність законних приводів, або мотивів, при розгляді яких феціали були судьями, і на їхнє рішення не було апеляції².

Давніми римлянами було вироблено поняття «публічного ворога». За словами Помпонія, «*hostes hi sunt qui nobis, aut quibus nos publice bellum decrevimus: caeteri aut latrones, aut praedones sunt*» («це відносно тих, хто є ворогами для нас, війна публічна, або для кого ми вирішили: решта – це або злодії, або грабіжники»)³. Таким чином, воєнні дії вважалися дозволеними лише щодо публічного ворога, який сам визнавав закони війни та відкрито її проводив. Публічним ворогом не могли бути названі: вороги, що таємно здійснювали напади на римську територію (*latrones*), пірати (*praedones*), населення повсталого провінції та варвари, які не мають уряду або встановленої влади, з якою можна було б укласти договір або вступити до союзу. Лише з публічним ворогом можна було вести війну, і ця війна мала свої закони і звичаї⁴. Коли ж доводилося мати справу з піратами, розбійниками, тоді вважалося, що війни немає, як немає також і воєнного права, а є лише стан самозахисту, необхідності. В такому випадку не було потреби дотримуватися визначених релігією та звичаями формальностей, а можна було керуватися засадами права природного (*ius naturale*). Відповідно, в такому разі не було й необхідності оголошувати війну в установленому порядку, а на насильство можна було,

¹ Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього світу. Київ: Україна, 2004. С. 395.

² Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 214.

³ L. 118.

⁴ Cic. Off. III. 29.

висловлюючись словами Ульпіана, відповідати насильством («*vim vi repellere*» – «відбивати силу»).

Отже, як вважає В.В. Денисенко, різниця між справедливими і несправедливими війнами мала суто формальний характер. Справедливою могла бути лише така війна, яку ведуть після пред'явлення вимог або попереднього її оголошення¹. Законною і справедливою війну робила не поважна причина для її оголошення, а вимога попереднього виконання релігійних обрядів. Тобто війна мала бути підготовлена процесуально, повинні бути виконані всі формальні релігійні обряди, проголошені усі магичні формули. Саме в цьому випадку війна вважалася законною². З іншого боку, А. Мішулін стверджує, що поняття правомірної війни для римлян передбачало не лише виконання релігійних обрядів, але і наявність певних законних підстав і мотивів, при розгляді яких феціали були суддями, і на їхнє рішення не подавалося апеляції³. В міжнародній правосвідомості стародавніх народів поняття війни пов'язується з необхідністю не лише суворого регламентування її ведення, а й чіткого визначення випадків, у яких правомірно вдаватися до воєнного розв'язання конфлікту.

Порядок оголошення війни. Римське право війни в усі часи вимагало попереднього дотримання певних формальностей, здійснення яких покладалося на жерців – в архаїчний час саліїв (жерців культу Марса)⁴, а пізніше – феціалів. Правомірна, законна війна обов'язково мала бути попередньо оголошена⁵. Однак, перш ніж розпочати ворожі дії, римляни посилали своїх уповноважених (зазвичай двох або чотирьох феціалів) вимагати сатисфакції. Цей перший акт звернення до ворога з вимогою вирішити існуючу суперечку юридично називався *clarigatio* або *regum repetitio*. Місія феціалів, на чолі з *pater patratus*, прибувши на кордон ворожої землі, зупинялася, і при цьому *pater patratus* вимовляв встановлену формулу. Піднесеним голосом глава місії викладав скарги римського народу і в знак правоти його вимог закликав у якості свідків

¹ Cic. Off., 36.

² Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2009. № 2. С. 17.

³ Мишулін А. Объявление войны и заключение мира у древних римлян. *Исторический журнал*. 1944. №10-11. С. 103.

⁴ Токмаков В.Н. Жреческая коллегия салиев и ритуалы подготовки к войне в архаическом Риме в российской историографии XIX–XX вв. *Древнее право*. 1999. № 2(5). С. 124-138.

⁵ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 215.

богів: «Почуй мене, Юпітер, почуйте мене, боги кордонів (*audite fines*), нехай почує мене і священний оракул права (*audiat fas*). Я посланець римського народу і прибув сюди в інтересах права і справедливості. Так буде дана віра словами моїм»¹. Потім *pater patratus* коротко виголошував вимоги (*postulata*) римського народу і, знову закликавши в якості свідка Юпітера, закінчував свою промову присягою: «Нехай він (Юпітер) більше ніколи мені не радить, нехай я ніколи не буду допущений у рідну землю, якщо мої слова посланця римського народу є несправедливими...»². Цю формулу феціал вимовляв на кордоні ворожої землі, при першій зустрічі з кимось із її мешканців, у воротах першого міста (*portam ingrediens*) і на форумі (*forum ingressus*) перед народом.

Вислухавши звинувачення, ворог міг або ж негайно, або через певний термін дати відповідь, феціали ж, не чекаючи її, поверталися назад до Риму. Рим очікував відповіді протягом певного часу, а саме протягом 33 днів, і якщо цей термін пройшов, а задовільної відповіді так і не було дано, феціали знову вирушали до ворожої землі, і *pater patratus* на кордоні вимовляв таку священну формулу: «Почуй, Юпітер, і ти, Юнона; почуй, Квірін; почуйте і ви, боги неба, землі та пекла, закликаю вас у свідки того, що цей народ відмовляє [у відповідь] на наші справедливі вимоги. Про ці справи ми порадимося в нашій країні [і вирішимо], яким шляхом отримати нам сатисфакцію»³. Дехто з дослідників справедливо зауважує, що існує певна аналогія у веденні війни з викликом на суд відповідача в процесі *legis actiones*, яка цікава тим, що війна уявлялася римлянам начебто відкритим змаганням сторін, боротьбою за право з обов'язковим дотриманням певних процесуальних формальностей.

Після завершення другої місії феціали поверталися до Риму та звітували перед сенатом. Вони доповідали йому про результати своїх переговорів з ворогом, наголошували, що всі необхідні обряди та формальності були виконані, і потім заявляли, що у випадку, якщо сенат і народ римський будуть згодні, вони оголосять війну (такому-то народу), і ця війна буде правомірною⁴.

Після цього сенат розпочинав обговорення питання. Головуючий у зборах сенату при внесенні питання про війну і мир звертався до зібрання з промовою, в якій викладав факти та просив сенат прийняти рішення⁵.

¹ Liv. I. 32.

² Ibid.

³ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 215-216.

⁴ Там само. С. 218.

⁵ Liv. I. 32.

Потім він звертався поіменно до кожного з senatorів і питав його думку. Голосування було відкритим. Сенатор, думку якого питали, вставав і висловлював свою згоду словами: «Puro, pioque duello quaerendas (res) censeo, itaque consentio consciscoque» («Не треба запитувати (про це), я мислю і тому згоден із совістю»). Ті, хто голосували «за», відходили в один бік, а ті, що «проти», – в інший, що називалося *discedere, ire in sententiam*.

Але цим голосуванням сенату справа не закінчувалося. Вважалося, що оскільки війна вимагає жертв, які падають насамперед на весь римський народ, вона наражає на небезпеку особистість і майно кожного громадянина. Звідсіля випливало, що для оголошення війни була необхідною згода народу. Від IV ст. до н.е. джерела фіксують багато прикладів участі народних зборів у вирішенні питань війни і миру¹. Народ виражав свою волю так само, як і з приводу законопроектів. Рішення було обов'язковим і не підлягало перегляду².

Згадки про такі волевиявлення народу містяться у Тита Лівія, коли він пише про війни римлян з вейентинцями; починаючи ж з 328 р. до н.е., зустрічається доволі багато прикладів, які ілюструють цю участь народу у вирішенні питань війни і миру³.

Народ висловлював свою згоду в такій самій формі, в якій він голосував за законопроекти. На питання: «Vultis, jubetis, Quirites?» («Чи бажаєте, квіріти?») народ відповідав позитивно словами «Uti rogas» («Проголосував») або негативно («Antiquo»). Рішення народу, яке зазвичай приймалося у центуріатних комісіях, було обов'язковим для посадових осіб і сенату, і на це рішення не можна було подавати апеляцію. Сенат, як правило, голосував попередньо, але на практиці траплялися випадки, коли війна оголошувалася й без консультації сенату⁴. У проміжку між засіданням сенату і остаточним рішенням народу жерці та консули здійснювали жертвоприношення, підносили молитви богам про те, щоб «задумана справа закінчилася благополучно». Після того як народ затверджував рішення сенату оголосити війну, знову підносилися жертвопринесення богам, щоб вони дарували щасливий результат війни (*quod bellum... bene ac feliciter eveniret*).

¹ Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2009. № 2. С. 19.

² Мишулин А. Объявление войны и заключение мира у древних римлян. *Исторический журнал*. 1944. №10-11. С. 105.

³ Liv. VI. 22; VII. 18; XXI. 17.

⁴ Liv. XLV. 21.

Коли всі зазначені релігійні формальності і обряди було виконано, феціали в останній раз вирушали на межі ворожої землі, де *pater patratus* оголошував війну спеціальною вербальною формулою. За звичаєм, як повідомляє Лівій, феціал приносив до кордону або спис із залізним вістрям, або дровко з опаленим та скривавленим кінцем. У присутності не менше трьох свідків він виголошував промову такого змісту: «Оскільки народи старих латинів і кожен зі старих латинів завинили та згрішили проти римського народу квіритів, оскільки римський народ квіритів визначив бути війні зі старими латинами, і сенат римського народу квіритів погодився та схвалив, щоб зі старими латинами була війна, через те я і римський народ народам старих латинів оголошую і приношу війну»¹. Після цього феціал кидав на ворожу землю закривавленого списа. Всі описані обряди мали сакральний характер і, згідно з вимогами стародавнього сакрального права, їх слід було суворо дотримуватися. Втім час і обставини обмежували застосування цього правила, і поступово, з часів II Пунічної війни, коли релігія втратила своє колишнє значення, виконання попередніх формальностей ставало все більш рідкісним. Окрім того, й старе феціальне право² допускало відступи (наприклад, при веденні оборонної війни та у випадку міжособної війни)³.

З часом цей обряд втратив своє значення і зазнав змін. Як вважає В.В. Денисенко, це було зумовлено змінами характеру римської зовнішньої політики. Рим розпочав експансію в Середземномор'ї та зіштовхнувся з греками, з їхніми міжнародно-правовими звичаями⁴. Вже наприкінці III ст. до н.е. відбулися зміни у феціальній процедурі. Сенатські послы, легати зайняли місце священних феціалів і мали право умовного оголошення війни, дозволеного заздалегідь сенатом і римським народом. Таким чином, якщо відповідь на їхнє повторне звернення (*rogatus repetitio*) була незадовільною, вони відразу могли оголосити супротивнику римське рішення про початок війни⁵. Фактично з того моменту,

¹ Liv. I. 32. 12-13.

² Шмелева Л.М. Формирование фециального права в древнейшем Риме (VIII–VI вв. до н.э.). Античная цивилизация: политические структуры и правовое регулирование: Доклады международной интернет-конференции / отв. ред. В.В. Дементьева. Ярославль: ЯрГУ, 2012. С. 116-127.

³ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 216-217.

⁴ Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2009. № 2. С. 19.

⁵ Кашеев В.И. Эллинистический мир и Рим. Москва: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1993. С. 137.

як римські послі промовляли останні слова, два народи опинялися у стані війни.

На думку вчених, умовний характер голосування в коміціях з питання оголошення війни підтверджується вже з періоду III Македонської війни (171–168 рр. до н.е.) або навіть з періоду II Македонської (200–197 рр. до н.е.)¹. В.І. Кащеев зазначає, що зміна феціальної процедури відбулася ще раніше – у 281 р. до н.е., коли консул Л. Емілій Барбул мав право лише умовного оголошення війни, проте розпочав війну з Тарентом².

Практично в цей же час, як зауважує В.В. Денисенко, феціали стали кидати спис не на ворожу територію, а на ділянку нібито ворожої землі в самому Римі, біля храму Белони, що розташовувався за міською стіною Риму. Там стояла спеціальна колона війни (*collumnium bellum*). З початку війни і до її закінчення ворота храму Марса залишалися відчиненими. На час миру вони зачинялися³.

Характер війни у римлян та її наслідки. Як раніше зазначалося, порядок оголошення війни був тісно пов'язаний з цілою низкою релігійних обрядів і формальностей, неухильне виконання яких зумовлювало прихильне, милостиве ставлення богів до римлян. З дозволу богів війна розпочиналася, і за їхньої безпосередньої участі, а іноді й з їхньою допомогою вона велася. Римляни думали, що самі боги начебто зацікавлені в існуванні Риму і що вони не допустять, щоб ворог здобув над ними перемогу. Звідси і під час війни релігійні обряди також відіграють важливу роль: армія виступає в похід лише після жертвопринесення, здійсненого полководцем, війська починають бій не раніше, як дізнавшись через жерця, що гадав по нутрощах тварин, про милостиве ставлення богів. За таких умов ведення війни римляни припускали подібну ж участь і з боку ворожих богів супротивника. Тому об'єктом ворожих дій у них були не самі ворожі сили (Риму була невідома сучасна відмінність комбатантів від некомбатантів), але й усе, що знаходиться на ворожій землі і що цінує ворог.

Війна велася не з одним лише ворогом, але і з його богами. Війна розглядалася як Божий суд, переможець вважався начебто виконавцем волі богів, переможений прирівнювався до злочинця. «Під час миру, –

¹ Мишулин А. Объявление войны и заключение мира у древних римлян. *Исторический журнал*. 1944. №10-11. С. 105.

² Кащеев В.И. Эллинистический мир и Рим. Москва: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1993. С. 139.

³ Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2009. № 2. С. 20.

зауважує Тацит, – до кожного ставляться згідно з його вчинками і заслугами, але коли займається війна, безневинний гине разом зі злочинцем». Від волі переможця залежало дарувати життя переможеним або ж усе населення (включаючи жінок та дітей) продати до рабства. Іноді зустрічаються згадки про милосердне або поблажливе ставлення до населення (наприклад, таких полководців, як Камілл або Валерій Максим), але й ці приклади великодушності, які вихваляли філософи та історики, не пом'якшували загалом жорстокого характеру війни.

Для переможця не було нічого священного у ворожій землі: боги ворога для нього не боги, і він міг повалити їхні статуї та зруйнувати храми, оскільки «*cum loca capta sunt ab hostibus, omnia desinunt religiosa vel sacra esse*» («коли територія зайнята ворогом, релігійним чи священним речам приходить кінець»). Такою є, в принципі, й думка видатних римських юристів Помпонія, Ульпіана та Гая. Переможець навіть міг порушити спокій мертвих, розтрити їхні гробниці та навіть розібрати камені, з яких вони складені. Таким чином, війна приносила нещастя і живим, і мертвим, і смертним, і безсмертним, – писав В.Н. Александренко¹. Переможеному вигідніше було шукати порятунку у втечі, ніж здаватися на милість переможця, і, рятуючи себе, свою сім'ю, мешканці стародавніх держав нерідко забирали з собою і своїх богів (*victosque penates*). Коли ж римляни вели війну з ворогом, у якого був особливо шанований покровитель серед богів, в такому випадку, керовані страхом або розрахунком, вони йшли на компроміс, молилися до цього бога і просили його перейти на їхній бік, на бік переможців. Так, за переказом, Камілл перед взяттям міста Веї звернувся до ворожих богів з наступною молитвою: «Аполлоне Піфійський, завдяки твоєму керівництву, натхненню твого божества, я зруйную Веї; я обіцяю тобі десятю частину здобичі. І ти, царствена Юноно, що досі живе у Веях, заклинаю тебе, [вступити] слідом за переможцями до їхнього міста, яке буде твоїм, вони спорудять тобі храм, гідний твого божества»².

Війна створювала для ворога не вигідне становище і в майновому відношенні, адже для переможця вона була способом набуття майна, і при цьому байдуже, кому це майно належало – приватним особам, державі чи духовним корпораціям.

У зв'язку з війнами, які вели давні римляни, окремий інтерес становить право постлімінію (*jus postliminii*). Під постлімінієм

¹ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 217.

² Там само.

(*postliminium*, від *post* – за, після, далі й *limen* – межа, кордон, рубіж) розумілося право римського громадянина, повернувшись на батьківщину під час війни з ворожого полону, відновити свої колишні права¹. Проте, якщо полоненого було викуплено, право *postliminium* стосовно нього не діяло доти, доки він не відшкодував викупні гроші².

На думку римських юристів (зокрема Помпонія), повернення на батьківщину обов'язково мало відбутися до закінчення війни, а не після неї. Друга умова для користування цим правом полягала в тому, щоб особа, яка повернулася, перебувала не у ворожій землі, а на теренах своєї вітчизни. Третє: необхідний був *animus remanendi* (намір залишитися)³. Тому, наприклад, Марк Атілій Регул, який, за переказом, повернувся до Риму з Карфагена⁴, не міг користуватися цим правом, оскільки присягнув, що повернеться назад⁵.

Право *postliminium* застосовувалося до всіх римських громадян, за винятком: 1) перебіжчиків, 2) тих, хто здався на милість ворога, 3) тих, котрі на підставі договору могли повернутися на батьківщину, але самі вважали за краще залишитися у ворожій землі, та, нарешті, 4) тих, кого самі римляни видали ворогові. У відношенні майновому *jus postliminii*

¹ Даневский В.П. Пособие к изучению истории и системы международного права. Вып. 1. Харьков: Тип. А.Н. Гусева, 1892. С. 24.

² Гавриленко О.А. Постліміній. Юридична енциклопедія. Т.4. Н-П. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2002. С. 697.

³ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 206-219. С. 218.

⁴ Марк Атілій Регул (лат. *Marcus Atilius Regulus*; 299 до н.е., Сора – 246 до н.е., Карфаген) – політичний, державний і військовий діяч Римської республіки, консул 267 і 256 років до н.е. Походив із знатного плебейського роду Атіліїв. Вперше його було обрано консулом у 267 році до н.е. Здобув перемогу над салентинами і захопив Брундізію, за що отримав тріумф. У 256 р. до н.е. його було обрано консулом вдруге. Здобув перемогу над карфагенським флотом біля мису Екном. Переправив римське військо до Клупеї на африканському узбережжі. Після перших успіхів експедиції залишив у себе лише 40 кораблів, 15 тисяч піхотинців і 500 вершників. Проте із цими силами переміг карфагенян при Адісі й підійшов впритул до Карфагена (перенісши табір до Тунета). У відповідь на пропозицію пунійців укласти мир, висунув надто жорсткі умови, так що вони вирішили продовжувати війну. Врешті, у вирішальній битві при Тунеті Регул зазнав нищівної поразки і потрапив у полон, де через 5 років у 246 році до н.е. помер. Популярна в давнину легенда стверджувала, що Регула відпустили до Риму під чесне слово для проведення переговорів і укладення миру з Римською республікою. Проте в Римі він виступив проти домовленостей з Карфагеном та умовляв сенат продовжувати війну. Натомість після переговорів, дотримуючись даного слова, Регул повернувся до Карфагена.

⁵ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 218.

поширювалося лише на рухоме майно, але також із деякими обмеженнями: так, солдат не мав права отримати назад свою зброю та одяг, адже для воїна вважалось ганебним позбутися власної зброї¹.

Основні риси міжнародного правосуддя в Давньому Римі. Як зауважує В.Л. Толстих, міжнародний арбітраж, вочевидь, не був автохтонним елементом римської правової традиції. Найімовірніше, він був запозичений у греків разом з іншими правовими інститутами. Окрім того, є й свідчення використання арбітражу в рамках Латинської Ліги².

Діонісій Галікарнаський повідомляє про створення Сервієм Туллієм союзу латинських народів під головуванням Риму (VI ст. до н.е.): «... Він ... захопився задумом елліна Амфіктіона, який, бачачи, що еллінський рід нечисленний і варвари, які живуть по сусідству, можуть дуже легко його згубити, зібрав союз, названий на його ім'я Амфіктіонією, і встановив загальне свято, окрім тих власних, що мав кожен поліс, і загальні для всіх закони, які називають Амфіктіонійськими... Члени спілки, якщо між тим чи іншим полісом виникали будь-які непорозуміння, закликали суддів залагодити суперечку. Вони також тримали раду і з приводу війни з варварами, і з приводу загальної згоди міст між собою. Під впливом таких і тому подібних прикладів Туллій і сам набув бажання зібрати та об'єднати всі міста латинського народу, щоб сусідні варвари не змогли позбавити їх свободи, в разі якщо у них виникнуть внутрішні чвари або зав'яжеться війна між собою. Розсудивши так, Туллій зібрав найвпливовіших людей від кожного міста, оголосивши, що скликає їх стати йому порадиниками в справах великих і загальних для всіх. Коли ж вони зійшлися, він скликав разом римський сенат і тих, хто прийшов від громад, і виголосив промову, що закликала до єдності, наставляючи, як прекрасно, коли багато міст користуються єдиною думкою, але ганебним є видовище ворогуючих між собою родичів. Він доводив, що згода є основою сили у слабких, а взаємне знищення знесилює і найпотужніших... Потім цар порадив їм влаштувати в Римі на громадські кошти священний притулок, у якому міста, щорічно збираючись, здійснювали б як свої власні, так і загальні жертвопринесення та справляли б спільні свята в той час, який вони визначають; а якщо виникне між ними якась непорозуміння, вирішувати його на підґрунті священного звичаю, доручивши іншим

¹ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 218.

² Толстых В.Л. Международное правосудие в Древнем Риме. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 71.

містам виносити рішення щодо заяв. Роз'яснивши це і скільки інших благ вони отримують, якщо призначать раду, він переконав усіх, хто перебував у зборах полісів»¹.

Спочатку римлянами використовувалася класична форма арбітражу, тобто розгляд відбувався з ініціативи обох сторін спору, а повноваження арбітра ґрунтувалися на угоді сторін. Саме таким чином було проведено арбітраж між ардеянами і аріційцями, щодо якого оповідає Лівій. По мірі будівництва імперії класична форма арбітражу піддавалася модифікаціям. По-перше, розгляд став можливим не лише з ініціативи обох сторін, але й з ініціативи однієї з них (а також, вочевидь, з ініціативи сенату). По-друге, фігура арбітра стала безальтернативною, причому закріплення за Римом цього статусу означало зникнення потенційної можливості розгляду спору з його участю третьою державою. По-третє, основною гарантією виконання арбітражного рішення стала сила Риму і політична залежність від нього державних утворень, що сперечалися між собою. Як зазначав Дж. Ральстон, «...фізична сила Риму, що стояла за винесеними під римським управлінням рішеннями, була достатньою для забезпечення виконання рішення...»². По-четверте, змінилися цілі арбітражного врегулювання: головною з них стало підтримання цілковитого панування Риму; мир і порядок як такі відійшли на другий план. Основою врегулювання стали принципи *realpolitik*³. В цілому римський арбітраж поступово набуває рис внутрішньодержавного судочинства. Як справедливо вказує В.Л. Толстих, посилаючись на Дж. Ральстона, він був схожий на вирішення спорів між суб'єктами федерації⁴.

М.Н. Тод наступним чином характеризував особливості римського арбітражу: «Важко, якщо не неможливо, точно визначити, наскільки звернення за сенатським рішенням є дійсним прикладом арбітражу, оскільки, принаймні в деяких випадках, звернення, мабуть, виходило лише від однієї з двох зацікавлених держав, і, таким чином, йому не вистачало суттєвої риси будь-якого справжнього арбітражу – спільною згодою двох сторін, що були втягнені до суперечки. Окрім того, сенат

¹ Дионисий Галикарнасский. Римские древности. Москва: Рубежи XXI, 2005. IV. 25-26. URL: <https://www.twirpx.com/file/369397/>

² Ralston J.H. International Arbitration from Athens to Locarno. Stanford: Stanford University Press, 1929. P. 172.

³ За Г. Кісінджером, *realpolitik* – це «зовнішньополітична діяльність, що ґрунтується на розрахунках співвідношення сил і концепції національних інтересів» (Кіссінджер Г. Дипломатия. Москва: Ладомир, 1997. С. 120).

⁴ Толстых В.Л. Международное правосудие в Древнем Риме. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 73; Ralston J.H. International Arbitration from Athens to Locarno. Stanford: Stanford University Press, 1929. P. 172-173.

іноді брався за завдання врегулювання явно в силу влади, що була набута завоюванням та підтверджена договором, і в таких випадках, хоча форма врегулювання і формула рішення могли бути практично непорушними, все ж одна з головних характеристик арбітражу, добровільне підпорядкування вердикту нейтрального суду, була відсутньою. Однак ці факти не виключають можливості та реальності сенатського арбітражу». І далі: «Цей орган мав, щонайменше, деякі атрибути ідеального арбітра: нейтральність, престиж та владу, і деякі зі звернень до нього були викликані тими ж самими мотивами, які змушували грецькі держави попереднього періоду звертатися за рішеннями до македонських, селевкідських або лагідських царів»¹.

Рим завжди виступав у якості арбітра. Навіть на ранніх етапах його історії пропозиції вдатися до арбітражу римлянами грубо відкидалися. Так, у 318 р., як повідомляє Лівій, тарентинські послы запропонували самнітам і римлянам припинити війну; «а хто, мовляв, буде неслухняним і не захоче скласти зброю, проти того вони виступлять на стороні супротивника». Римський консул Папірій «віддав наказ виносити прапори та послав війська вперед, лаючи безглузде плем'я: через заколоти і чвари вони безсилі впоратися зі своїми справами вдома і ще претендують відміряти іншим справедливу міру війни і миру»². У 280 р., як повідомляє Плутарх, Пірр «послав до римлян вісника, запропонувавши їм без війни отримати від італіотів законну сатисфакцію, а його, Пірра, зробити при цьому суддею і посередником». Римський консул Левін відповів, що «римлянам його посередництво не потрібне, а війна з ним не страшна»³.

Можна припустити, що така позиція була продиктована не лише політичною кон'юнктурою, але й загальним ставленням римлян до можливості здійснення правосуддя іншою державою – для них це означало б посягання на власні правові цінності, зведені до рангу сакральних, і применшення повноважень жрецьких колегій, насамперед колегії феціалів. У той час як у Стародавній Греції спільна міфологія робила можливими й спільні правові цінності, Давній Рим спочатку розвивався шляхом правового сепаратизму, що поступово перейшов у правове домінування⁴.

¹ Tod M.N. *International Arbitration amongst the Greeks*. Oxford: Clarendon Press, 1913. P. 181-182.

² Liv. IX. 14.

³ Plut. Pirr. 16.

⁴ Кофанов Л.Л. *Ius gentium и международные суды античности. Древнее право*. 2009. 2 (24). С. 57-84.

Визначаючи сферу використання арбітражу в Стародавньому Римі, фахівці наголошують, що найчастіше він використовувався для вирішення спорів між грецькими підданими Риму¹. М.Н. Тод, який досліджував арбітраж у Стародавній Греції, вказує, що відтоді, коли римляни увійшли до грецького світу і стали в ньому домінуючим політичним фактором, звернень до арбітражу не поменшало².

В.Л. Толстих наводить згадку Дж. Ральстона, який писав, що найдавніше звернення греків до Риму за арбітражем мало місце в 189 р. до н.е.³ Спарта намагалася окупувати Лас, морське місто Лаконії. Лас поскаржився до Ахейської Ліги, яка зажадала видачі розпалювачів війни і, не домігшись її, розпочала війну зі Спартою. Після поразки Спарти були зруйновані стіни міста і скасовані закони Лікурга. У 188 р. до н.е. послі Спарти виступили в Римі з протестом проти цих заходів. Обидві сторони попросили сенат стати арбітром. У 184 р. до н.е. уповноваженим на чолі з консулом Аппієм Клавдієм було наказано відвідати Пелопоннес для врегулювання спору. Ахейська Ліга виправдовувалася, стверджуючи, що з її боку війна була «справедливою і законною в усіх відношеннях». Вона також стверджувала, що закони Лікурга були підірвані збудованими нещодавно стінами Спарти, крім того, ці закони «у лакедемонців відняли їхні власні тирані». Аппій Клавдій змусив скасувати винесений Лігою смертний вирок двом спартанським емігрантам, а головні питання передав до Риму. Коли йому доручили винести по них рішення, він постановив, що Спарта повинна увійти до Ахейської Ліги, їй має бути дозволено відновити настанови і закони Лікурга, а Ахейська Ліга надалі не повинна здійснювати кримінальну юрисдикцію над спартанцями⁴.

Інший приклад наводить Полібій: «...Після того як Делос був переданий афінянам і делосці у відповідь на своє прохання отримали від римлян дозвіл при очищенні острова взяти з собою свою рухомість, вони переселилися до Ахаї і, прийняті тут до числа громадян, зважилися витребувати від афінян сатисфакції за судом згідно з договором, що існував між афінянами і ахейцями. Але афіняни стверджували, що договір

¹ Толстых В.Л. Международное правосудие в Древнем Риме. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 74.

² Tod M.N. *International Arbitration amongst the Greeks*. Oxford: Clarendon Press, 1913. P. 181.

³ Толстых В.Л. Международное правосудие в Древнем Риме. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 74.

⁴ Liv. XXXIX. 33. 35-37.

зовсім не стосується делосців, ці ж останні просили ахейців домогтися від афінян задоволення силою. За цією справою і з'явилися посольства, у відповіді яким сенат затверджував заходи ахейців відносно делосців, як такі, що відповідають законам»¹.

Грецький арбітраж являв собою заснований на угоді засіб запобігання війнам та підтримання миру в багатополярній ойкумені, тобто являв собою те ж саме, що й сучасний міжнародний арбітраж. На відміну від цього, як пише В.Л. Толстих, римський арбітраж виконував принципово інші функції: він був засобом управління імперією, інструментом влади в руках великої держави. У той час як міф чинив значний вплив на різні аспекти грецького арбітражу, римський арбітраж відрізнявся світським характером і прагматизмом. Прагматизм знаходив вияв у процедурних питаннях: наприклад, з метою більш точного встановлення фактів арбітражні повноваження могли бути делеговані. Прагматизм виявлявся й у змісті арбітражного рішення, що враховувало політичну обстановку та інтереси римського народу, а не лише абстрактну справедливість².

Доведений до крайності, прагматизм римського арбітражу інколи призводив до порушення принципу *nemo iudex in causa sua* (ніхто не є суддею у своїй справі). За повідомленням Лівія, ардеяни та аріційці, виснажені частими війнами через спірні землі, попросили римський народ розсудити їх. Після того як були вислухані свідки і пора було скликати триби, а народу приступити до голосування, слова попросив старий плебей Публій Скаптії. Він розповів, що в тих місцевостях, про які йде суперечка, він був на військовій службі. Він запам'ятав, що спірна земля входила до володінь Коріюл і після захоплення міста стала по праву переможця суспільним надбанням римського народу. Тому його дивують ардеяни і аріційці, які до поразки Коріюл ніколи не висували своїх прав на цю землю, а тепер надумали перехопити її у римського народу. Консули разом з сенаторами обійшли триби, «заклинаючи народ не робити ганебного вчинку, який послужить зразком для гірших беззаконь, і, залишаючись суддями, не обертати на свою користь спірний предмет». Однак скликані триби оголосили спірну землю власністю римського народу³.

¹ Polyb. XXXII. 17.

² Толстых В.Л. Международное правосудие в Древнем Риме. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 75.

³ Liv. III. 71-72. В.Л. Толстих зазначає, що, ймовірно, цей арбітраж був першим, проведеним Римом. Він датується 446 р. до н.е.

Титом Лівієм наводиться й інше повідомлення. За його свідченням, після Другої Пунічної війни цар Нумідії Масинісса розорив землі карфагенян в Емпоріях та обклав даниною деякі міста, які колись платили карфагенянам. Обидві сторони направили до Риму послів. Карфагеняни запевняли, що спірна земля перебувала в межах кордонів Карфагена, що були встановлені Публієм Сципіоном після перемоги у війні. Масинісса й сам визнав ці кордони; коли він гнався за якимось Афтиром, то просив карфагенян дозволити йому пройти через ті землі. Нумідійці стверджували, що Сципіон провів кордони інакше; також вони говорили, що в Африці «не знайти і одного поля, що було б власною карфагенською землею», «вони ж прийшли здалеку і випросили шматок землі, лише щоб побудувати місто». На їхню думку, спірна земля відходила то до карфагенян, то до нумідійців, в залежності від того, хто був сильніше; тому вони пропонували, щоб землею володів той, хто може її втримати. Сенат послав до Африки трьох послів, які, розглянувши справу, залишили все, як було. За словами Лівія, «римлянам в ту пору була вигідною війна між карфагенянами і нумідійцями»¹.

Втім римські автори розуміли несправедливість подібних рішень. Цицерон, розглядаючи питання про викривлення права, пише: «Не заслуговує схвалення також і наш співвітчизник Квінт Фабій Лабеон, якщо вірно, що він або хтось інший (адже я говорю лише на підставі чуток), кого сенат призначив арбітром з проведення кордонів між Нолою і Неаполем, прибувши на місце, переконував окремо обидві сторони не виявляти жадібності, не вимагати зайвого і краще відмовитися від свого, аніж побажати чужого. Коли обидві сторони виконали це, між їхніми землями залишилася значна смуга землі. Лабеон провів їхні межі так, як вони самі їх вказали; те, що залишилося між їхніми землями, він визнав володіннями римського народу. Це означає обдурити, а не розсудити. Тому в будь-якій справі слід уникати подібної винахідливості»².

Дещо загальний, але, мабуть, загальноправильний нарис ставлення римлян до арбітражу надавав Монтеस्क'є: «...Коли вони перемагали якогось великого государя, то укладали з ним мир на умові, що він не буде мати права вирішувати за допомогою війни свої суперечки з союзниками римлян (тобто зазвичай з усіма своїми сусідами). Він зобов'язаний був визнавати римлян в ролі третейського судді: це забирало у нього можливість скористатися в майбутньому своїми військовими силами. Щоб зберегти за собою виключне право оголошення війни, вони позбавили цього права навіть своїх союзників. Як тільки між останніми

¹ Liv. XXXIV. 62.

² Cic. De offic. I. X.

виникала якась розбіжність, вони відправляли своїх послів, які змушували їх укласти мир... Коли в будь-якій державі виникали розбрати, римляни негайно брали на себе роль суддів. Завдяки цьому вони отримували впевненість у тому, що проти них буде виступати лише та сторона, яку вони засудили... Вони, зрештою, судили царів за їхні приватні злочини і помилки»¹.

Своєрідною формою арбітражу був адміністративний арбітраж, який здійснювався для вирішення спорів між місцевими громадами та римськими чиновниками, що стосувалися, зазвичай, грошових питань. Так, у 122 р. до н.е. мав місце спір щодо данини між Пергамом і римськими чиновниками, який був вирішений консулом або претором за допомогою ради сенаторів². Лівій розповідає наступну історію. Посли кількох іспанських племен попросили у сенату захисту від вимагання грошей з боку римських посадових осіб. Іспанцям було дозволено призначити п'ять суддів-заступників з сенаторського стану. Вони назвали чотирьох. Один з відповідачів був виправданий, двоє unikли засудження, добровільно виїхавши у вигнання. На майбутнє сенат ухвалив задовольнити вимоги іспанців: щоб римські посадові особи не розпоряджались цінами на хліб і не примушували жителів продавати урочну двадцяту частину врожаю за скільки заманеться і щоб до їхніх міст не призначалися завідувачі збиранням податків³.

Якщо на ранніх етапах римської історії в якості арбітра могли виступати народні збори (голосування відбувалося за трибами), то в подальшому відповідні функції виконував лише сенат. М.Н. Тод зазначав: «...Римський сенат настільки повно визначав провінційну і закордонну політику держави або, точніше, настільки повно заповнював горизонт для тих, хто споглядав зі Сходу в бік Риму, що відсилання до римського арбітражу завжди сприймалося як відсилання до сенату, і ніколи не було будь-якого згадування римського народу»⁴.

Сенат використовував три способи розгляду звернень. Інколи звернення розглядалися сенатом, який засідав у повному складі, а рішення по них виносилися в формі *Senatus consultum*. У таких справах сенат зазвичай займав консервативну позицію і задовольнявся ратифікацією якогось попереднього рішення. Найчастіше завдання делегували сенат-

¹ Монтескьє Ш. Персидские письма. Размышления о причинах величия и падения римлян. Москва: Канон-пресс-Ц; Кучково поле, 2002. С. 292, 294-295.

² Толстых В.Л. Международное правосудие в Древнем Риме. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 78.

³ Liv. XLIII. 2.

⁴ Tod M.N. *International Arbitration amongst the Greeks*. Oxford: Clarendon Press, 1913. P. 98.

ській комісії, що складалася з одного або декількох легатів, чий рішення були практично обов'язковими, хоча в теорії вони підлягали ратифікації сенатом. Траплялися й інші випадки, коли сенат визнавав, що через віддаленість від ситуації він не в змозі винести адекватне рішення і не може присвятити розслідуванню стільки часу, скільки буде необхідно. Тоді він задовольнявся визначенням правила, що мало бути застосоване, і доручав установлення фактів нейтральній грецькій державі, яка зобов'язувалася винести вердикт у відповідності з цим правилом. Таким чином, можна виділити *три основні форми римського арбітражу: сенатський, легатський і за дорученням*.

Тацит згадує про наступну справу, яку було розглянуто римським сенатом у 25 р. н.е.: «Потім були вислухані посольства лакедемонців і мессенців, які сперечалися між собою щодо права володіння храмом Діани Лімнатіди, зведеним, як стверджували лакедемоняни, посилаючись на згадки в історичних творах та віршах поетів, їхніми предками на своїй землі, що була віднята у них Філіппом Македонським, з яким вони воювали, і згодом повернена їм за рішенням Гая Юлія Цезаря і Марка Антонія. Мессенці, навпаки, наполягали на тому, що ще в давнину під час розподілу Пелопоннеса між нащадками Геркулеса Денфалійська рівнина, на якій знаходилося це святилище, відійшла до їхнього царя. Докази цього, говорили вони, і понині зберігаються в написах, вирізьблених на камені або на старовинних бронзових дошках; а щодо того, що лакедемоняни вказують на історичні твори і на поетів, то таких свідчень у них набагато більше і вони є більш вагомими; та й Філіпп вчинив не за свавіллям переможця, а по справедливості; такий же був вирок царя Антігона, такий же – римського полководця Муммія; таке ж рішення винесли й мілетяни, коли їхній громаді було запропоновано розсудити обидві сторони, нарешті, так само вирішив претор Ахайї Атид Гемін. І храм був наданий мессенцям»¹.

У 150–147 рр. мала місце суперечка між Мелітеєю (Melitea) і Нартаціумом (Narthacium). За спором було винесено *Senatus consultum*. Мелітея претендувала на ділянку землі, з якої, на її думку, вона була вигнана Нартаціумом. Представники Нартаціума стверджували, що земля належить їм відповідно до законів, встановлених Титом Квінкцієм Фламініном і десятима римськими легатами та затверджених сенатом. Вони також стверджували, що два роки тому їхні володіння було підтверджено арбітражним судом. Сенат виніс рішення на користь Нартаціума².

¹ Tac. Ann. IV, 43.

² Tod M.N. International Arbitration amongst the Greeks. Oxford: Clarendon Press, 1913. P. 23-24.

З усіх форм давньоримського арбітражу легатський арбітраж, як зазначає В.Л. Толстих, використовувався найчастіше. Полібій повідомляє: «...Сенат ...обрав легатами Гая Сульпіція та Манія Серга ...зادля вирішення суперечок між галопольцями і лакедемонянами через спірну землю...»¹. Лівій згадує такий випадок: «...Батьки-сенатори розібрали суперечку між послами Пізи і Луни: пізанці скаржилися, що римські поселенці зганяють їх із землі, а луняни запевняли, що землю цю їм відвели тріумвіри. Сенат відправив туди квінквевірів – Квінта Фабія Бутеона, Публія Корнелія Бласіона, Тита Семпронія Муску, Луція Невія Бальба і Гая Апулея Сатурніна, – щоб вони розібралися з кордонами і винесли рішення»².

За іншим повідомленням Лівія, між царем Пергама Евменом і послами селевкідського царя Антіоха III виникла суперечка щодо Памфілії, «оскільки вона лежить частково по цей, а почасти по той бік Тавра». Справу було доручено Гнею Манлію Вольсону (консулу, а згодом проконсулу в Азії), який передав її до сенату. Сенат відправив до Азії спеціального делегата³. Вочевидь, як зазначає В.Л. Толстих, Памфілію не було присуджено жодній зі сторін, оскільки двадцять років потому вона направила до Риму послів як незалежна держава⁴.

Інколи легат делегував арбітражні повноваження іншій особі. Павсаній пише: «Римляни знову послали до Еллади сенатора – ім'я йому було Галл; посланий він був у якості судді в суперечці між лакедемонянами і аргів'янами з питання щодо землі. Цей Галл і на словах, і на ділі ставився до усіх еллінів з надзвичайною зарозумілістю; він буквально знущався над лакедемонянами і аргів'янами; між настільки уславленими містами, які в найдавніші часи були втягнені через суперечку про кордони в знамениту війну, настільки багату блискучими подвигами, і які згодом судилися між собою, обравши третейським суддею Філіппа, сина Амінти, цей самий Галл вважав нижче своєї гідності бути суддею між цими державами і доручив розгляд цього питання Каллікратові, злому генію всієї Еллади»⁵.

Арбітраж за дорученням використовувався для вирішення територіального спору між критськими містами Ієрапетрою (Hierapytna) та Ітаносом (Itanos), що спричинив війну (138–132 pp.). За запитом

¹ Polib. XXXI. 9.

² Liv. XLV. 13.

³ Liv. XXXVIII. 39.

⁴ Толстых В.Л. Международное правосудие в Древнем Риме. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 80.

⁵ Paus. VII. 11.

Ієрапетри сенат відправив на Крит уповноважених, які сприяли врегулюванню на користь Ієрапетри. Ітанос, однак, не підкорився і звернувся до сенату за переглядом справи. Сенат доручив розгляд справи Магнесії. Магнесія винесла рішення на користь Ітаноса, проте його опонент знову звернувся до Риму. Справу знову було доручено Магнесії, збори якої призначили арбітрів, але яке рішення вони прийняли невідомо¹.

Траплялося, що різні форми арбітражу доповнювали одна одну. Близько 164 р. територіальну суперечку між Спартою і Мегалополем було передано стратегові Ахейської Ліги Каллікрату. Його рішення не було прийняте Спартою, яка звернулася до Ахейської Ліги. Ліга наклала на Спарту штраф, однак та відмовилася поступатися спірною територією і запропонувала передати розгляд справи до Риму. Сенат призначив двох своїх членів для її вирішення².

Дослідники давньоримського міжнародного права звертають увагу й на арбітражні функції феціалів і рекуператорів³. Стародавньому Риму був відомий інститут рекуперації, свого роду міжнародний суд, що вирішував суперечки та непорозуміння між підданими іноземних держав, а також між римськими громадянами та іноземцями. Важливим є визначення рекуператорського суду, яке наводить у своєму етимологічному словнику автор II ст. н.е. Фест: «Рекуператорським судом, говорить Елій Галл⁴, є той суд, коли між народом і царями, націями та іноземними державами встановлюється закон, за яким за посередництва рекуператорів віддається і повертається майно, через нього вони між собою домагаються судовим порядком і приватного майна»⁵. Поза сумнівом, у наведеному фрагменті тексту Феста йдеться про міжнародний суд, який вирішував конфліктні питання як між окремими державами, так і між окремими приватними особами, що були громадянами різних держав. Метою такого роду суду було повернення будь-якого предмета, що став причиною спору. Таким чином, інститут рекуперації являв собою інститут міжнародного суду з певним цивільно-правовим відтінком.

Питання про те, чи здійснювалися арбітражні функції феціалами та рекуператорами, є дискусійним. Натяк на арбітражні функції феціалів

¹ Толстых В.Л. Международное правосудие в Древнем Риме. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 81.

² Там само.

³ Кофанов Л.Л. *Ius gentium* и международные суды античности. *Древнее право*. 2009. № 2. С. 68.

⁴ Відомий юрист і граматик I ст. до н.е.

⁵ Кофанов Л.Л. *Ius gentium* и международные суды античности. *Древнее право*. 2009. № 2. С. 68-69.

міститься у Плутарха: «Вони намагалися припиняти умовляннями незгоди і не дозволяли оголошувати війну перш ніж втрачали будь-яку надію на мирне вирішення спору... Римські феціали часто ходили до тих народів, які були винуватцями образи, і особисто намагалися схилити їх до миру»¹. Проте свідчень конкретних суперечок, у вирішенні яких брали б участь феціали, вочевидь, не збереглося. В.Л. Толстих висловлює припущення, що, будучи жерцями римського народу, феціали в кращому випадку могли виступати у якості перемовників. Рекуператори ж, ймовірно, виступали представниками та захисниками іноземців і в деяких випадках могли розглядати їхні позови, зокрема й позови щодо повернення земель і майна, що були втрачені внаслідок військових дій².

Л.Л. Кофанов наводить текст договору між римлянами і громадянами малоазійського Термесса: «Нехай будуть термессійці старші в Пісидії вільними друзями і союзниками римського народу, нехай вони користуються своїми власними законами... Що стосується вільних і рабів, яких термессійці старші у Пісидії втратили у війні з Мітрідатом, то магістрат або промагістрат, який матиме юрисдикцію в цій справі або до якого прийдуть на суд у цій справі, нехай таким чином здійснює в цій справі юрисдикцію і таким чином призначає рекуператорські суди, щоб вони могли повернути собі їх. Які закони, яке право і який звичай були встановлені в консульство Луція Марція та Секстілія Юлія між римськими громадянами і термессійцями старшими в Пісидії, ті ж самі закони, право та звичай між римськими громадянами і термессійцями старшими в Пісидії нехай і будуть»³. Отже, як зазначає Л.Л. Кофанов, у цьому договорі йдеться про рекуператорський суд між термессійцями і царем Мітрідатом Євпатором щодо повернення втрачених термессійцями під час третьої мітрідатової війни (74–64 рр. до н.е.) вільних та рабів. Відповідно до тексту договору, саме римські магістрати призначали іноземних суддів для вирішення цієї справи, спираючись, вочевидь, як на власні закони термессійців, так і на «закони, право і звичай», що були встановлені ще за часів консульства Луція Марція та Секстілія Юлія у 91 р. до н.е.⁴ Подібні міжнародні суди існували й раніше, про що свідчать доволі численні історичні джерела.

¹ Plut. Numa. XII.

² Толстых В.Л. Международное правосудие в Древнем Риме. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 81-82.

³ Кофанов Л.Л. *Ius gentium и международные суды античности. Древнее право*. 2009. 2 (24). С. 70.

⁴ Там само.

Підсумовуючи розгляд питання щодо особливостей давньоримського арбітражу, варто звернутися до оцінки, яку давав йому широко відомий у другій половині XIX ст. фахівець з міжнародного права Л.О. Камаровський. «Нічого говорити, – писав він у своїй ґрунтовній монографії «Про міжнародний суд», – про те, що римляни за самим характером своєї зовнішньої політики не годилися в посередники. Їм не вистачало головної для цього умови: безпристрасності. Дійсно, не один приклад їхнього віроломства зберегла для нас історія»¹. Водночас з римської історії ми бачимо й інші приклади. Варто зауважити, що на таких, як позитивних, так і негативних прикладах поступово формувалися ідеї про належний міжнародний суд та міжнародне судочинство, які були реалізовані людством набагато пізніше.

¹ Камаровский Л.А. О международном суде. Москва: Тип. Т. Малинского, 1881. С. 108.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. Москва: Междунар. отношения, 1990. 208 с.
2. Буткевич О.В. Історія міжнародного права. Київ: Ліра-К, 2013. 416 с.
3. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ: Україна, 2004. 864 с.
4. Гавриленко О.А., Новікова Л. В., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: хрестоматія-практикум для студентів напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 676 с.
5. Дмитрієв А.І., Дмитрієва Ю.А., Задорожній О.В. Історія міжнародного права: монографія. Київ: Промені, 2008. 384 с.
6. История международного права / авт. кол.; под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса : Феникс, 2013. 574 с.

Додаткова:

1. Александренко В.Н. Международное право Рима (признавали Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. № 1. С. 206-218.
2. Баскин Ю.Я. Библия и международное право. *Известия вузов. Правоведение*. 1991. № 5. С. 40–48.
3. Баскин Ю.Я. Новый завет и становление международного права. *Известия вузов. Правоведение*. 1992. № 4. С. 75–81.
4. Безбородов Ю.С. Истоки международного права. От jus naturale к jus gentium. *Международное публичное и частное право*. 2011. № 1. С. 25-27.
5. Блаватская Т.В. Об организации правовой информации в эллинических полисах VI–IV вв. до н.э. *Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И. Кадеева (Сб. науч. трудов)*. Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997.

6. Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. 320 с.
7. Буткевич В.Г. Походження терміна «міжнародне право». *Український часопис міжнародного права*. 1994. № 1. С. 3-7.
8. Виллемс П.Г. Римское государственное право: в 2 вып. Вып. 1 / пер. с фр. П.Н. Бодянского. Киев: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1888. 434 с.
9. Гавриленко О.А. Античне міжнародне право в контексті міждержавних відносин у Північному Причорномор'ї (кінець VII ст. до н.е. – VI ст. н.е.). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. Т. 2 : «Міжнародне право». 2015. С. 6-9.
10. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. 352 с.
11. Гавриленко О.А. Генеза консульських установ держав Європи у стародавній час та добу середньовіччя. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2018. № 7. С. 16-20.
12. Гавриленко О.А. Правове регулювання торговельних відносин у еллінських та генуезьких колоніях Північного Причорномор'я: діахронно-компаративне дослідження. *Порівняльно-правові дослідження. Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал*. 2010. № 1. С. 118-124.
13. Гавриленко О.А. Проксенія. *Юридична енциклопедія*. Т. 5. П-С. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2003. С. 158-159.
14. Гавриленко О.А. Формування підґрунтя принципу мирного вирішення міжнародних спорів у стародавній час та добу середньовіччя. *Український часопис міжнародного права*. 2015. № 2. С. 59-64.
15. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Вип. 29. 2020. С. 46-53.
16. Гарипов Р.Ш. Эволюция прав коренных народов в международном праве: от геноцида до Декларации ООН. *История государства и права*. 2013. № 7. С. 45-48.
17. Гендерсон М.И. Юлий Цезарь и латинское право в Испании. *Вестник древней истории*. 1946. № 3 (17). С. 57-69.

18. Геродот. История в девяти книгах / пер. Г.А. Стратановского. Ленинград: Наука, 1972. 604 с.
19. Грабарь В.Э. Первоначальное значение римского термина *jus gentium*. *Ученые записки Тартуского государственного университета*. Вып.148. Тарту, 1964. 42 с.
20. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, карти, матеріали / Дмитрієнко М.Ф., Литвин В.М., Томазов В.В., Яковлева Л.В., Ясь О.В. Київ: Либідь, 2000. 488 с.
21. Данилов Е.С. Война и разведывательная деятельность в античном Риме. Ярославль: Изд-во Ярослав. гос. ун-та, 2011. 228 с.
22. Дебс Г.Г. Военное соприкосновение между римлянами и китайцами в античное время. *Вестник древней истории*. 1946. № 2 (16). С. 45–50.
23. Денисенко В. В. Регламентация правового статусу іноземців у Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського університету Внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 128–137.
24. Денисенко В. В. Феціальне право у Стародавньому Римі. *Науковий вісник Міжнародного Гуманітарного Університету. Сер. Юриспруденція*. 2017. № 28. С. 4–7.
25. Денисенко В.В. *Jus gentium*: проблема становлення міжнародного права в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету: збірник наукових статей. Юридичні науки*. 2010. № 3. С. 7–12.
26. Денисенко В.В. Гостинність як складова *jus gentium* в Стародавньому Римі. *Науковий вісник Міжнародного Гуманітарного Університету. Сер.: Юриспруденція*. 2015. №17. С.25-28.
27. Денисенко В.В. Договір ісополітії як інститут міжнародного права Стародавньої Греції. *Colloquium-journal*. 2018. №4(15). С. 20–22.
28. Денисенко В.В. Договори щодо доступу іноземців до судового захисту у міжполісних відносинах Стародавньої Греції. *Від громадянського суспільства – до правової держави: XIV Міжнародна наукова конференція молодих вчених та студентів, 27 квітня 2018 р., м. Харків: збірник тез доповідей*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 167–171.
29. Денисенко В.В. Інститут державної гостинності (*hospitum publicum*) в Стародавньому Римі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 18–20.
30. Денисенко В.В. Ісополітія: питання громадянства у міжполісних відносинах грецьких держав. *Актуальні проблеми державно-*

правового розвитку України в контексті інтеграційних процесів: матеріали III-ї Міжнародної науково-практичної конференції, 28 травня 2018 р. / редкол.: С.К. Бостан, Р.М. Максакова, Т.Є. Леоненко. Запоріжжя: Ліра ЛТД, 2018. С. 29–32.

31. Денисенко В.В. Ксенія і проксенія: співвідношення союзів приватної і публічної гостинності у міжполісних відносинах Стародавньої Греції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 21–24.

32. Денисенко В.В. Право війни у Стародавньому Римі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 20–23.

33. Денисенко В.В. Правовий інститут гостинності в Стародавньому Римі. *Тиждень науки 2014. Збірник тез доповідей щорічної науково-практичної конференції серед викладачів, науковців, молодих учених, аспірантів і студентів ЗНТУ*, Запоріжжя, 14-18 квітня 2014 р. Т. 5. / ред.: Ю.М. Внуков. Запоріжжя: ЗНТУ, 2014. С. 133–135.

34. Денисенко В.В. Проксенія: історія становлення і розвитку консульського права. *Науковий вісник Міжнародного Гуманітарного Університету. Серія «Юриспруденція»*. 2015. № 17. С. 18-21.

35. Денисенко В.В. Регламентация правового статусу іноземців у Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського університету Внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 128-137.

36. Дмитрієв А.І. Методологія періодизації історії міжнародного права. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 4. С. 195-200.

37. Дьяков В.Н. Оккупация Таврики Римом в I в. н.э. *Вестник древней истории*. 1941. № 1 (14). С. 87-97.

38. Дьяков В.Н. Пути римского проникновения в Северное Причерноморье: Понт и Мезия. *Вестник древней истории*. 1940. № 3–4 (12–13). С. 71–88.

39. Дьячков С.В. Римские граждане в Северном Причерноморье. *Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И. Кадеева (Сб. науч. трудов)*. Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. С. 57-79.

40. Жебелев С.А. Милет и Ольвия. *Известия АН СССР. Отд. гуманитарн. наук*. 1929. № 6. С. 427–435.

41. Задорожній О.В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України: монографія. Київ: К.І.С., 2014. 688 с.

42. Зінченко А. Історія дипломатії від давнини до початку нового часу: навчальний посібник. Вінниця: Нова книга, 2002. 564 с.

43. Зубар В.М. Виникнення воєнного та релігійного союзу грецьких міст Боспору Кіммерійського. *Український історичний журнал*. 1997. № 5. С. 41-52.

44. Иглин А.В. Международное римское право. *История государства и права*. 2015. № 4. С. 35-39.
45. История дипломатии. В 3 т. Т. 1 / под ред. В. П. Потемкина. Москва: ОГИЗ; Гос. соц.-эк. изд-во, 1941. 566 с.
46. История дипломатии: в 5 т. Т. 1. / под ред. В.А. Зорина, В.С. Семёнова, С.Д. Сказкина, В.М. Хвостова. Москва: Госполитиздат, 1959. 896 с.
47. Камаровский Л.А. О международном суде. Москва: Тип. Т. Малинского, 1881. 542 с.
48. Каченовский Д.И. Курс международного права. Харьков: Унив. тип., 1863. 412 с.
49. Кащеев В.И. Эллинистический мир и Рим: Война, мир и дипломатия в 220–146 гг. до н. э. Москва: Греко-лат. каб. Ю.А. Шичалина, 1993. 372 с.
50. Ковалев С.И. Переговоры Дария с Александром и македонская оппозиция. *Вестник древней истории*. 1946. № 3 (17). С. 46-56.
51. Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2010. Вип. 50. С. 91–97.
52. Коровин Е.А. История международного права: Пособия к лекциям (от древности и до конца XVIII в.). Вып. 1. Москва: Типография МИД СССР, 1946. 107 с.
53. Кофанов Л.Л. Ius gentium в текстах римских юристов и его трансформации в истории правовой мысли. *Люди и тексты. Исторический альманах*. Москва: ИВИ РАН, 2012. С. 12-50.
54. Кофанов Л. Л. Ius gentium и международные суды античности. *Древнее право*. 2009. № 2. С. 57-84.
55. Левин Д. Б. История международного права. Москва: Изд-во ИМО, 1962. 136 с.
56. Лоран Ф. Международное право древних греков / пер. Д.И. Каченовского. *Прописки. Сборник статей по классической древности*. 1856. Кн. 5. Ч. 1. С. 225-256.
57. Майорова Н.Г. Институт фециалов в раннем Риме. *Древнее право*. 1998. № 1(3). С. 78–81.
58. Майорова Н.Г. Фециалы: религия и дипломатия в древнейшем Риме (VII в. до н.э.). *Религия и община в древнем Риме* / под ред. Л.Л. Кофанова, Н.А. Чаплыгиной. Москва, 1994. С. 97–123.
59. Маринович Л.П. Война и право в классической Греции. *Древнее право*. 2006. № 17. С. 8-25.

60. Маяк И.Л. Взаимоотношения Рима и италийцев в III–II веках до нашей эры (до гракханского движения). Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1971. 160 с.

61. Митина С.И. Роль Коринфского конгресса 337 г. до н.э. в оформлении основных принципов регулирования отношений в эллинистическом мире. *Международное публичное и частное право*. 2007. № 6. С. 20–24.

62. Митина С. И. Роль эллинистической монархии в формировании правовой базы межгосударственных отношений (IV–I вв. до н.э.). *Международное публичное и частное право*. 2008. № 5. С. 29–33.

63. Мишулин А.В. Идеи права в междуэллинических отношениях. *Вестник древней истории*. 1946. № 2. С. 51–65.

64. Нетушил И.В. Начало мировой политики Римской республики и конец Лация. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1904. № 8. С. 357–390; № 9. С. 391–437; № 10. С. 469–478.

65. Никольский Н.М. Рабство в древнем Двуречье. *Вестник древней истории*. 1941. № 1 (14). С. 45–63.

66. Перепьолкін С.М. Виникнення міжнародних митних відносин. *Вісн. Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ: Зб. наук. праць*. 2013. № 2 (66). С. 77–83.

67. Перепьолкін С.М. Історія міжнародного митного права: від давніх віків до 1891 р. *Вісник Академії митної служби України: Серія «Право»*. 2015. №1 (14). С. 43–49.

68. Пероговский В.И. О началах международного права относительно иностранцев у народов Древнего мира. Киев: Универ. тип., 1859. 51 с.

69. Ранович А.Б. Эдикт Каракаллы о даровании римского гражданства населению империи. *Вестник древней истории*. 1946. № 2 (16). С. 66–80.

70. Ростовцев М.И. Международные отношения и международное право в древнем мире. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 14: Право*. 2013. Вып. 4. С. 67–84.

71. Рунг Э.В. Эпиликов мирный договор. *Вестник древней истории*. 2000. № 3. С. 85–96.

72. Ручинская О.А. Право и общество античных городов Северного и Западного Понта. *Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И. Кадеева (Сб. науч. трудов)*. Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. С. 72–76.

73. Савчук К.О. Історія міжнародного права. Курс лекцій. Київ: Компринт, 2013. 152 с.

74. Смирнова Е.С. Правовое положение иностранцев в древнем мире: некоторые страницы истории. *Международное публичное и частное право*. 2009. № 2. С. 14–17.
75. Смирнова Е.С. Некоторые вопросы регулирования правового статуса иностранцев в Древнем Риме. *История государства и права*. 2005. № 5. С. 8–11.
76. Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. Симферополь: Таврия, 1990.
77. Стоянов А.Н. Очерки истории и догматики международного права. Харьков, 1875.
78. Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. Харків: Право, 2014. 512 с.
79. Таубе М.А. Основные фазисы в истории развития международных отношений и права (Вступительная лекция, читанная в Харьковском университете 31 января 1897 г.). Харьков: Универ. тип., 1898. 10 с.
80. Токмаков В.Н. Римлянин ранней Республики на войне: права и обязанности. *Военно-историческая антропология*. Москва, 2005. С. 5–17.
81. Толстых В.Л. Международное правосудие в Древней Греции. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 51–68.
82. Толстых В.Л. Международное правосудие в Древнем Риме. *Институты международного правосудия: учеб. пособие* / под ред. В.Л. Толстых. Москва: Международные отношения, 2014. С. 68–82.
83. Хрусталева В.К. Вопросы права и справедливости в мирных договорах Древнего Рима. *Право и справедливость в исторической традиции миротворчества: от античности до современности: коллективная монография* / под ред. Т.В. Кудрявцевой. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2016. С. 72–87.
84. Циммерман М.А. История международного права с древнейших времен до 1918 г. Прага, 1924.
85. Шарнина А.Б. Древняя Эллада: мир и справедливость под защитой богов. *Право и справедливость в исторической традиции миротворчества: от античности до современности: коллективная монография* / под ред. Т.В. Кудрявцевой. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2016. С. 13–28.
86. Шмелева Л.М. Посольское право и положение послов в Риме в VIII–III вв. до н.э. *Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки*. 2016. Т. 158. Кн. 3. С. 785–795.

87. Шумилов В.М. Краткий курс истории международного права: учебное пособие для вузов. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2006. 54 с.
88. Щекин Ю.В. Межполюсные и межплеменные союзы Древней Греции VIII–IV веков до н. э. *Теорія і практика правознавства*. 2016. Вип. 2 (10). С. 1–13.
89. Altman A. Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law. The Ancient Near East (2500–330 BCE). Leiden; Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2012. 254 p.
90. Bandyopadhyay P. International Law and Custom in Ancient India. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. 169 p.
91. Bederman D. International Law in Antiquity. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 322 p.
92. Cybichowski S. Das antike Völkerrecht Zugleich ein Beitrag zur Konstitution des modernen Völkerrechts. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1907. 122 s.
93. Grewe W.G. The Epochs of International Law. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2000. 780 p.
94. Ferrary J.-L. Les ambassadeurs grecs au Senat romain. *L'Audience: Rituels et cadres spatiaux dans l'Antiquité et le haut Moyen Age* / eds. J.-P. Caillet, M. Sot. – Paris: Editions Picard, 2007. P. 113–122.
95. Jehne M. Diplomacy in Italy in the second century BC. *Diplomats and diplomacy in the Roman world* / ed. C. Eilers. Leiden; Boston: Brill, 2009. P. 143–170.
96. Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. *Historical Origins of International Criminal Law*. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. Pp. 87–113.
97. Phillips C., Axelrod A. Encyclopedia of Historical Treaties and Alliances. New York: Facts on File, 2005. 1071 p.
98. Tod M.N. International Arbitration amongst the Greeks. Oxford: Clarendon Press, 1913. 196 p.
99. Walker T.A. A History of the Law of Nations. Vol. 1: From the Earliest Times to the Peace of Westphalia, 1648. Cambridge: University Press, 1899. 361 p.
100. Westbrook R. International Law in the Amarna age. *Amarna Diplomacy. The Beginnings of International Relations* / ed. by R. Cohen and R. Westbrook. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 2000. P. 28–41.

ЗМІСТ

Передмова	3
Виникнення міжнародного права. Періодизація його історії. Загальна характеристика стародавнього міжнародного права	7
Виникнення міжнародного права	7
Періодизація історії міжнародного права	11
Міжнародне право Стародавнього світу: загальна характеристика.....	17
Міжнародне право Стародавнього Сходу	23
Формування основ міжнародного права у Стародавньому Єгипті, Месопотамії, Хетській державі	23
Становлення міжнародного права Стародавньої Індії.....	35
Формування основ міжнародного права в Стародавньому Китаї.....	43
Давньогрецьке міжнародне право	54
Загальна характеристика.....	54
Правові основи грецької колонізації.....	55
Громадянство та натуралізація у давньогрецьких полісах. Біпатризм і полігромадянство... ..	62
Правове становище іноземців. Статус метеків. Ксенеласія.....	78
Інститут проксенії. Проксенічні декрети.....	84
Становлення давньогрецького посольського права.....	93
Генеza давньогрецького права міжнародних договорів....	97
Міждержавні договори античних полісів Північного Причорномор'я – найдавніші пам'ятки міжнародного права на теренах України.....	106
Давньогрецькі міжполісні союзи.....	109
Міжнародні конгреси та конференції.....	131

Становлення давньогрецького права війни.....	144
Основні риси міжнародного правосуддя в Давній Греції...	154
Міжнародне право Стародавнього Риму	167
Правовий статус громадян та іноземців у Давньому Римі. Натуралізація.....	167
Право народів (<i>jus gentium</i>).....	173
Давньоримське право міжнародних договорів.....	175
Становлення та розвиток давньоримського посольського права: <i>jus fetiale</i> та <i>jus legationis</i>	189
Становлення та розвиток давньоримського права війни...	201
Основні риси міжнародного правосуддя в Давньому Римі	210
Рекомендована література	222

Навчальне видання

Гавриленко Олександр Анатолійович
Сироїд Тетяна Леонідівна

**ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА:
СТАРОДАВНЯ ДОБА**

Навчальний посібник

Коректор *О. В. Анцибора*
Комп'ютерне верстання *Н. Є. Пруднік*
Макет обкладинки *О. Д. Чорна*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 12,96. Наклад 300 пр. Зам. № 164/21.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. 705-24-32